DRAFT May 2018

श्रीरुद्रभट्टविरचितं

शृङ्गारतिलकं

गोपालभट्टकृतरसतरङ्गिण्याख्यया टीकया समलंकृतम्

The *Śṛṅgāratilaka* of Rudra Bhaṭṭa
with the *Rasataraṅgiṇī* Commentary of Gopāla Bhaṭṭa

Edited by Sheldon Pollock

INTRODUCTION

The *Śṛṅgāratilaka* of Rudra Bhaṭṭa (eleventh century?) is the first independent work in Indian literary history to deal with rasa, or emotion in art, and with the principal male and character types (*nāyaka-* and *nāyikā-bheda*) of the principal rasa, the erotic.[1] While Rudra Bhaṭṭa's work exercised enormous influence on aesthetic thought and literary practice from the time it was written—for example, it became one of the key texts in the *rīti* tradition of Classical Hindi poetry—it seems to have attracted only one commentary, the *Rasataraṅgiṇī* of Gopāla Bhaṭṭa, which is published here for the first time.[2]

In a verse appearing near the end of his commentary Gopāla Bhaṭṭa tells us that he was the son of Harivaṃśa, the son of Nṛsiṃha, "moon of the ocean of the Drāviḍa country." In the colophon he refers to himself as "son of Drāviḍa Harivaṃśa Bhaṭṭa." A similar reference is found at the beginning and end of the commentary named *Rasikarañjanī* on the *Rasamañjarī* of Bhānudatta, a fifteenth-century work on *nāyikābheda* often referred to in the *Rasataraṅgiṇī* commentary.[3] The same references are found in a treatise on ritual called the *Kālakaumudī (*first cited by the great *dharmaśāstrin* Raghunandana Bhaṭṭācārya, who lived between about 1520 and 1570).[4]

To these data we may add the information gathered by S. K. De, who wrote the one important article on the identity of "Gopāla Bhaṭṭa" that we have (and who knew of the *Rasataraṅgiṇī*

---

1 See my edition for a full consideration of the text and author.

2 The work was known to Durgaprasad (who references it in his edition, p. 111 n., but reports he could not find a complete ms.). Pischel was ignorant of the text, and De believed no manuscripts of the work were available.

3 The commentary is named *Rasikarañjanī* (British Library IO San 1228, Eggeling 1228: I. C. 1941); on the manuscript held by Lalchand Research Library, DAV College ms. # 2923; ms. # 2938) it is titled *Rasikavikāśa* (sic) and ascribed to Gopāla Ācārya. See also Sheldon Pollock, *"Bouquet of Rasa" and "River of Rasa" by Bhānudatta* (New York: New York University Press, 2010), pp. xxxix and xli.

4 Pingree *Census of the Exact Sciences in Sanskrit* (Philadelphia: American Philosophical Society, 1970), Series A, v. 1 p. 130.

commentary but believed that all manuscripts of the work had vanished). Our Gopāla Bhaṭṭa composed a commentary on the *Kṛṣṇakarṇāmṛta* titled the *Kṛṣṇavallabhā,* which De edited and which, like the present commentary (though unlike his work on the *Rasamañjarī*), makes reference to and cites from "the works on Rasa-śāstra of the Bengal school."[5]

These four works—the *Kālakaumudī* and the three commentaries (on *Rasamañjarī, Kṛṣṇakarṇāmṛta,* and *Śṛṅgāratilaka*)—are all that we can indubitably ascribe to Gopāla Bhaṭṭa the son of Drāviḍa Harivaṃśa Bhaṭṭa. All the extant mss. of the ŚT commentary are in the Devanagari script and were produced in Rajasthan or Gujarat. None is southern.[6] None of the *bhāṣā* glosses given by Gopāla Bhaṭṭa in ŚT is in Tamil; they seem rather to be Old Hindi. Note in this regard, however, that according to De, the Gosvāmin Gopāla Bhaṭṭa appears to have written also in Braj Bhasha.[7]

What is immediately obvious from the work presented here is not just that the author "cites from" the rasa works of Bengali Vaishnavas, but rather that he is steeped in their writings in general and in the works of Rūpa Gosvāmin in particular. Gopāla cites several dozen times from the ([*Hari*]*bhakti)rasāmṛtasindhu* and from the *Ujjvalanīlamaṇi,* and twice from the Rūpa's anthology, the *Padyāvalī* (he also quotes from the *Harivaṃśa, Viṣṇupurāṇa,* and the *Bhāgavatapurāṇa*).[8] I know of no other scholar from "Dravida country" who has such a vast quantity of Bengali Vaishnava scholarship at his fingertips (he also cites other works from the Bengal region that had achieved renown in the

---

5 S. K. De, "Gopāla Bhaṭṭa" (*Indian Culture* 5 [1938-1939]: 57-71, see pp. 63-64). The *Kṛṣṇavallabhā* was edited by De, *Kṛṣṇa-Karṇāmṛta of Līlāśuka* (Dacca: The University of Dacca, Dacca U. Oriental Publication series no. 5, 1938); on Gopāla Bhaṭṭa see pp. xxx-li.

6 The Telugu-script ms. Mysore ORI P-304, is mistakenly described in the catalogue as Gopāla Bhaṭṭa's commentary on ŚT. It is in fact some other as yet unidentified work. I am ignorant of the script history of his other works.

7 See De *Kṛṣṇa-karṇāmṛta* p. xlvi n. 1.

8 He refers to the *Ujjvalanīlamaṇi* by name only once while citing from it repeatedly (identifying it as the *Bhaktirasāmṛtasindu*).

sixteenth century, including the *Saṃgītadāmodara* and the work of "Kavikaṅkaṇa"). He also clearly shows himself to be a devout Vaishnava, beginning his commentary and each of the following two chapters with an invocation of Krishna, and at its end, describing himself as *gopīnāthapadāravindayugaladhyātuḥ paraṃ kevalam* (completely given over to meditation on the lotus feet of Krishna).

Since Gopāla cites the *Bhaktirasāmṛtasindhu,* which was composed in 1541, and is in turn cited by Raghunandana prior to c. 1570, his dates and his southern origin, like his theological aesthetics, would readily lead us to identify him with the south Indian Gopāla Bhaṭṭa who was a direct disciple of Caitanya and one of the six Vṛṇdāvana Gosvāmins of the Caitanya sect (as well as a teacher of the celebrated poet-hagiographer Kṛṣṇadās Kavirāj), and author of the *Haribhaktivilāsa,* the most important ritual manual of Bengali Vaishnavism. The only impediment to this identification is the much later tradition in the *saṃpradāya* that gives the name the Veṅkaṭa to the father of that Gopāla Bhaṭṭa. De, however, considered that tradition to be "meager and fatuous," the lineage ascribed to him "vague, conflicting, and obviously legendary," and the authorship of the *Haribhaktivilāsa,* the one work ascribed to that Gopāla, to be "shrouded in mystery." We may note that the *Haribhaktivilāsa* (v. 2) identifies the teacher (and uncle) of its Gopāla Bhaṭṭa as Prabodhānanda. A commentary on the *Gītagovinda* ascribed to Prabodhānanda bears striking resemblance in style and citation practices with the *Rasataraṅgiṇī,* though a systematic comparison remains to be done (note that our Gopāla Bhaṭṭa cites the *Gītagovinda* on ŚT 2.38).[9]

De left the final identification of the two open. I see no reason to do so any longer.[10]

---

9 *Śrī Gītagovindam of Mahākavi Śrī Jayadeva with the commentaries Śrī Gītagovindavyākhyānaṃ by Śrī Prabodhānanda Sarasvatī* ... (ed.Vidya Niwas Mishra. Varanasi: Sampurnananda Sanskrit University, 2005).

10 De, "Gopāla Bhaṭṭa," p. 70. My earlier inference (*The Bouquet of Rasa,* p. xxxix) has only been strengthened by my work on the ŚT commentary. The recent essay of Shrivatsa Goswami unfortunately ignores altogether the problem of the two Gopālas ("Gopal Bhatt," in *Text and Tradition in Early*

MANUSCRIPTS

This editio princeps of Gopāla Bhaṭṭa' *Rasataraṅgiṇī* is based on the following manuscripts:

B1 = Bikaner Anup Sanskrit Library #3715. Devanagari, paper. Only the first dozen pages could be copied. These prove that it is a transcript of Pu or a copy of Pu (it uses the same symbol to mark the exegesis following the *anvaya*; it shares similar lacunae, e. g., n. 15, and so on).

B2 = Bikaner, Anup Sanskrit Library Bikaner #3716. Devanagari, paper. Only the first few pages could be copied. An inferior version of B1.

Ch = Chandigarh, Lalchand Research Library, DAV College ms. #5181. Devanagari, paper. Lacuna before 1.156 and after 3.75; many folios broken off by one-third on the left side. A copy of a copy of Pu. (The lacuna in Pu 2.104 is not found in Ch, indicating that it was copied from a ms. other than Pu itself. The lacuna in Pu on 2.24 (fl. 45r) शोषितचन्दनोदक० is filled in on Ch (fl. 57 = 31 roman) *sec. manu*, which suggests the ms. and went through comparison with another ms.)

M = Mysore, Oriental Research Institute, ms. Mysore N.D. VIII. 28631 (the number on the ms. itself is C1833). Devanagari, paper. Copied Saṃvat 1878 / Śāka 1743 (c. 1821 CE). A somewhat abbreviated version of Pu, often omitting the *anvaya* (at least up to around the first half of the first chapter), the lemma, and lexicographical and grammatical references; often very incorrect (the scribe understood little of what he was recording, and often transmits nonsense; see for example his mangling of the *Saṃgītaratnākara* quotations ad 1.88). Alphanumeric annotation in brackets in this edition, e.g., [1r], marks the *end* of the specified folio of this ms. (since as per below I follow Pu, words in M are occasionally omitted, and hence the folio number marks are in a few instances slightly off.)

Pu = Pune, Bharatiya Itihasa Samsodha Mandal #7.253. Devanagari (with *pṛṣṭhamātras*), paper; very correct. The ms. was copied for the Jain scholar (and Jahangir intimate) Siddhicandra in Ahmedabad in Saṃvat 1702 (c. 1645) "for the purposes of his own exegesis" (*svavācanakṛte,* not, I think "his own reading," for which the usual term is *svapaṭhana*-). This ms. adds many more lexicographical and grammatical citations than M, testifying to its pedagogical aims. Alphanumeric annotation in parentheses in this edition, e.g., (1r), marks the *end* of the specified folio of this ms.

V = Varanasi, Banaras Hindu University, *Catalogue of Sanskrit Manuscripts* #6427. Devanagari, paper, *kitab* format. Contains ŚT 1.82-1.166. Very likely a transcription of Pu, given the correspondences in marking off the construal from the exegesis (with छ instead of Pu's ब).

Pu has been taken as the basis of the edition, to which I add whatever new materials are available in M. Such materials are usually few—identification of meters, for example, in the first dozen or so verses—

Modern North India, ed. Tyler Williams et al. [New Delhi: Oxford University Press, 2018], pp. 335-353).

and largely in the earlier stages of the work. Pu does, however, sometimes mistakenly omit words or whole lines, and M (as occasionally Ch) supplies helpful supplementation.

I have silently corrected scribal errors in spelling and in citations (but have maintained whatever variant readings they offer), as well as omissions of letters, or mistakes due to metathesis, haplography, and so on, and have added obvious omissions in square brackets. I have standardized sandhi throughout as well as numeration (verses are numbered in Pu only, and only for the first few dozen). Pu sometimes but not always marks the transition from his construal to his exegesis by a double *daṇḍa* (often enclosing the sign ब). I have added the double *daṇḍa* in brackets where they are missing but required.

ABBREVIATIONS

AK = *Amarakośa*

BhR = *Bhaktirasāmṛtasindhu*

DR = *Daśarūpaka*

DRA = *Daśarūpakāvaloka*

KĀ = *Kāvyādarśa*

NŚ = *Nāṭyaśāstra*

P = Pāṇini *Aṣṭādhyāyī*

RM = *Rasamañjarī*

RRP = *Rasaratnapradīpikā*

RS = *Rasārṇavasudhākara*

SD = *Sāhityadarpaṇa*

SamD = *Saṃgītadāmodara*

ŚD = (Akbar Shahi) *Śṛṅgāradarpaṇa*

SR = *Saṃgītaratnākara*

ŚT = *Śṛṅgāratilaka*

ŚV = *Śiśupālavadha*

UNM = *Ujjvalanīlamaṇi*

VP = *Viśvaprakāśa*

Acknowledgments

For their help in acquiring manuscripts I am very grateful to:

Shrikant Bahulkar (Pu);

Shanane Davis (B);

Peter Tharian (Ch);

Prithvi Datta Chandra Shobhi (M).

Radhika Blinderman (V), whom I also thank for her careful proofreading.

श्रीरुद्रभट्टविरचितं

श्रृङ्गारतिलकं

गोपालभट्टकृतरसतरङ्गिण्याख्यया टीकया समलंकृतम्

प्रथमः परिच्छेदः[1]

कालिन्दीकूलकेलीकुतुकितहृदयः पञ्चशाखाम्बुजन्म-
व्यावल्गद्धंशहंसः प्रचुरघनघटाश्यामधामाभिरामः ।
राधामाधाय कण्ठे कठिनतरकुचाभोगगराज-
द्वक्षाः क्रीडत्कटाक्षैः स्मितहसितमुखः पातु पीताम्बरो वः ॥
गोपालभट्टः कुरुते टीकां रसतरङ्गिणीम् ।
श्रृङ्गारतिलकाख्यस्य सज्जनाह्लादकारिणीम् ॥
पद्यानां योजना तावद्व्याख्या न्वत्रास्फुटस्य तु ।
क्रियते ह्यनया रीत्या बालव्युत्पत्तिहेतवे ॥

निर्विघ्नपरिसमाप्तये स्वेष्टदेवतां श्रीशिवं सर्वरसाश्रयतया स्तुवन्नेवाशीरूपं मङ्गलं निबध्नाति रुद्रः कविः श्रृङ्गारीति ।

श्रृङ्गारी गिरिजानने स करुणो रत्यां प्रवीरः स्मरे
बीभत्सोऽस्थिभिरुत्फणी च भयकृन्नेत्रत्रयेणाद्भुतः ।
रौद्रो दक्षविमर्दने च हसकृन्नग्नः प्रशान्तः शमा-
दित्थं सर्वरसाश्रयः पशुपतिर्भूयात्सतां भूतये ॥ १.१ ॥

स पशुपतिः सतां भूतये भूयात् । कथंभूतः पशुपतिः । गिरिजानने श्रृङ्गारी ।पुना रत्यां करुणः । पुनः स्मरे प्रवीरः। पुनरस्थिभिर्बीभत्सः । च पुनरुत्फणी सन्भयकृत् । पुनर्नेत्रत्रयेणाद्भुतः । पुनर्दक्षविमर्दने रौद्रः । च पुनर्नग्नः सन्हसकृत् । पुनः शमात्प्रशान्तः । पुनरित्थं सर्वरसाश्रय इत्यन्वयः ॥ स प्रसिद्धः पशुपतिः शिवः । पशूनां जीवानां पतिः पालयिता । शम्भुरीशः

---

1 Pu adds: ८० औं नमः श्रीगणेशाय; M adds: औं श्रीगणेषाय नमः

पशुपतिः शिवः शूली महेश्वर इत्यमरः[2] । सतां सन्मार्गानुवर्तिनाम् । भूतये संपत्त्यै । भूतिर्भस्मनि संपदीत्यमरः[3] । भूयादिति भू सत्तायामित्यस्य धातोराशिषि प्रयोगः। गिरिजायाः पार्वत्या आनने मुखे । वक्त्रास्ये वदनं तुण्डमाननं लपनं मुखमित्यमरः[4] । यद्वा गिरिजाया आनने गिरिजायाम् । श्रृङ्गारी श्रृङ्गाररसवान् । अत्राननपदेन सर्वशरीरस्योक्तत्वात् । यदाह कामन्दकः (1r) ।

मुखमर्धं शरीरस्य सर्वं वा मुखमुच्यते ।

तत्रापि नासिका श्रेष्ठा नासिकायास्तु लोचने ॥ इति[5]

तदुपादानफलं तु कामिनां कामिनीमुखारविन्दालोकनं यथा सुखकारि न तथाङ्गान्तरविलोकनमिति । रत्यां कामभार्यायाम् । करुणः करुणरसवान् । अस्थिभिर्बीभत्सः बीभत्सरसवान् । उन्नतः फणी यस्मिन्स उत्फणी । अत एव भयकृद्भयानकरसवान् । नेत्रत्रयेणाद्भुतोऽद्भुतरसवान् । दक्षनामा प्रजापतिस्तस्य विमर्दने रौद्रो रौद्ररसवान् । नग्नः सन्हसकृद्धास्यरसवान् । शमान्मानानि[6]ग्रहात्प्रशान्तः शान्तरसवान् । इत्थमुक्तप्रकारेण । सर्वेषां रसानामाश्रयः । सर्वरसात्मक इति पाठे तु रसरसवतोर्भेदाभावेन श्रृङ्गारी गिरिजानन इत्यादि न संगच्छेत । तस्मात्सर्वरसाश्रय इति पाठः समीचीनः । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । अर्काश्वैर्यदि मः सजौ सततगाः शार्दूलविक्रीडितम् ॥१॥

काव्यं सप्रयोजनमिति सूचयन्कवीन्प्रोत्साहयितुं श्लेषेण काव्यं स्तौत्याख्यातेति ।

आख्यातनामरचनाचतुरस्रसंधि

सद्वागलंकृतिगुणं सरसं सुवृत्तम् ।

आसेदुषामपि दिवं कविपुङ्गवानां

तिष्ठत्यखण्डमिह काव्यमयं शरीरम् ॥ १.२ ॥

कविपुङ्गवानामिह काव्यमयं शरीरमखण्डं तिष्ठति । किंभूतं काव्यम् । आख्यातनामरचनाचतुरस्रसंधि । पुनः किंभूतम् । सद्वागलंकृतिगुणम् । पुनः सरसं । पुनः सुवृत्तम् । किंभूतानामपि कविपुङ्गवानां । दिवमासेदुषामपीत्यन्वयः॥ कविपुङ्गवानां कविश्रेष्ठानाम् । इह लोके । काव्यमयं काव्यस्वरूपम् । तद्गुण्ये मयट् । शरीरं गात्रम् । अखण्डं सम्पूर्णम् । तिष्ठति स्था गतिनिवृत्तौ

---

2 AK 1.1.72.

3 AK. 3.3.485.

4 AK 2.6.89.

5 *Not found in *Kāmandakīya Nītiśāstra.* See SKĀ 2.77 with com. at loc., where ab are cited.

6 ०निग्रहात् sic both M and Pu.

। आख्यातनाम्नां तिङन्तसुबन्तानां रचना प्रयोगः तया चतुरस्त्रः समीचीनः सन्धिः संघटनं यस्य तत्काव्यम् । सद्वागलंकृतिगुणं सत्यः प्रशस्ता वाचः पदान्यलङ्कृतयोऽलंकाराः स्वभावोक्त्यादयश्च गुणाः श्लेषादयश्च ते सद्वा(1v)गलंकृतिगुणा विद्यन्ते यस्मिंस्तत् । सरसं रसाः शृङ्गारादयस्तत्सहितम् । सुवृत्तं वृत्तमित्युपलक्षणम् । शोभमानानि वृत्तानि गद्यपद्यमिश्रकाख्याश्छन्दोविशेषा यस्मिंस्तत् । दिवं स्वर्गम् । आसेदुषां प्राप्तानामपि स्वर्गगतानामपि । सुरलोको द्योदिवौ द्वे स्त्रियां क्लीबे त्रिविष्टपमित्यमरः[7] । शरीरपक्षे कथंभूतं शरीरम् । आख्यातनाम । आख्यातं प्रसिद्धं नाम यस्य तत् । पुनः कथंभूतम् । सृष्टिकर्तू रचनया चतुरस्त्राः सुवर्तुलाः संधयोऽङ्गविभागा यस्मिंस्तत् । पुनः कथंभूतम् । सती शोभना वाग्वाणी यस्य तत् । गीर्वाग्वाणी सरस्वतीत्यमरः[8] । अलंकृतिः कुण्डलादिः । गुणाः सौन्दर्यादयो ते यस्मिन् । पुनः कथंभूतम् । सरसम् । रसो माधुर्यादिस्तत्सहितम् । पुनः सुवृत्तम् । शोभनं वृत्तं विशालता [1v] यस्मिंस्तत् । वसन्ततिलकं छन्दः । ज्ञेयं वसन्ततिलकं तभजा जगौ गः ॥२॥

स्वेष्टदेवतास्मरणरूपं मङ्गलं काव्यस्वरूपं च निरूप्येदानीं स्वकाव्यस्य निर्दोषत्वं दर्शयति काव्य इति ।

काव्ये शुभे विरचिते खलु नो खलेभ्यः

कश्चिद्गुणो भवति यद्यपि संप्रतीह ।

कुर्यां तथापि सुजनार्थमिदं यतः किं

यूकाभयेन परिधानविमोक्षणं स्यात् ॥१.३॥

संप्रतीह काव्ये विरचितेऽपि खलेभ्यो यदि कश्चिद्गुणो न भवति तथापीदं सुजनार्थं कुर्याम् । कथंभूते काव्ये । शुभे । यतो यूकाभयेन किं परिधानविमोक्षणं स्यादित्यन्वयः ॥ संप्रतीदानीम् । विरचिते विशेषेण रचितेऽपि । खलेभ्यः परच्छिद्रान्वेषिभ्यः । खल्विति प्रसिद्धौ । यदि कश्चिद्गुणः कियत्यपि स्तुतिर्न भवति । इदं काव्यं । सुजना अनुरक्तास्तदर्थं कुर्यां करवाणि । डुकृञ् करणे । प्रार्थनायां लिङ् । शुभे निर्दोषे सालंकारे । यूकाया भयेन । किमित्याक्षेपे । परिधीयतेऽनेनेति परिधानं वस्त्रं तस्य विमोक्षणं परित्यागः । स्यादित्यस भुवि धातोः संप्रश्ने लिङ् । वसन्ततिलकं छन्दः ॥३॥

ननु सुजनार्थं काव्यं कर्तव्यमित्यु(2r)क्तं पूर्वम् । तत्र सुजना द्विविधा अनुरक्ता विरक्ताश्च । तत्र विरक्तानामुपयोग एव नास्ति । उपरक्तानामुपयोगेऽपि तदर्थं प्राचीनकाव्यान्येव बहूनि सन्तीति किमनेन नवीनकाव्यनिर्माणप्रयासेनेत्यत्रात्मप्रशंसारूपं पद्यमाह सानन्देति ।

सानन्दप्रमदाकटाक्षविशिखैर्येषां न भिन्नं मनो

---

7 AK. 1.1.12.

8 AK 1.6.352.

यैः संसारसमुद्रपातविधुरेष्वन्येषु पोतायितम् ।

यैर्निःसीमसरस्वतीविलसितं द्वित्रैः पदैः संहृतं

तेषामप्युपरि स्फुरन्ति मतयः कस्यापि पुण्यात्मनः ॥ १.४ ॥

कस्यापि पुण्यात्मनो मतयस्तेषामप्युपरि स्फुरन्ति । केषाम् । येषां मनः सानन्दप्रमदाकटाक्षविशिखैर्न भिन्नम् । पुनर्यैश्चान्येषु पोतायितम् । किंभूतेष्वन्येषु । संसारसमुद्रपातविधुरेषु । यैश्च द्वित्रैः पदैर्निःसीम यथा स्यात्तथा सरस्वतीविलसितं संहृतम् ॥ कस्यापि लोकोत्तरस्य पुण्यात्मनः कृतपुण्यपुञ्जस्य । तेषां सर्वेषां विरक्तानामनुरक्तानामपि । स्फुरन्ति चमत्काररूपा भवन्ति । येषां विरक्तानाम् । सानन्दप्रमदाकटाक्षविशिखैरतिसंहृष्टरमणीकटाक्षबाणैः । प्रमदा विशिष्टस्त्री । तथा चामरसिंहः । विशेषास्त्वङ्गना भीरुः कामिनी वामलोचना । प्रमदा मानिनी कान्ता ललना च नितम्बिनी । सुन्दरी रमणी रामेति[9] । कटाक्षोऽपाङ्गदर्शन इत्यमरः[10] । कटाक्षलक्षणं यथा

यद्गतागतविश्रान्तिवै[2r]चित्र्येण विवर्तनम् ।

तारकायाः कलाभिज्ञास्तं कटाक्षं प्रचक्षते ॥ इति[11]

न भिन्नं न खण्डितम् । यैश्च विरक्तैः । अन्येषु संसारिषु । पोतवद्वहित्रवदाचरितम् । यानपात्रं तु पोत इत्यमरः[12]। संसारः संसरणं स एव समुद्रस्तस्मिन्पातः पतनं तेन विधुरेषु व्याकुलेषु । यैश्चानुरक्तैः । द्वे त्रीणि वा परिमाणं येषां तानि द्वित्राणि तैः पदैः । निःसीमं निर्मर्यादम् । सरस्वत्या विलसितं विलासः । संहृतं (2v) सङ्गृहीतम् । अयमर्थः । अतिकुशलाग्रबुद्धितया निर्मर्यादसरस्वतीविलासकलापस्यापि संग्रहो द्वित्रेष्वेव पदेषु दर्शित इति । अयमभिप्रायः । प्राचीनेषु काव्येष्वेकैकस्य रसस्य प्रतिपादनमतस्तत्र रसविशेषापरिस्फूर्तेरनुपादेयत्वमेव । एतस्मिन्मम काव्ये नवानामपि रसानां सविशेषतया निरूपणाद्विरक्तानां शान्तरसे ह्युपयोगोऽनुरक्तानां तु शृङ्गारादिरसेष्वष्टासूपयोग एवेति स्वस्य काव्यस्य प्राचीनकाव्यापेक्षया विशेषः सूचित इति । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ॥४॥

प्राय इति ।

प्रायो नाट्यं प्रति प्रोक्ता भरताद्यै रसस्थितिः ।

---

9 AK 2.5.533-535.

10 AK 2.5.717.

11 SR 7.384 (vol. 4 p. 136).

12 Compare AK 3.3.466.

यथामति मयाप्येषा काव्यं प्रति निगद्यते ॥ १.५ ॥

भरताद्यै रसस्थितिः नाट्यं प्रति प्रोक्ता । मयाप्येषा यथामति काव्यं प्रति निगद्यते ॥ भरत आद्यो येषां ते तैः । रसानां शृङ्गारादीनां । स्थितिः स्थापनम् । नाट्यं नटनकर्म । प्रायो बाहुल्येन । एषा रसस्थितिः । मतिमनतिक्रम्य करोमीति यथामति । कवेरिदं काव्यम् । निगद्यते कथ्यते । गद् व्यक्तायां वाचि । अनुष्टुप् छन्दः ॥५॥

अथ नीरसकाव्यं परिहरन्नाह यामिनीवेति ।

यामिनीवेन्दुना मुक्ता नारीव रमणं विना ।

लक्ष्मीरिव ऋते त्यागान्नो वाणी भाति नीरसा ॥ १.६ ॥

वाणी नीरसा नो भाति । केव । इन्दुना मुक्ता यामिनीव । पुनः केव । रमणं विना नारीव । पुनः केव । त्यागादृते लक्ष्मीर्रिव ॥

नीरसा रसरहिता । नो भाति न प्रकाशते । भा दीप्तौ । इन्दुना चन्द्रेण मुक्ता त्यक्ता यामिनी रात्रिः। विभावरी तमस्विन्यौ रजनी यामिनी तमीत्यमरः[13] । रमयतीति रमणः कान्तस्तम् । त्यज्यत इति त्यागो दानं तस्मादृते विना लक्ष्मीरिव । ऋते इत्यत्र ऋत्यक इति[14] प्रकृतिभावादाद्गुण इति[15] गुणो न भवति । यद्वा । संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः । नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षत इति[16] (3r) वाक्यान्न संधिः ॥६॥

इदानीं [2v] स्ववाण्युत्कर्षमुपवर्णयन्नाह सत्यमिति ।

सत्यं सन्ति गृहे गृहे सुकवयो येषां वचश्चातुरी

स्वे हर्म्ये कुलकन्यकेव लभते जातैर्गुणैर्गौरवम् ।

दुःप्रापः स तु कोऽपि कोविदपतिर्यद्वाग्रसग्राहिणां

पण्यस्त्रीव कलाकलापकुशला चेतांसि हर्तुं क्षमा ॥ १.७ ॥

सत्यं सुकवयो गृहे गृहे सन्ति येषां वचश्चातुरी जातैर्गुणैर्गौरवं स्वे हर्म्ये लभते[17] […] । केव । पण्यस्त्रीव । कथंभूता वाक् । पण्यस्त्रीव

---

13 AK 1.4.259.

14 P 6.1.128.

15 P 6.1.87.

16 *Untraced (cited also by Nāgeśa ad *Mahābhāṣya* 1.3.1).

17 A line or two have been dropped in Pu (M omits the *anvaya* altogether). *The lines are also missing in the A transcript (p. 4).

कलाकलापकुशलेत्यन्वयः ॥ सत्यमित्यङ्गीकारे । सन्तीत्यस भुवि धातोर्लटि । येषां कवीनां । वचसां चातुरी वैचित्र्यम् । जातैः स्वयंकल्पितैः । गुणैः श्लेषादिभिः । गौरवमुत्कृष्टताम् । स्वहर्म्ये स्वगृह एव । लभते प्राप्नोति । कुलकन्यकेव । यथा कुलकन्यका जातैः सहजैर्गुणैः सौन्दर्यादिभिः । स तु कोऽपि लोकोत्तरः कोविदानां सतां पतिः । सन्सुधीः कोविदो बुध इत्यमरः[18] । दुःखेन प्राप्यत इति दुःप्रापो जगति दुर्लभः। यद्वाग्यस्य वाणी । रसग्राहिणां रसविशेषस्वादुलुब्धानाम् । चेतांसि मनांसि । हर्तुमाक्रष्टुम् । क्षमा समर्था । पण्यस्त्रीव वेश्येव । पण्यस्त्री गणिका वेश्या सा पीता हेमपुष्पिकेत्यमरः[19] । वाणीपक्षे कला मधुरपदपदार्थकल्पनास्तासां कलापः समूहस्तत्र कुशला निपुणा । वेश्यापक्षे कला हावभावकटाक्षनिरीक्षणादयस्तासां कलापः समूहस्तत्र कुशला चतुरा । यद्वा कलाश्चतुःषष्टिकलास्ता एव कलापो भूषणमलंकार इति यावत् । तेन कुशला विचित्रा । कलापो भूषणे बर्हे तूणीरे संहतेऽपि चेति विश्वः[20] । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ॥७॥

तस्मादिति

तस्माद्यत्नेन कर्तव्यं काव्यं रसनिरन्तरम् ।

अन्यथा शास्त्रविद्गोष्ठ्यां तत्स्यादुद्वेगदायकम् ॥१.८॥

तस्माद्यत्नेन काव्यं कर्तव्यम् । किंभूतं काव्यम् । रसनिरन्तरम् । अन्यथा तच्छास्त्रविद्गोष्ठ्यामुद्वेगदायकं स्यात् ॥ रसनिरन्तरं रससंयुक्तम् । अन्यथा नीरसत्वे । तत्काव्यम् । शास्त्रविदां गोष्ठी सभा तस्यामुद्वेगदायकं रसज्ञानादरेण दुःखजनकं (3v) कर्तुरिति शेषः ॥८॥

रसनिरन्तरं काव्यं कर्तव्यमित्युक्तत्वात्तत्र कति रसाः । तानेवाह श्रृङ्गारेति ।

श्रृङ्गारहास्यकरुणा रौद्रवीरभयानकाः ।

बीभत्साद्भुतशान्ताश्च नव नाट्ये[21] रसाः स्मृताः ॥ १.९ ॥

नाट्ये नटकर्म[3r]प्रतिपादकशास्त्रेण नवैव रसा स्मृताः कथिताः ॥९॥

श्रृङ्गारादीनां रसानां क्रमेण स्थायिभावानाह ।

रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा ।

---

18 AK 2.6.816.

19 AK 2.5.565 (v.l.) and 2.4.239.

20 *Check VP = AK 3.3.612 v.l.

21 See crit. ed. ad loc. *G's readings was perhaps prompted by the commentator's Bengali Vaishnava theological aesthetics (see for example BhR 3.1.46).

जुगुप्साविस्मयशमाः स्थायिभावा इमे स्मृताः ॥१.१०॥

इमे रत्यादयः स्थायिभावाः स्मृताः [॥] रत्यादीनां लक्षणानि स्वयमेव स्पष्टयिष्यति तृतीयपरिच्छेदे[22] । तथा हि श्रृङ्गाररसस्य रतिः प्रीतिः स्नेह इति यावत्स्थायिभावः । हास्यरसस्य हासः । करुणरसस्य शोकः। रौद्ररसस्य क्रोधः । वीररसस्य उत्साहः । भयानकरसस्य भयम् । बीभत्सरसस्य जुगुप्सा । अद्भुतरसस्य विस्मयः । शान्तरसस्य शमः । मनसः स्वात्मन्येवावस्थानं शमः । तिष्ठत्यस्मिन्भावे एकैक एव रस इति स्थायी । उक्तं हि रसामृतसिन्धौ ।

अविरुद्धान्विरुद्धांश्च भावान्यो वशतां नयन् ।

सुराजेव विराजेत स स्थायी भाव उच्यते[23] ॥१०॥

स्थायिभावानुक्त्वेदानीं व्यभिचारिभावानाह निर्वेद इति ।

निर्वेदो(१)ऽथ तथा ग्लानिः (२) शङ्का(३)सूया (४) मदः (५) श्रमः (६)।

आलस्यं (७) चैव दैन्यं (८) च चिन्ता (९) मोहो (१०) स्मृतिः (११) धृतिः (१२)॥ १.११ ॥

व्रीडा (१३) चपलता (१४) हर्ष (१५) आवेगो (१६) जडता (१७) तथा ।

गर्वो (१८) विषाद (१९) औत्सुक्यं (२०) निद्रा(२१)पस्मार (२२) एव च ॥ १.१२ ॥

सुप्तं (२३) प्रबोधो (२४) ऽमर्षश्च(२५)प्यवहित्था (२६) तथोग्रता (२७) ।

मति(२८)र्व्याधि(२९)स्तथोन्माद(३०)स्तथा मरणमेव (३१) च ॥ १.१३ ॥

त्रास(३२)श्चैव वितर्कश्च (३३) विज्ञेया व्यभिचारिणः ।

त्रयस्त्रिंशदिमे भावाः प्रयान्ति रससंस्थितिम् ॥ १.१४ ॥

इमे त्रयस्त्रिंशद्भावाः व्यभिचारिणो विज्ञेयाः । किंभूता इमे । रससंस्थितिं प्रयान्ति । इमे निर्वेदादयः । रसान्भावयन्तीति भावाः । विशेषेणाभितः सर्वतः श्रृङ्गारादीन्रसाञ्च(4r)रन्ति गच्छन्तीति व्यभिचारिणाः । रसानां श्रृङ्गारादीनां संस्थितिं सम्यक्स्थि[3v]तिं प्राप्नुवन्ति । या प्रापणे । अयमभिप्रायः । एते भावास्तत्र तत्र जायमानास्तं तं रसं पुष्यन्तस्तस्य तस्य रसस्याङ्गतां प्रपद्यन्त इति ॥ कुतोऽपि हेतोः स्वावमाननं निर्वेदो वैराग्यम् (१) । श्रमाधिरतादिभिर्विषयभोगानिच्छा ग्लानिः (२) । चौर्यापराधपरक्रौर्यत्रासोग्रनिःस्वनादिभिरनर्थप्रतिभानं शङ्का (३) । क्रोधदौर्जन्यगर्वादिभिः परगुणेषु दोषबुद्धिरसूया (४) ।

---

22 ŚT 3.1-33.

23 BhR 2.5.

कादम्बरीमधुपानादिजन्यो मदः (५) । स्वेदः श्रमः (६) । प्रयत्नापकर्ष आलस्यम् (७) । स्वस्मिन्नपकृष्टताबुद्धिर्दैन्यम् (८) । संदर्शनसंतोषयोः प्रकारजिज्ञासा चिन्तनं चिन्ता । यद्वा । अभीष्टाप्राप्तिजनितं ध्यानं चिन्ता (९) । हर्षविश्लेषविषादादिभिश्चित्तवैक्लव्यं मोहः (१०) । सदृशदर्शनदृढाभ्यासप्रियाश्रितचेष्टाद्युद्बोधितसंस्कारजन्यं ज्ञानं स्मृतिः (११) । उपस्थितेऽपि भयेऽव्याकुलता धृतिः लाभादिभावना प्रीतिर्धृतिर्वा (१२) । नवीनासंगमाकार्यस्तवनावज्ञादिहेतुकोऽधोमुखत्वादिकारको धार्ष्ट्याभावो व्रीडा लज्जा (१३) । रागद्वेषाश्चर्यामर्षादिजनितं चञ्चलत्वं चपलता (१४) । अभीष्टेक्षणाभीष्टलाभादिजनितमनःप्रसादो हर्षः (१५) । प्रियाप्रियदर्शनश्रवणजनितसंभ्रम आवेगः कामक्लेशजनितसकलविषयहेयताज्ञानं वा (१६) । इष्टानिष्टश्रवणदर्शनविरहादिभिः सर्वकार्याप्रतिपत्तिर्जडता विरहव्यथाविकारमात्रवेद्यजीवनावस्थानं वा (१७) । सौभाग्यरूपगुणोत्तमाश्रयणेष्टलाभकुलयौवनलावण्यैश्वर्यादिजनितदर्पैरन्यस्मिन्नवज्ञानं गर्वः (१८)। इष्टानवाप्तिप्रारब्धकार्यासिद्ध्यपराधादिभिरभिमानभङ्गो विषादः (१९) । कालाक्षमत्वमौत्सुक्यमुत्कण्ठता (२०) । चिन्ताक्ल[4r]मश्रमादिना मनसो बाह्येन्द्रियै(4v)रसंयोगो निद्रा (२१) । भूतावेशविरहादिकृताचेतनापस्मारः स्मरणीयस्यार्थस्य विस्मृतिरपस्मारो वा (२२) । सर्वेन्द्रियसंमोहजनितनिद्राधिकरणककिंचित्पदार्थावलोकनज्ञानं सुप्तम् (२३) । निद्रानाशः प्रबोधः(२४) । अधिक्षेपापमानजनिताभिनिवेशोऽमर्षः (२५) । जैह्म्यदाक्षिण्यव्रीडाभयगौरवादिभिराकारगुप्तिरवहित्थम् (२६) । क्रौर्यान्निर्दयचित्तत्वमुग्रता (२७) । यथार्थबुद्धिर्मतिः (२८) । मदनवेदनाद्यनेकभावजनितसंतापकार्ष्यादिदोषो व्याधिः (२९) । औत्सुक्यसंतापादिकारितमनोविपर्याससमुत्थप्रियाश्रितवृथाव्यापार उन्मादः प्रौढानन्दविरहजनितचित्तविभ्रमो वा (३०) । मनस इन्द्रियैः सह विच्छेदो मरणम् (३१) । गर्जितादिजनितचित्तविक्षेपस्त्रासः (३२) । संदिग्धार्थविचारो वितर्कः (३३) ॥११-१४॥

व्यभिचारिभावानुक्त्वा सात्त्विकभावानाह स्तम्भ इति ।

स्तम्भः(१) स्वेदोऽथ (२) रोमाञ्चः (३) स्वरभङ्गोऽथ (४) वेपथुः (५) ।

वैवर्ण्यम(६)श्रु (७) प्रलय (८) इत्यष्टौ सात्त्विकाः स्मृताः ॥ १.१५ ॥

हर्षभयाश्चर्यविषादामर्षादिसंभवः स्तम्भो[24] निश्चेष्टता । तत्र वाक्यादिराहित्यं नैश्चल्यं शून्यतादयो[25]ऽनुभावाः (१)[26] । हर्षभयक्रोधादिजस्तनुक्लेदकृत्स्वेदः प्रस्वेदः (२) । आश्चर्यहर्षोत्साहभयादिजो रोमाञ्चः रोमोद्गमः (३) । विषादविस्मयामर्षहर्षभीत्यादिसंभवो गद्गदादिकृत्स्वरभङ्गो वैस्वर्यम् (४) । वित्रासामर्षादिजो गात्रलौल्यकृद्वेपथुः कम्पः (५) । विषादरोषभीत्यादिजं मालिन्यकार्श्यादिकृद्वैवर्ण्यं वर्णविक्रिया पाण्डुरत्वादि (६) । हर्षरोषविषादादिजं नेत्रजं जलमश्रु (७) ।

---

24 Compare BhR 2.3.21ab (and the following verses for further parallels).

25 BhR 2.3.21cd.

26 Pu (from here to इत्यमुना प्रकारेण) is uncharacteristically abbreviated. I follow M.

हर्षजेऽश्रुणि शीतत्वमौष्ण्यं रोषादिसंभव इति[27] बोध[4v]व्यम् । सुखदुःखाभ्यां चेष्टाज्ञाननिराकृतिः प्रलयः (८)। तत्र महीनिपतनादयोऽनुभावाः । इत्यमुना प्रकारेण स्तम्भादयोऽष्टौ सात्त्विकाः । सत्त्वे भवाः सात्त्विकाः। सत्त्वमन्तःकरणम् । यस्य सत्त्वोद्रेकस्तस्यैवैते भवन्ति कोमलस्यान्तःकरणस्यैवेत्यर्थः । अतिकठिनस्य महामूढस्य वा नैते गुणा इति हेतोः सात्त्विका उच्यन्त इति भावः ॥१५॥

एवं च पञ्चाशदपि भावानुक्त्वा स्थायिभावानामेव श्रृङ्गारादिरसतामाह भावा एवेति।

भावा एवातिसंपन्नाः प्रयान्ति रसताममी ।

यथा द्रव्याणि भिन्नानि मधुरादिरसात्मताम् ॥ १.१६ ॥

अमी भावा एवा(5r)तिसंपन्नाः सन्तो रसतां प्रयान्ति । यथा भिन्नानि द्रव्याणि मधुरादिरसात्मतां प्रयान्तीत्यन्वयः ॥ भावा रत्यादयः । अतिसंपन्ना अतिशयं प्राप्ताः सन्तः । रसतां श्रृङ्गारादिशब्दवाच्यताम् । प्रयान्ति गच्छन्तीत्यर्थः । भिन्नानि द्रव्याणि दधिशर्करार्कपूरप्रभृतीनि कैश्चिद्विशेषैरतिशयं प्राप्तानि मधुरादिरसतां प्राप्नुवन्ति तद्वत् । रसो नाम कश्चिदनिर्वचनीयसुखास्वादः । एवं सत्यमी भावा विभावानुभावव्यभिचारिभिरतिशयं प्रापिताः सन्तो रसस्वरूपतयोच्यन्त इत्यर्थः ॥१६॥

तत्र दृष्टान्तमाह ।

संभवन्ति यथा वृक्षे पुष्पपत्त्रफलादयः ।

तद्वद्रसेऽपि रुचिरा विशेषा भावरूपिणः ॥ १.१७ ॥

यथा वृक्षे पत्त्रपुष्पफलादयो विशेषाः संभवन्ति तद्वद्रसेऽपि भावरूपिणो विशेषा रुचिराः संभवन्तीत्यन्वयः ॥ आदिशब्देनाङ्कुरपुष्पामोदफलस्वादुविशेषाः । संभवन्ति संगता भवन्ति । रसेऽपि श्रृङ्गारादावपि । भावरूपिणो विशेषाः सात्त्विका भावाः । रुचिराः स्पृहणीया । यथैकस्मिन्नपि वृक्षे परस्परविलक्षणाः पत्त्रादयः कमनीयाः विशेषाः संभवन्ति तथैकस्मिन्नपि रसे नाना श्रृङ्गाराद[5r]यो[28] विशेषाः संभवन्तीति भावः॥१७॥

प्राय इति ।

प्रायो नैकरसं काव्यं किंचिदत्रोपलभ्यते ।

बाहुल्येन भवेद्यस्तु स तद्वृत्त्या निगद्यते ॥ १.१८ ॥

अत्रैकरसं काव्यं प्रायः किंचिन्नोपलभ्यते । तु पुनर्यो बाहुल्येन भवेत्स तद्वृत्त्या निगद्यते ॥ अत्रास्मिल्लोके । एक एव रसो यस्मिंस्तत् ।

---

27 BhR 2.3.53.

28 One expects (especially from G's introduction) व्यभिचारादयो (or सात्त्विकादयो), but see next v.

प्राय इत्यव्ययं बाहुल्येऽर्थे । नोपलभ्यते न श्रूयते । यद्यपि कथमपि केनाप्यतिनिपुणेन काव्यमेकरसं निबद्धं तथापि तत्रापि रसान्तरसंकरस्योन्नेतुं शक्यत्वात् । तर्हि शृङ्गारकाव्यं वीरकाव्यमिति प्रसिद्धिः । कथमित्यत आह बाहुल्येनेति । यो रसो यस्मिन्काव्ये बाहुल्येन भवेत्स रसस्तद्वृत्त्या काव्यवृत्त्या नि(5v)गद्यते । तद्रसप्रधानतया तत्काव्यं व्यवह्रियत इत्यर्थः ॥१८॥

तत्र वृत्तीर्दर्शयति कैशिकीति ।

कैशिक्यारभटी चैव सात्वती भारती तथा ।

चतस्रो वृत्तयो ज्ञेया रसावस्थानसूचिकाः ॥ १.१९ ॥

वृत्तयश्चतस्रो ज्ञेयाः । काश्चतस्रः । कैशिक्यारभटी सात्वती तथा भारती । किंभूता वृत्तयः । रसावस्थानसूचिकाः ॥ रसानां शृङ्गारादीनामवस्थानं सूचयन्ति ज्ञापयन्ति ताः । कोमलकर्कशपदरचनया वृत्तिषु रसविषयो व्यापारो हि निगद्यते । कैशिक्यादिवृत्तीनां चतसृणां लक्षणानि स्वयमेव स्पष्टयिष्यति तृतीयपरिच्छेदे[29] ॥१९॥

धर्मादिति ।

धर्मादर्थोऽर्थतः कामः कामात्सुखफलोदयः ।

साधीयानेष तत्सिद्ध्यै शृङ्गारो नायको रसः ॥ १.२० ॥

पूर्वार्धः स्पष्टः । एष शृङ्गारो रसस्तत्सिद्ध्यै साधीयान् । किंभूतः शृङ्गाररसः । नायकः ॥ तत्सिद्ध्यै सुखफलोदयसिद्ध्यै । साधीयानतिश्रेष्ठः । अन्तिकबाढयोर्नेदसाधाविति[30] सूत्रेणान्तिकबाढयोः क्रमेण नेदसाधाविष्टेयोः परतः[31] । अर्थोऽपि शृङ्गाररसमादायैव कामं जनयति । अतो हेतोरयं रसो नायकः श्रेष्ठः ॥२०॥

चेष्टेति ।

चेष्टा भवति पुंनार्योर्या रत्युत्थानुरक्तयोः

संयोगो विप्रलम्भश्च शृङ्गा[5v]रो द्विविधो मतः ॥ १.२१ ॥

अनुरक्तयोः पुंनार्यो रत्युत्था या चेष्टा स शृङ्गारो । स द्विविधः संयोगो विप्रलम्भश्चेत्यन्वयः ॥ अनुरक्तयोः प्रीतिमतोः । रत्युत्था चेष्टा रतिजनिता प्रथमतः किंचिद्वक्रविलोकनादिरूपा शृङ्गारः । यद्यपि पुमाद्यालम्बना वसन्ताद्युद्दीपना गाढालिङ्गनादिप्रकाशिता

---

29 ŚT 3.52-72.

30 P 5.3.63.

31 Sc., अजाद्योः परतः

हर्षादिसंचारिभिरुपचिता रतिरेव श्रृङ्गारस्तथापि रत्युत्थचेष्टायोः[32] कार्यकारणयोरभेदविवक्षया रत्युत्था चेष्टा श्रृङ्गार इत्युक्तम् ॥२१॥

दर्शयति ।

संयुक्तयोस्तु संयोगो विप्रलम्भो वियुक्तयोः ।

प्रच्छन्नश्च प्रकाशश्च पुनरेव द्विधा यथा (6r) ॥ १.२२ ॥

संयुक्तयोः संयोगः । तु पुनर्वियुक्तयोः विप्रलम्भः । एष संयोगविप्रलम्भरूपः पुनरेव द्विधा प्रकाशसंयोगः प्रच्छन्नसंयोगः प्रकाशविप्रलम्भः प्रच्छन्नविप्रलम्भश्चेति [॥] संयुक्तयोः संयोगिनोः पुंनार्योः संयोगरूपो वियुक्तयोर्वियोगिनोस्तयोर्विप्रलम्भः श्रृङ्गारः । यथेति दर्शयति ॥२२॥

तत्र प्रकाशसंयोगमुदाहरति मदनेति ।

मदनकुञ्जरकुम्भतटोपमे

स्तनयुगे परितः स्फुरिताङ्गुलिम् ।

सकरजक्षतवाममपि प्रिया

दयितपाणिममन्यत दक्षिणम् ॥ १.२३ ॥

प्रिया दयिता पाणिं सकरजक्षतवाममपि दक्षिणममन्यत । किंभूतं पाणिम् । स्तनयुगे परितः स्फुरिताङ्गुलिम् । किंभूते स्तनयुगे । मदनकुञ्जरकुम्भतटोपमे ॥ दयितस्य वल्लभस्य पाणिम् । करजा नखास्तेषां क्षतं चिह्नं तेन सह वर्तत इति सकरजक्षतः स चासौ वामश्चेति सकरजक्षतवामः प्रतिकूलः । तादृशमपि दक्षिणमनुकूलम् । अमन्यत ज्ञातवती । मन ज्ञाने । वाममपि दक्षिणमिति विरोधाभासालंकारः । किंभूतं पाणिम् । परितः सर्वतः स्फुरिताश्चञ्चला अङ्गुलियो यस्मिन्सः । मदनकुञ्जरः कामहस्ती तस्य कुम्भतटवदुपमा यस्य स तस्मिन् । मदनकुञ्जर इत्यनेनातिकमनीयत्वं कुम्भतटोपमत्वेनातिपीनत्वं सूचितम् । द्रुतविलंबितं छन्दः । द्रुतविलं[6r]बिताह नभौ भरौ ॥२३॥

अथ प्रकाशविप्रलम्भमुदाहरति संतप्त इति ।

संतप्तः स्मरसंनिवेशविवशैः श्वासैर्मुहुः पञ्चमो-

द्गारावर्तिभिरापतद्भिरभितः सिक्तश्च नेत्राम्बुभिः।

एतस्याः प्रियविप्रयोगविधुरस्त्यक्तत्वाधरो रागितां

---

32 Sic mss. Read रतिरत्युत्थचेष्टायोः

संप्रत्युद्धतवह्निवारिविषमं मन्ये व्रतं सेवते ॥ १.२४॥

एतस्या अधरः संप्रति व्रतं सेवत इत्यहं मन्ये । किं कृत्वा । रागितां त्यक्त्वा । किंभूतं व्रतम् । उद्धतवह्निवारिविषम् । किंभूत अधरः । प्रियविप्रयोगविधुरः । पुनः किंभूतः । श्वासैः संतप्तः । च पुनरापतद्भिर्नेत्राम्बु(6v)भिरभितः सिक्तः । किंभूतैः श्वासैः । स्मरसंनिवेशविवशैः । पुनः किंभूतैः । मुहुः पञ्चमोद्गारावर्तिभिः ॥ एतस्या नायिकाया । संप्रतीदानीम् । मन्ये जानामि । उद्धत उद्गते ये वह्निवारिणी ताभ्यां विषमम् । प्रियस्य विप्रयोगो वियोगस्तेन विधुरो दुःखितः । अभितः सर्वतः । स्मरस्य कामस्य । संनिवेशो हृदये प्रवेशस्तेन विवशैः ।मुहुर्निरन्तरम् । पञ्चमस्य वायुविशेषस्य य उद्गारो निर्गमस्तेनावर्तनं मण्डलवत्परिभ्रमितं तैः। योगग्रन्थे पञ्चमः कश्चिद्वायुविशेषः। यद्वा पञ्चमस्य रागभेदस्योद्गारो निर्गमस्तद्वदावर्तन्त इति तैः । आवर्तनमारोहावरोहणम् । पञ्चमो रागभेदे स्यात्पञ्चानामपि पूरणे । पञ्चमश्चतुरे हृद्ये पञ्चमी पाण्डवस्त्रियामिति विश्वः[33] । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ॥२४॥

प्रच्छन्नसंभोग[34]मुदाहरति कान्त इति ।

कान्ते विचित्रसुरतक्रमबद्धरागे

सङ्केतके हरिणशावदृशा रसेन ।

तत्कूजितं किमपि येन तदीयतल्पं

नाल्पैः परीतमनुकूजितलाबकौघैः ॥ १.२५ ॥

हरिणशावदृशा सङ्केतके रसेन तत्किमपि कूजितं येन तदीयतल्पमनुकूजितलाबकौघैरल्पैर्न परीतमित्यन्वयः । क्व सति । कान्ते विचित्रसुरतक्रमबद्धरागे सति ॥ हरिणस्य शावो बालकस्तद्वद्दृशौ यस्याः सा तया । सङ्केतकेऽभिसारगृहे । रसेन सुरतानन्देन । तत्किमप्यद्भुतं कूजितमुक्तं येन कूजितेन तदीयतल्पं तस्या अभिसारिकायास्तल्पं शयनमनुकूजितलाबकौघैरनुनादितलाबकसमूहैः परीतं वेष्टितम् । कान्ते प्रिये । विचित्रं [6v] चुम्बनकुचमर्दननखघातादिरूपं यत्सुरतं तस्य क्रम उपक्रमः प्रारम्भ इति यावत्तस्मिन्बद्धो रागो येन स तथा । वसन्ततिलकं छन्दः ॥२५॥

तत्र प्रच्छन्नविप्रलम्भमुदाहरति किंचिदिति ।

किंचिद्वक्रितकण्ठकन्दलदलत्पीनस्तनावर्तन-

व्यायामाञ्चितकञ्चुकं मृगदृश(7r)स्तस्यास्तदालोकितम् ।

वाचस्ताश्च विदग्धभावचतुराः स्फारीभवन्मन्मथा

---

33 VP p. 113.

34 Sic (for संयोग०), and elsewhere.

हंहो मानस किं स्मरस्यभिमताः सिद्ध्यन्ति पुण्यैः क्रियाः ॥ १.२६ ॥

हंहो मानस तस्या मृगदृशस्तदालोकितं ताश्च वाचः किं स्मरसि । अभिमताः क्रियाः पुण्यैः सिद्ध्यन्तीत्यन्वयः । किंभूतमालोकितम् । किंचिद्वक्रितकण्ठकन्दलदलत्पीनस्तनावर्तनव्यायामाञ्चितकञ्चुकम् । किंभूता वाचः । विदग्धभावचतुराः । पुनः किंभूताः । स्फारीभवन्मन्मथाः ॥ हंहो इत्यव्ययं सादराभिमन्त्रणे । अभिमता इष्टाः । किंचिद्वक्रितं यत्कण्ठकन्दलं कण्ठनालस्तेन दलत्तुट्यत्पीनस्तनयोरावर्तनं मण्डलं तस्य व्यायामो विशेषेणायामो दैर्घ्यं तुङ्गत्विति यावत्तेनाञ्चितमुदञ्चितमुन्नतं यत्कञ्चुकं तत्[35] यस्मिंस्तदालोकितं विषयाभिमुखदर्शनम् । तल्लक्षणं यथा संगीतरत्नाकरे । सहसा दर्शनं यत्तदालोकितमुदीरितम्[36] । किंभूता वाचः । विदग्धभावश्चित्ताकर्षणं तत्र चतुराः । पुनः स्फारीभवन्वर्द्धमानो मन्मथः कामो याभ्यस्ताः । शार्दूलविक्रीडितम् ॥२६॥

संभोगविप्रलम्भश्रृङ्गारं निरूप्येदानीं नायकलक्षणमाह त्यागीति ।

त्यागी कुलीनः कुशलो रतेषु

कल्यः कलावित्तरुणो धनाढ्यः ।

दक्षः क्षमी स्थिररुचिः सुभगोऽभिमानी

स्त्रीणां मतः सुभगवागिह नायकः स्यात् ॥ १.२७ ॥

इह स्त्रीणां मतो नायकः स्यात् । किंविशिष्टो नायकः । त्यागी पुनः कुलीनः पुना रतेषु कुशलः पुनः कल्यः पुनः कलावित्पुनस्तरुणः पुनर्धनाढ्यः पुनर्दक्षः पुनः क्षमी पुनः स्थिररुचिः पुनः सुभगः पुनरभिमानी ॥ इह श्रृङ्गारे । मतः संमतः । त्याग्यलंकारादिदाता । कुलीन उत्तमकुलोत्पन्नः । रतेष्वालिङ्गनादिषु कुशलश्चतुरः । कल्यो रोगरहितः । कलावित्कामशास्त्रादिपण्डितः । तरुणः प्रकटः । धनाढ्यो (7v) महाधनः । दक्षोऽनुरञ्जन[7r]प्रवीणः । क्षमी सहनशीलः । स्थिररुचिः स्थिरप्रीतिः । सुभगः सुन्दरः । अभिमानी दीनतारहितः । सुभगवाङ्मधुरभाषी । इन्द्रवज्रा छन्दः[37] । स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः ॥२७॥

नायकभेदानाह तस्येति ।

तस्यानुकूलदक्षिणशठधृष्टा इत्थमत्र चत्वारः ।

भेदाः क्रिययोच्यन्ते तदुदाहृतयश्च रमणीयाः ॥ १.२८ ॥

अत्रेत्थं तस्य क्रिययानुकूलदक्षिणशठधृष्टा चत्वारो भेदाः । पुना रमणीयाः तदुदाहृतयश्चोच्यन्ते ॥ अत्रास्मिन्ग्रन्थे । इत्थं

---

35 Both mss. here redundantly insert किंचिद्वक्रितकण्ठकन्दलेन दलद्.

36 SR 7. 460 (v. 4 p. 158).

37 *Pādas* c-d are of course *vasantatilaka*.

वक्ष्यमाणप्रकारेण । तस्य नायकस्य । क्रियया क्रियाभिः । अनुकूलश्च दक्षिणश्च शठश्च धृष्टश्च ते । रमणीयाः कमनीयाः । तदुदाहृतयस्तेषामनुकूलदक्षिणशठधृष्टानामुदाहृतय उदाहरणान्युच्यन्ते प्रकाश्यन्ते ॥२८॥

तत्रानुकूललक्षणमाह ।

अतिरक्ततया नार्यां सदा त्यक्तपराङ्गनः ।

सीतायां रामवत्सोऽयमनुकूलः स्मृतो यथा ॥ १.२९ ॥

सोऽयमनुकूलः स्मृतः। स कः । य नार्यामतिरक्ततया सदा त्यक्तपराङ्गनः। कस्यां क इव । सीतायां रामवत् ॥ नार्यां स्वयुवत्याम् । अतिरक्ततयातिशयप्रेम्णा । सदा सर्वदा त्यक्ताः पराङ्गना येन सः । रामेण तुल्यं रामवत् । सार्वकालिकपराङ्गनापराङ्मुखत्वे सति सर्वकालमनुरक्तोऽनुकूल इत्यर्थः[38] ॥२९॥

यथेत्यनुकूलस्वरूपं दर्शयत्यस्माकमिति ।

अस्माकं सखि वाससी न रुचिरे ग्रैवेयकं नोज्ज्वलं

नो वक्रा गतिरुज्ज्वलं न हसितं नैवास्ति कश्चिन्मदः ।

किंत्वन्येऽपि जना वदन्ति सुभगोऽप्यस्याः प्रियो नान्यतो

दृष्टिं निक्षिपतीति विश्वमियता मन्यामहे दुःस्थिम् ॥ १.३० ॥

हे सखि यद्यप्यस्माकं रुचिरे वाससी न । उज्ज्वलं ग्रैवेयकं न । वक्रा गतिर्न । उज्ज्वलं हसितं न । मदोऽपि कश्चिन्नैवास्ति । किंत्वन्येऽपि जना इति वदन्ति । इति किम् । अस्या प्रियः सुभगोऽप्यन्यतो दृष्टिमपि न निक्षिपतीतीयता विश्वं दुःस्थिं मन्यामह इत्यन्वयः ॥ रुचिरे क(8r)मनीये । वाससी वस्त्रे । उज्ज्वलं चाकचिक्ययुक्तम् । ग्रैवेयकं ग्रीवाभरणं । ग्रैवेयकं कण्ठभूषेत्यमरः[39] । गतिर्गमनं । उज्ज्वलं सुन्दरं हसितं हास्यभेदः । यथा मधुरं दरसंलक्ष्य[7v]दन्ताग्रं हसितं भवेत् [40]। मदोऽपि हर्षोऽपि । मदी हर्षे । किंतु तथापि । अन्य इतरे जनाः । अस्या नायिकायाः । प्रियो वल्लभः । सुभगोऽप्यतिकमनियोऽपि । अन्यतोऽन्यस्याम् । अन्यत इत्यत्र सार्वविभक्तिकस्तस्[41] । निक्षिपति प्रेरयति । क्षिप् प्रेरणे । इयतैतावन्मात्रेण विश्वं जगद्दुःस्थितं दुःखेन स्थितम् । मन्यामहे जानीमहे । एतादृक्प्रियसुखमन्यासां युवतीनां नास्तीति विश्वं दुःस्थितम् । मदन्याः स्त्रियो दुःस्थिता एवेतिभावः ॥३०॥

---

38 RM p. 91

39 AK 2.5.737.

40 BhR 4.1.18.

41 Sic, for तसिः (or तसिल्).

अथ दक्षिणनायकस्वरूपं दर्शयति य इति ।

यो गौरवं भयं प्रेम दाक्षिण्यं पूर्वयोषिति ।

न मुञ्चत्यन्यचित्तोऽपि ज्ञेयोऽसौ दक्षिणो यथा ॥ १.३१ ॥

योऽन्यचित्तोऽपि पूर्वयोषिति गौरवं भयं प्रेम दाक्षिण्यं न मुञ्चत्यसौ दक्षिणो ज्ञेय इत्यन्वयः ॥ यो नायकः । गुरोर्भावं गौरवमवश्याराध्यत्वम्। भयं प्रेम च प्रसिद्धम् । दाक्षिण्यं हिताचरणचातुर्यम् । यथेति तत्स्वरूपं दर्शयति ॥३१॥

सैवेति ।

सैवास्य प्रणतिस्तदेव वचनं ता एव केलिक्रिया

भीतिः सैव तदेव नर्म मधुरं पूर्वानुरागोचितम् ।

कान्तस्य प्रियकारिणी च भवती तं वक्ति दोषाविलं

किं स्यादित्थमहर्निशं सखि मनो दोलायते चिन्तया ॥ १.३२ ॥

हे सखि मम मन इत्थं चिन्तयाहर्निशं दोलायते । इत्थमिति कथम् । अस्य कान्तस्य प्रणतिः सैव वचनं तदेव केलिक्रियास्ता एव सैव भीतिस्तदेव मधुरं नर्म । किंभूतम् । पूर्वानुरागोचितम् । च पुनर्भवती प्रियकारिणी तं दोषाविलं वक्ति । किं स्यात् ॥ दोलावदाचरति दोलायते । केलिक्रियाः पुष्पमालाभरणमकरीविरचन[42]तिलकादिरूपाः । मधुरं मनोहरम् । नर्म परीहासः। द्रवकेलिपरीहासाः क्रीडा लीला च न(8v)र्म चेत्यमरः[43] । पूर्वानुरागः प्रथमसमागमानुरागस्तत्रोचितम्। तं कान्तं दोषैराविलं मलीमसम् । आविलं तु मलीमसमित्यमरः[44]। किं स्यादिति चिन्ताप्रकारः । यस्या[45]पराधोऽपि कथमपि नायिकया न लक्ष्यते स दक्षिणो नायक इति तात्पर्यार्थः ॥३२॥

शठनायकं दर्शयति प्रियमिति ।

प्रियं वक्ति पुरोऽन्यत्र विप्रियं कुरुते भृशम् ।

जातापराधचेष्टस्तु कुटिलोऽसौ शठो यथा ॥ १.३३ ॥

---

42 Sic Pu; ०विषन० (sic) M; del. ०तिलक०?

43 AK 1.7.473.

44 *Not AK.

45 Folio 8v missing in M.

यो नायक इत्यध्याहारः । पुरः प्रियं वक्त्यन्यत्र भृशं विप्रियं कुरुतेऽसौ कुटिलः शठो ज्ञेय इत्यन्वयः । तु पुनर्जातापराधचेष्टः [॥] पुरः समक्षं । प्रियं प्रीतिवचनम् । अन्यत्र परोक्षे । भृशमत्यर्थम् । विप्रियं विरुद्धवचनम् । जातापराधचेष्टा यस्मिन् सः । यथेति शठनायकोदाहरणमाह ॥३३॥

सहजतरल इति ।

सहजतरले आवां तावद्बहुश्रुतशालिनौ

पुनरिह युवां सत्यं शिष्टं तदत्र कृतागसि ।

प्रणयिनि पुनर्युक्तं रन्तुं न वेति बतावयो-

र्ध्रुवमुपगते कर्णौ प्रष्टुं कुरङ्गदृशो दृशौ ॥ १.३४ ॥

कुरङ्गदृशो दृशाविति कर्णौ प्रष्टुं ध्रुवमुपागते । इतीतिकिम् । आवां दृशौ तावत्सहजतरले । बत पुनर्युवां कर्णौ सत्यं बहुश्रुतशालिनौ । इह शिष्टं । किम् । आवयोः प्रणयिनि पुना रन्तुं युक्तं न वा । किंविशिष्टे प्रणयिनि । कृतागसि [॥] कुरङ्गो हरिणस्तद्वद्दृशौ नेत्रे यस्याः सा कुरङ्गदृक्तस्याः । मृगे कुरङ्गवातायुहरिणाजिनयोनय इत्यमरः[46] । इति प्रकाशने । इति हेतुप्रकरणप्रकाशादिसमाप्तिष्वित्यमरः[47]। ध्रुवं निश्चितम् । उपगते समीपं गते । तावदित्यवधारणे । यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे[48] । सहजतरले आवामित्यत्र ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यमिति[49] सूत्रेण प्रकृतिभावान्न संधिः । बतेत्यामन्त्रणे । खेदानुकम्पासंतोषविस्मयामन्त्रणे बतेत्यमरः[50] । पुनरप्रथ(9r)मे भेदे[51] । बहुना श्रुतेन श्रवणेन शालिनौ शोभिनौ । तत्ततो हेतोः । यत्तद्यतस्ततो हेतावित्यमरः[52] । इह कार्ये । शिष्टं शिक्षयतम् । शिष्टमिति शास्वनुशिष्टावित्यस्य धातोर्लोण्मध्यमपुरुषद्विवचनान्तं पदम् । अनुशिष्टिः शिक्षा । किं पृच्छायां जुगुप्सने[53] । प्रणयिनि प्रिये । रन्तुं क्रीडितुम् । कृतमागोऽपराधो येन स कृतागास्तस्मिन्निरङ्कुश इत्यर्थः । आगस्तन्निरङ्कुश इति कोषः[54] ।

---

46 AK. 2.4.453.

47 AK. 3.3.868 (with variants).

48 AK 3.3.870.

49 P 1.1.11.

50 AK 3.3.865.

51 AK 3.3.8.

52 AK 3.4.897.

53 AK 3.3.879.

54 *Untraced.

आगोऽपराधो मन्तुश्चेत्यमरः[55] । हरिणी छन्दः ॥३४॥

अपि च कोपादिति ।

कोपात्किंचिदुपानतोऽपि रभसादाकृष्य केशेष्वलं

नीत्वा मोहनमन्दिरं दयितया हारेण बद्धा दृढम् ।

भूयो यास्यसि तद्गृहानिति मुहुः कण्ठार्द्धरुद्धाक्षरं

जल्पन्त्या श्रवणोत्पलेन सुकृती कश्चिद्रहस्ताड्यते ॥ १.३५॥

दयितया कश्चित्सुकृत्युपानतोऽपि किंचित्कोपाद्रहः केशेष्वाकृष्य रभसादलं यथा स्यात्तथा श्रवणोत्पलेन ताड्यते । किं कृत्वा । मोहनमन्दिरं नीत्वा । पुनः किं कृत्वा । हारेण दृढं बद्धा । किंविशिष्टया दयितया । कण्ठार्द्धरुद्धाक्षरं यथा भवति तथेति मुहुर्जल्पन्त्या । इतीति किम् । तद्गृहान्भूयो यास्यसि ॥ दयितया प्रियया । कश्चित्कामप्रवेदने[56] । सुकृती धन्यः । सुकृती पुण्यवान्धन्य इत्यमरः[57] । उप समीप आ समन्तान्नतोऽपि नम्रोऽपि । आङीषदर्थेऽभिव्याप्तौ सीमार्थे धातुयोगज इत्यमरः[58] । किंचित्कोपात् । असाकल्ये तु किंचनेत्यमरः[59] । बहिः कोपाडम्बरत्वादन्तरभावात्किंचित्कोपः । रह एकान्ते । विविक्तविजनच्छन्ननिःशलाकास्तथा रहः । रहश्चोपांशु चालिङ्गे रहस्यं तद्भवे त्रिष्वित्यमरः[60] । रभसात्कोपात् । अलमत्यर्थम् । यद्वा पर्याप्तम् । पूर्यतां निवार्यतामिति वा तस्याः सखीः प्रति शठोक्तिः । अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकमिति । मोहयतीति मोहनः कामस्तस्य गृहम् । मुहुर्वारं वारम् । तस्या गृहान् । गृ(9v)हाः पुंसि च भूम्न्येवेत्यमरः[61] । भूयः पुनरपि । यास्यसि गमिष्यसि ॥३५॥

अथ धृष्टनायकं दर्शयति निःशङ्क इति ।

निःशङ्कः कृतदोषोऽपि विलक्ष्यस्तर्जितोऽपि सन् ।

---

55 AK 2.7.985.

56 AK 3.4.918 (v.l.)

57 AK 3.1.7.

58 AK 3.3.856.

59 AK 3.4.897.

60 AK 2.7.976-977.

61 AK 2.2.50.

मिथ्यावाग्दृष्टदोषोऽपि धृ[9r[62]]ष्टोऽसौ कथितो यथा ॥ १.३६ ॥

असौ धृष्टः कथितो यः कृतदोषोऽपि निःशङ्कः । पुनस्तर्जितोऽपि सन्विलक्ष्यः । पुनर्दृष्टदोषोऽपि सन्मिथ्यावाक् । कृता दोषा येन स तादृशोऽपि निःशङ्कः शङ्काशून्यः । तर्जितोऽपि भर्त्सितोऽपि । विलक्ष्यो विलक्षणीयः । दृष्टा दोषा यस्य तादृगपि मिथ्यावाग्मिथ्याभाषी । यथेत्युदाहरति ॥३६॥

जल्पन्त्या इति ।

जल्पन्त्याः परुषं रुषा मम बलाच्चुम्बत्यसावाननं

मृद्नात्याशु करं करेण बहुशः संताड्यमानोऽपि सन् ।

आलीनां पुरतो दधाति शिरसा पादप्रहारान्नतो

नो जाने सखि सांप्रतं प्रणयिने कुप्यामि तस्मै कथम् ॥ १.३७॥

हे सखि तस्मै प्रणयिने कथं कुप्यामि सांप्रतं नो जाने । असौ बलान्ममाननं चुम्बति। किंभूताया मम । रुषा परुषं जल्पन्त्याः । पुनर्बहुशः संताड्यमानोऽपि सन्करेणाशु करं मृद्नाति । पुनर्नतः सन्नालीनां पुरतः शिरसा पादप्रहारान्दधाति ॥ प्रणयिने प्रियतमाय । कुप्यामि कुप कोपने । प्रणयिने कुप्यामीत्यत्र क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोप इति[63] सूत्रेण चतुर्थी । सांप्रतमिदानीम् । असौ प्रणयी । रुषा क्रोधेन । परुषं निष्ठुरम् । निष्ठुरं परुषित्यमरः[64] । जल्पन्त्या व्यक्तं वदन्त्याः । जप जल्प व्यक्तायां वाचि । बहुशो बहुवारान् । बह्वल्पार्थाच्च्छस्कारकादन्यतरस्यामिति शस्[65] । आशु शीघ्रम् । शिव शिव तव करौ व्यथिताविति मृद्नाति मृदुसंमर्दनम् [करोति] । नतो नम्रः । आलीनां सखीनाम् । आलिः सखी वयस्या चेत्यमरः[66] । पुरतोऽग्रतः ॥३७॥

पुनस्तमेवोदाहरति ।

धिक्त्वां धूर्त गतत्रप प्रणयिनी सैव त्वयाराध्यतां

य(10r)स्याः पादतलाहतिं तव हृदि व्याख्यात्यसौ यावकः ।

इत्युक्तोऽपि न नाम मुञ्चति यदा पादावयं दुर्जनो

---

62 Folio misnumbered as 38[r]

63 P 1.4.37.

64 AK 1.6.390.

65 P 5.4.42.

66 AK 2.5.551.

मिथ्यावादविचक्षणः किमपरं कुर्यां वयस्ये तदा ॥ १.३८ ॥

हे वयस्ये नामायं दुर्जन इत्युक्तोऽपि यदा पादौ न मुञ्चति तदापरं किं कुर्याम् । किंभूतोऽयं । मिथ्यावादविचक्षणः ।

इतीति किम् । हे धूर्त त्वां धिक् । हे गतत्रप सैव प्रणयिनी त्वयारा[67]ध्यतामसौ यावकस्तव हृदि यस्याः प्रणयिन्याः पादतलाहतिं व्याख्याति ॥ वयस्ये सखि । नाम क्रोधे कुत्सने वा । नाम प्राकाश्यसंभाव्यक्रोधोपगमकुत्सन इत्यमरः[68] । इति वक्ष्यमाणप्रकारेण । उक्तोऽपि कथितोऽपि न मुञ्चति न त्यजति । किं कुर्यामिति संप्रश्ने लिङ् । मिथ्यावादे विचक्षणः पटुः । धूर्त वञ्चक । त्वां धिगित्यत्र धिग्योगाद्वितीया । उक्तं हि ।

उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु ।

द्वितीयाम्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते ॥ इति[69]

गता त्रपा लज्जा यस्य स तत्संबोधनम् । मन्दाक्षं ह्रीस्त्रपा व्रीडा लज्जा सापत्रपान्यत इत्यमरः[70] । असौ यावकः लाक्षारसः । यस्या प्रणायिन्याः । पादतलस्याहतिं प्रहारम् । व्याख्याति कथयति । ख्या प्रकथने । कोपादित्यादिपद्यत्रयं शार्दूलविक्रीडितम् ॥३८॥

नायकः सोऽनुकूलाद्यैः स्यात् षण्णवतिभेदतः ।

नोक्तो धूर्तादिभेदस्तु मुनेः संमत्यभावतः॥ इति[71]

चतुर्विधं नायकं निरूप्येदानीं तस्य सहायान्नर्मसचिव: पीठमर्दो विदूषक इति भेदानाह गूढमन्त्र इत्याद्येकविद्य इत्यन्तम् । तत्र नर्मसचिवलक्षणं ।

गूढमन्त्रः शुचिर्वाग्मी भक्तो नर्मविचक्षणः ।

स्यान्नर्मसचिवस्तस्य कुपितस्त्रीप्रसादकः ॥ १.३९ ॥

तस्य नर्मसचिवः स्यात् । किंभूतः । गूढमन्त्रः शुचिर्वाग्मी भक्तो नर्मविचक्षणः कुपितस्त्रीप्रसादक एवंगुणविशिष्टः ॥ तस्य नायकस्य । नर्मसचिवः परिहाससखा । गूढो गुप्तो[72] मन्त्रो यस्य स गूढमन्त्रः । शु(10v)चिः सुन्दरः । वाग्विद्यते यस्य स वाग्मी वाक्पटुः ।

---

67 M 38r = 9v (folio misnumbered).

68 AK 3.3.880.

69 *Mahābhāṣya* v. 1, p. 444.

70 AK 1.7.445.

71 UNM 1.43.

72 Lacuna in M (until v. 40).

वाचो ग्मिनिरिति[73] सूत्रेण वाग्मी सिद्ध्यति तद्धिते । भक्तः सदा गाढानुरागी । नर्मविक्षणः परिहासवाक्यविशारदः । कुपिता रुष्टा या स्त्री तां प्रसादयतीति सः । मानिनीमानभञ्जक इत्यर्थः ॥३९॥

अथ तद्भेदानाह पीठमर्द इति।

पीठमर्दो विटश्चैव विदूषक इति त्रिधा ।

स भवेत्प्रथमस्तत्र नायिकानायकानुगः ॥ १.४० ॥

स पीठमर्दो विटश्चैव विदूषक इति त्रिधा । तत्र प्रथमो नायिकानायकानुगो भवेदत्यन्वयः । स नर्मसचिवः । इत्युक्तप्रकारेण । त्रिधा त्रिप्रकारः । तत्र तेषु पीठमर्दविटविदूषकेषु प्रथमः पीठमर्दनः । नायिकानायकावनुगच्छतीति तथा तदनुरक्त इत्यर्थः । गुणैर्नायककल्पो यः प्रेम्ना तत्रानुवृत्तिमान् । पीठमर्दः स कथित इति रसामृतसिन्धौ[74] ॥४०॥

विटविदूषकौ दर्शयति एकविद्य इति ।

एकविद्यो विटः प्रोक्तः क्रीडाप्रायो विदूषकः ।

स्ववपुर्वेषभाषाभिर्हास्यकारी च नर्मवित् ॥ १.४१ ॥

क्रीडाप्रायो विट एकविद्यः प्रोक्तः । स्ववपुर्वेषभाषाभिर्हास्यकारी नर्मविच्च विदुषकः प्रोक्त[75] इत्यन्वयः । क्रीडाः केशोपचारधूर्तगोष्टीप्रागल्भ्यादिरूपास्तत्प्रायस्तद्बाहुल्यः । एका विद्या कामतन्त्रकला यस्य सः । तदुक्तं रसामृतसिन्धौ ।

केशोपचारकुशलो धूर्तगोष्टीविशारदः [10r] ।

कामतन्त्रकलावेदी विट इत्यभिधीयते ॥ इति[76]

स्ववपुषो देहस्य वेषो रचना । भाषाः प्राकृतसंस्कृतापभ्रंशारूपास्ताभिर्हास्यकारी हास्यकारको विदूषकः । तदुक्तं नाट्यलोचने[77] ।

विदूषकस्तु विन्यस्य कुटिलं वामके करे ।

तथा दक्षिणहस्ते च कुर्याच्चतुरकं पुनः ।

---

73 P 5.2.124.

74 UNM 2.10.

75 NB text and commentary disagree on the reading

76 UNM 2.5 reading वेशोपचार० (compare *Bhāvaprakāśa* 8.237, SD 3.41: वेशोपचारकुशलो), धूर्तो.

77 The work is unpublished. See NCC v. 10 p. 25. The verses cited are an amalgamation (with variants) of NŚ 12.141-148.

पार्श्वमेकं शिरश्चैव हस्तोऽथ चरणौ तथा ॥

अनर्थं शंसन्नमयेल्ल[78]यतालरसानुगः ।

दन्तुरः स्खलितः कुब्जः खञ्जश्च विकृताननः ॥

काव्य(11r)हासं प्रकुर्वीत असम्बद्धप्रभाषणात् ।

नानाविधैर्विकारैस्तु तथा चाश्लीलभाषितैः ॥ इति

कुटिलमिति दण्डकाष्टं । चतुरो नाम हस्तकः । तल्लक्षणं यथा संगीतरत्नाकरे ।

यस्याङ्गुष्ठो मध्यमाया मध्यपर्वोदरं श्रितः ।

उर्ध्वा कनीयसि यत्र चतुरं तं करं विदुः ॥ इति[79]

नर्मवित्परिहासवचनवेत्ता । चकारः समुच्चये । चान्वाचयसमाहारेतरेतरसमुच्चय इत्यमरः[80] । कलहप्रियोऽपि । तदुक्तं रसामृतसिन्धौ ।

वसन्ताद्यभिधो लोलो भोजने कलहप्रियः ।

विकृताङ्गवचोवेषैर्हास्यकारी विदूषकः ॥ इति[81]

वसन्तमधुमङ्गलादिरभिधा नाम यस्य सः ॥४१॥

एषां प्रयोगः कुत्र संभवतीत्यत आह एषामिति ।

एषां प्रबन्धविषयो व्यवहारः प्रायशो भवेत्प्रचुरः ।

प्रत्येकमुदाहृतयस्तथापि काश्चित्प्रदर्श्यन्ते॥ १.४२ ॥

एषां प्रायशो प्रबन्धविषयो व्यवहारः प्रचुरो भवेत्तथापि प्रत्येकं काश्चिदुदाहृतयः प्रदर्श्यन्त इत्यन्वयः । एषां पीठमर्दविटविदूषकानाम् । प्रायशो बाहुल्येन । प्रबन्धा प्रकरणनाटकभाणिकादयस्तद्विषयः । तत्र प्रकरणं मालतीमाधवादि । नाटकं शाकुन्तलोत्तररामचरित्रादि । भाणिका र[10v]त्नावल्यादिः । प्रबन्धकल्पना कथेत्यमरः । एकमेकं प्रति प्रत्येकम् । उदाहृतय उदाहरणानि ॥४२॥

---

78 So M; दोलयन्नमयेच्चैव Pu.

79 SR 7.154 (v. 4 p. 45).

80 AK 3.3.859.

81 UNM 2.7.

तत्र पीठमर्दोदाहरणं विमुञ्चामुमिति ।

विमुञ्चामुं मानं सफलय वचः साधु सुहृदां

मुधा संतापेन ग्लपयसि किमङ्गं स्मरभुवा ।

प्रियं पादप्रान्तप्रणतमधुना मानय भृशं

न मुग्धे प्रत्येतुं प्रभवति गतः कालहरिणः ॥ १.४३ ॥

हे मुग्धेऽमुं मानं विमुञ्च सुहृदां साधु वचः सफलय स्मरभुवा संतापेन मुधाङ्गं किं ग्लपयसि। अधुना भृशं पादप्रान्तप्रणतं प्रियं मानय । गतः कालहरिणः पुनः प्रत्येतुं न प्रभवति । मुग्धे सुन्दरि मूढे वा । मुग्धः सुन्दरमूढयोरिति विश्वः[82] । मानः प्रियापराधसूचिकचेष्टारूपहठविशेषस्तम् । सुहृदां मित्राणां (11v) । सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोरिति सूत्रम्[83] । साधु समीचीनम् । सफलय सफलं कुरु । स्मरात्कामाद्भवतीति स्मरभूः तेन । मुधा व्यर्थम् । व्यर्थके तु वृथा मुधेत्यमरः[84] । अङ्गं करचरणादि । अङ्गं प्रतीकोऽवयवोऽपघन इत्यमरः । ग्लापयसि ग्लानिं कारयसि । ग्लौ हर्षक्षय इत्यस्य धातोर्णिचि रूपम् । अधुनेदानीम् । एतर्हि संप्रतीदानीमधुना साम्प्रतं तथेत्यमरः[85]। भृशमत्यर्थम् । पादप्रान्ते प्रणतं नम्रम् । मानय संमानाय । कालरूपो हरिणः कालहरिणः । शाकपार्थिवादीनामुत्तरपदलोपश्च । प्रत्येतुं प्रत्यागन्तुं न प्रभवति न समर्थः । हरिणरूपकेन कालस्योत्तालता सूचितेति भावः । शिखरिणी छन्दः ॥४३॥

अथ विटोदाहरणमाह प्रणयिनीति ।

प्रणयिनि भृशं तस्मिन्मानं मनस्विनि मा कृथाः

किमपरमितो युक्तायुक्तैर्विना ह्यमुना तव ।

अयमपि भवेत्संप्रत्येव क्षयानलसंनिभः

सरसकदलीकन्दच्छेदच्छविर्मृगलाञ्छनः ॥ १.४४ ॥

हे मनस्विनि तस्मिन्मानं मा कृथाः । किंभूते तस्मिन् । भृशं प्रणयिनि । इतोऽपरं युक्तायुक्तैः किम् । हि यस्मात् । अमुना विना तव संप्रत्ययं मृगलाञ्छनोऽपि क्षयानलसंनिभो भवेत् । किंभूतो मृगलाञ्छनः । सरसकदलीकन्दच्छेदच्छविः ।मनस्विनि साहंकारे ।

---

82 VP*

83 P 5.4.150.

84 AK 3.4.899.

85 AK 3.4.938.

तस्मिन्नायके । मा कृथाः मा कुरु । मा कृथेति डुकृञ् करण इत्यस्य धातोर्लुङि मध्यमपुरुषैकवचनम् । माङि लुङिति[86] सूत्रेण माङ्योगे लुङ्व्यतिरिक्तसर्वलकारापवादः । न माङ्योग इति[87] सूत्रेणाडभावः । भृशमत्यर्थम् । प्रणयिनि प्रीतिमति । इतोऽस्मात् । अपरमन्यत् । युक्तायुक्तैः किं युक्तायुक्तविचारैः किं न किंचिदित्यर्थः । अमुना नायकेन विना । मृगलाञ्छनोऽपीत्यनेन चन्दनकर्पूरमलयसमीरादीनामतिदुःसहत्वं सूचितमिति । क्षयानलसंनिभः कालाग्निस्तत्संनिभः तत्सदृशः। सर(12r)सकदलीकन्दच्छेदवच्छविर्द्युतिर्यस्य स: [11r]। आभाकान्तिर्द्युतिश्छविरित्यमरः[88] ॥४४॥

अथ विदूषकोदाहरणं दूरादिति।

दूरात्कन्दलितैर्हृदि प्रविततैः कण्ठे लुठद्भिर्हठा-

द्वक्रे संकटनासिकातरलितैर्निर्यद्भिरत्यूष्मभिः ।

निःश्वासैः पृथुमन्मथोत्थदवथुर्व्यक्तं तवावेदितो

मिथ्यालम्बितसौष्ठवे कृतमतः कोपेन कान्तं प्रति ॥ १.४५ ॥

हे मिथ्यालम्बितसौष्ठवे तव निःश्वासैः पृथुमन्मथोत्थदवथुर्व्यक्तमावेदितः । अतः कान्तं प्रति कोपेन कृतम् । किंभूतैर्निश्वासैः । दूरात्कन्दलितैः ।पुनर्हृदि प्रविततैः । पुनः कण्ठे लुठद्भिः । पुनर्हठाद्वक्रे निर्यद्भिः । पुनः संकटनासिकातरलितैः । पुनरत्यूष्मभिः ॥ मिथ्यालम्बितं सौष्ठवं चातुर्यं यया तस्याः संबोधनम् । पृथुर्बहुलो मन्मथः कामस्तस्मादुत्थ उत्थितो दवथुः संतापः बहुलकामोद्भवसंताप इत्यर्थः । दवथुरिति टुदुञुपताप इत्यस्य धातोः कृति द्वितोऽथुजिति[89] सूत्रेण सिद्ध्यति । व्यक्तं प्रकटम् । आवेदितो ज्ञातः । अतस्तस्मात् । कान्तं प्रतीत्यत्र लक्षणेत्थम्भूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनव इति[90] सूत्रेण लक्षणे द्वितीया । कृतं व्यर्थम् । दूरान्नाभिसमीपात् । कन्दलितैरङ्कुरितैः । प्रविततैः प्रकार्षेण विततैर्विस्तृतैः । निर्यद्भिः निर्गच्छद्भिः । संकटा संकीर्णा या नासिका तत्र तरलितैश्चञ्चलतां प्राप्तैः । अनेन हास्यकारीव नर्मविदिति विदूषकलक्षणमुन्नेयम् । अत्यूष्मभिरत्युष्णैः । शारदूलवि० ॥ ४५॥

सपरिकरान्नायकान्निरूप्येदानीं तथैव नायिकाः प्रदर्शयन्नाह स्वकीयेति ।

स्वकीया परकीया च सामान्यवनिता तथा ।

---

86 P 3.3.175.

87 P 6.4.74.

88 Compare AK 1.3.247.

89 P 3.3.89.

90 P 1.4.90.

कलाकलापकुशलास्तिस्रस्तस्येह नायिकाः ॥ १.४६ ॥

तस्येह तिस्रो नायिकाः स्वकीया च पुनः परकीया तथा सामान्यवनिता । किंविशिष्टाः ।कलाकलापकुशलाः । तस्य पूर्वो(12v)क्तचतु[11v]र्विधनायकस्य । इह श्रृङ्गारे । पत्युरादेशतत्परा स्वकीया । तदुक्तं रसामृतसिन्धौ ।

करग्रहविधिं प्राप्ताः पत्युरादेशतत्पराः ।

पातिव्रत्यादविचलाः स्वकीयाः कथिता इह ॥ इति[91]

अप्रकटपरपुरुषानुरागा परकीया । वित्तमात्रोपाधिकसकलपुरुषाभिलाषा सामान्यवनिता । कलाकलापकुशलाः तत्र स्वकीयायां कलाः पतिशुश्रूषणानुरञ्जनादिरूपाः ता एव कलापो भूषणं तेन कुशला सर्वालंकारतिरस्कारकारिणी । परकीयायां कला अभिसारोचितवेषानुरागशिल्पनैपुण्यादिरूपाः तासां कलापः समूहस्तत्र कुशला प्रवीणा । सामान्यवनितायां कलाः कोकोक्तसुरतबन्धादिरूपास्तत्र कुशला विचित्रा । कलापो भूषणे बर्हे तूणीरे संहतेऽपि चेति विश्वः[92] ॥४६॥

तत्र स्वकीयालक्षणं स्वयमेवोदाहरति पौराचाररतेति ।

पौराचाररता साध्वी क्षमार्जवविभूषिता ।

मुग्धा मध्या प्रगल्भेति स्वकीया त्रिविधा च सा ॥ १.४७ ॥

साध्वी स्वकीया । किंभूता । पौराचाररता । पुनः क्षमार्जवविभूषिता । च पुनः सा त्रिविधा मुग्धा मध्या प्रगल्भेति । साध्वी पतिव्रता । सती साध्वी पतिव्रतेत्यमरः[93] । पूर्वस्मिन्काले पुरा तत्र भवाः पौराः सीतारुन्धतीप्रभृतयस्तासामाचारः भर्तृशुश्रूषानुरूपमाचरणं तस्मिन्व्रतानुरक्ता । स्यात्प्रबन्धे चिरातीते निकटागामिके पुरेत्यमरः[94] । क्षमा सहनता । आर्जवमृजुता । ताभ्यां विभूषितालंकृता सा स्वकीया त्रिधा त्रिप्रकारा ॥४७॥

अथ मुग्धां नायिकां लक्षयति मुग्धेति ।

मुग्धा नववधूस्तत्र नवयौवनभूषिता ।

नवानङ्गा रहःस्थापि लज्जाप्रायरतिर्यथा ॥ १.४८ ॥

नवयौवनभूषिता मुग्धा । तत्र नवानङ्गा नववधूः । रहःस्थापि लज्जाप्रायरतिरिति योजना । यथेति निदर्शनम् । नवेन नूतनेन यौवनेन

91 UNM 3.4.

92 VP*.

93 AK 2.5.540.

94 AK 3.3.884.

भूषितालंकृता । अङ्कुरितयौवनेत्य(13r)र्थः । नवीनो नूतनो नव इत्यमरः[95] । नवो नवीनोऽनङ्गः कामो यस्याः सा नवानङ्गा । नवव[12r]धूर्नवोढा । रहः स्तिष्ठतीति रहःस्था तादृगपि लज्जाप्राया रतिर्यस्याः सा । एकान्तार्थे रहोऽव्ययम् ॥४८॥

मुग्धा ज्ञातयौवनाज्ञातयौवना चेति। तत्र ज्ञातयौवनामुदाहरन्नाह गतमिति ।

गतं कर्णाभ्यर्णं प्रसरति तथाप्यक्षियुगलं

कुचौ कुम्भारम्भौ तदपि चिबुकोत्तम्भनरुची ।

नितम्बप्राग्भारो गुरुरपि गुरुत्वं मृगयते

कथंचिन्नो तृप्तिस्तरुणिमनि मन्ये मृगदृशः ॥ १.४९ ॥

अहं मन्ये मृगदृशः तरुणिमनि कथंचिन्नो तृप्तिः । यतोऽक्षियुगलं कर्णाभ्यर्णं गतं तथापि प्रसरति । कुम्भारम्भौ कुचौ तदपि चिबुकोत्तम्भनरुची । गुरुरपि नितम्बप्राग्भारो गुरुत्वं मृगयते । मन्ये जानामि ।मृगदृशः मृगनेत्रायाः । तरुणस्य भावस्तरुणिमा तस्मिन् । कर्णाभ्यर्णं कर्णसमीपं । अभ्यर्णे निकटासन्नसंनिकृष्टसनीडवदित्यमरः[96] । गतं प्राप्तम् । प्रकर्षेण सरति गच्छति । कुम्भवदारम्भो ययोस्तौ नतु कुम्भसदृशौ । चिबुकस्योत्तम्भने रुग्रुचिर्ययोस्तौ । स्युः प्रभारुग्रुचिस्त्विङ्गाभाश्छविद्युतिदीप्तयः । रोचिः शोचिरुभे क्लीब इत्यमरः[97] । नितम्बस्य प्राग्भारः पश्चान्नितम्बः स्त्रीकट्या इत्यमरः[98] । गुरोर्भावो गुरुत्वम् । मृगयते मृग अन्वेषणे । शिखरिणी छन्दः ।अज्ञातयौवना यथा रसमञ्जर्याम् ।

नीरात्तीरमुपागता श्रवणयोः सीम्नि स्फुरन्नेत्रयोः

श्रोत्रे लग्नमिदं किमुत्पलमिति ज्ञातुं करं न्यस्यति ।

शैवालाङ्कुरशङ्कया शशिमुखी रोमावलीं प्रोञ्छति

श्रान्तास्मीति मुहुः सखीमविदितश्रोणीभरा पृच्छति ॥४९॥ इति[99]

अथ नवानङ्गानवोढोदाहरणं यथा रोमाञ्चोऽयमिति ।

यथा रोमाञ्चोऽयं स्तनभुवि लसत्स्वेदकणिको

---

95 AK 3.1.157.

96 AK 3.1.135 (with v.l.).

97 AK 1.3.247-248.

98 AK 2.5.678.

99 RM v. 5.

पुनर्दृष्टिस्तिर्यक्पतति सहसा संकुचति च ।

तथा शङ्केऽमुष्याः प्रणयिनि दरास्वादितरसं

न मध्यस्थं चेतः प्रगुणरमणीयं न च दृढम् ॥ १.५० ॥

यथा स्तनभुव्ययं लसत्स्वेदकणिको रोमा(13v)ञ्चः । पुनर्दृष्टिः सहसा ति[12v]र्यग्यथा भवति तथा पतति । च पुनः संकुचति । तथा शङ्केऽमुष्याः चेतः प्रणयिनि न मध्यस्थं न च दृढम् । किंभूतं चेतः । दरास्वादितरसं पुनः प्रगुणरमणीयम् ॥ स्तनभुवि स्तनप्रदेशे लसन्ति स्वेदकणिका यस्मिन्स रोमाञ्चो रोमोद्गमः । तथा तेनाहं शङ्के । शकि शङ्कायाम् । अमुष्या नवोढायाश्चेतो हृदयम् । चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मन इत्यमरः[100] । प्रणयिनि प्रियतमे । न मध्यस्थं स्तनभूतललसत्स्वेदकणिकरोमाञ्चत्वात् । न च दृढं दृष्टेराकस्मिकपतनाकुञ्चनत्वात् । दर ईषदास्वादितो रसो येन तत् । दरो भये दरो गर्ते किंचिदर्थे दरोऽव्ययमिति कोषः[101] । प्रगुणरमणीयं प्रकृष्टगुणै रमणीयं सुन्दरं । प्रकृष्टगुणत्वमत्र हावभावविलासाभिलाषादिरूपत्वम् । शिखरिणी छन्दः ॥५०॥

लज्जाप्रायरतिर्नवोढा यथा विरम नाथेति ।

विरम नाथ विमुञ्च ममाञ्चलं

शमय दीपमिमं समया सखी ।

इति नवोढवधूवचसा युवा

मुदमगादधिकां सुरतादपि ॥ १.५१ ॥

युवा इति नववधूवचसा सुरतादप्यधिकां मुदमगमात् । इतीति किम् । हे नाथ विरम । ममाञ्चलं विमुञ्च । इमं दीपं शमय । सखी समया । मुदं प्रीतिम् । मुत्प्रीतिः प्रमदो हर्षः प्रमोदामोदसम्मदा इत्यमरः[102] । अगादिति इण् गतावित्यस्य धातोर्लुङि रूपम् । इणो गा लुङीति[103] सूत्रेण इणो गा स्याल्लुङि । गातिस्थेति सिचो लुक्[104] । नाथ स्वामिन् । विरमेति रमु क्रीडायामित्यस्य धातोर्लोटि मध्यमपुरुषैकवचनम् । व्याङ्परिभ्यो रम इति[105] परस्मैपदम् । शमय शमं कुरु । समयेत्यव्ययं निकटवाचि । द्रुतविलम्बितं वृत्तम् ॥

---

100 AK 14.315.

101 *Untraced.

102 AK 1.4.301.

103 P 2.4.45.

104 See P 2.4.77.

105 P 1.3.83.

५१॥

रहःस्थापि लज्जाप्रायरतिर्यथा सकम्पेति।

सकम्पा चुम्बने वक्रं हरत्येषावगूहिता ।

परावृत्य चिरं तल्प आस्ते रन्तुं च वाञ्छति ॥ १.५२ ॥

एषा सकम्पा चुम्बने वक्रं हरति । अवगूहिता चिरं परावृत्य तल्प आस्ते । च पुना रन्तुं वाञ्छति ॥ एषा मुग्धा । कम्पेन सह वर्तत इति स(14r)कम्पा । अवगूहितालिङ्गिता सती । चिरं चिरकालम् । परावृत्य तिर्यग्भूत्वा । तल्पे शय्यायाम् । आस्ते तिष्ठति । रन्तुं क्रीडितुम् ॥५२॥

पुनः सैव ।

अपहरति यदास्यं चुम्बने श्लिष्यमाणा

वलयति शयनीये कम्पते च प्रकामम् ।

वदति च यदलक्ष्यं किञ्चिदुक्तापि भू[13r]यो

रमयति सुतरां तच्चित्तमन्तर्नवोढा ॥ १.५३ ॥

नवोढा चित्तमन्तः सुतरां रमयति यच्चुम्बने आस्यमपहरति । श्लिष्यमाणा शयनीये वलयति । च पुनः प्रकामं कम्पते । च पुनर्यद्भूय उक्तापि किंचिदलक्ष्यं यथा स्यात्तथा वदति ॥ नवोढा नववधूः । तस्य नायकस्य चित्तं हृदयम् । अन्तर्मध्ये । सुतरामत्यर्थम् । रमयति क्रीडयति । यद्यस्मात् । आस्यं मुखम् । वक्त्रास्ये वदनं तुण्डमाननं लपनं मुखमित्यमरः[106] । अपहरति दूरीकरोति । श्लिष्यमाणालिङ्गिता सती शयनीये शय्यायां वलयति तिर्यक्स्वपिति । प्रकाममतिशयेन । भूयो वारं वारम् । किंचिदीषत् । अलक्ष्यमलक्षणीयम् । मालिनी छन्दः॥५३॥

रतौ वामा यथा दृष्टा दृष्टिमिति ।

दृष्टा दृष्टिमधो ददाति कुरुते नालापमालापिता

शय्यायां परिवृत्य तिष्ठति बलादालिङ्गिता वेपते ।

निर्यान्तीषु सखीषु वासभवनान्निर्गन्तुमेवेहते

106 AK 2.5.707.

जाता वामतयैव मेऽद्य सुतरां प्रीत्यै नवोढा प्रिया[107] ॥

नवोढा प्रियाद्य मे वामतयैव सुतरां प्रीत्यै जाता । कथम् । दृष्टा सती दृष्टिमधो ददाति । आलापिता सत्यालापं न कुरुते । शय्यायां परिवृत्य तिष्ठति । बलादालिङ्गिता सती वेपते । वासभवनान्निर्यान्तीषु सखीषु निर्गन्तुमेवेहते । मे मम । वामतयैव वक्रतयैव । वेपते कम्पते । वासभवनात्क्रीडागृहात् । गृहं गेहोदवसितं वेश्म सद्म निकेतनम् । निशान्तवस्त्यसदनं भवनागारमन्दिरमित्यमरः[108] । निर्यान्तीषु निर्गच्छन्तीषु । ईहते चेष्टते । [प्रीत्यै] प्रीतिनिमित्तं जाता ॥

अथास्याः सान्त्ववा(14v)दनप्रकारमाह मुग्धेति ।

मुग्धामनुनयत्येष मृदूपायेन सान्त्वयन् ।

नातिभीतिकरैर्भावैर्निबन्धैर्बालभीषकैः ॥ १.५४ ॥

एष मुग्धां निबन्धैर्भावैः सान्त्वयन्मृदूपायेनानुनयति । किंभू[13v]तैर्भावैः । नातिभीतिकरैः । पुनः कथंभूतैः [निबन्धैः] । बालभीषकैः [॥] एष नायको निबन्धैः कथारूपैः । अनुनयं करोत्यनुनयति । नातिभीतिकरा नातिभयंकरास्तैः । निषेधार्थनकारसमासत्वात् । नलोपाभावो नैकधेत्यादौ ज्ञेय इत्यनेन नलोपाभावः । बालभीषकैर्बालभयजनकैश्च ॥५४॥

तमेवानुनयमभिनयपूर्वकं दर्शयति सरतीति।

सरति सरसस्तीरादेषा भ्रमद्भ्रमरावली

सुमुखि विमुखी पद्मे मन्ये तवास्यपिपासया ।

इति निगदिते किंचिद्भीत्या विवर्तितकन्धरा

वदनकमले भर्त्रा बाला चिरं परिचुम्बिता ॥ १.५५ ॥

हे सुमुखि । अहं मन्ये एषा भ्रमद्भ्रमरावली तवास्यपिपासया सरसस्तीरात्सरति । किंभूता । पद्मे विमुखी । इति निगदिते सति । किंचिद्भीत्या विवर्तितकन्धरा बाला भर्त्रा चिरं वदनकमले परिचुम्बिता ॥ सुष्ठु मुखं यस्याः सा सुमुखी तस्याः संबोधनं सुमुखि । मन्ये जानामि । भ्रमन्ती या भ्रमराणामावली पङ्क्तिः । वीथ्यालिरावलिः पङ्क्तिः श्रेणी रेखास्तु राजय इत्यमरः[109] । आसस्य मुखस्य पिपासा पातुमिच्छा तया । सरसस्तडागस्य तीरात्तटात् । पद्माकरस्तडागोऽस्त्री कासारः सरसी सरः । कूलं रोधश्च तीरं च प्रतीरं च तटं

---

107 *Nāgānanda* 3.4* (with variants). *Numbered in Pu and M as if considered part of the ŚT.

108 AK 2.2.48-49.

109 AK 2.4.105.

त्रिष्वित्यमरः[110] । सरति गच्छति । पद्मे कमले । विमुखी वैमुख्यं भजन्ती । निगदिते कथिते । किंचिद्भीत्येषद्भयेन । विवर्तिता तिर्यक्कृता कन्धरा ग्रीवा यया सा । कं शिरो धरतीति व्युत्पत्तिः । कं शिरो जलमाख्यातं कं सुखे च प्रकीर्तितम्[111] ॥५५॥

अथ नवोढां दर्शयत्यन्यामिति ।

अन्यां निषेवमाणेऽपि यदि कुप्यति (15r) सा प्रिये ।

रोदित्यस्याग्रतः स्वल्पमनुनीता च तुष्यति ॥ १.५६ ॥

सा प्रियेऽपि कुप्यति । किंभूते प्रिये । यद्यन्यां निषेवमाणे । पुनरस्य नायकस्याग्रतो रोदिति । च पुनः स्वल्पमनुनीता तुष्यति ॥ सा नववधूः । प्रिये कुप्यतीत्यत्र विरुद्धं यतः क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोप इति[112] सूत्रेण प्रियाय कुप्यतीत्येवं स्यात् । तत्राह । विवक्षातः कारकाणि भवन्ति । यथा जातं वंशे भुवनविदिते पुष्करावर्तकानामिति[113] मेघदूतकाव्ये जनिकर्तुः प्रकृतिरिति[114] सूत्रेण जातं वंशादिति भवति । तथात्रापि । अथवा यंप्रतिकोपाभावादस्मिन्नन्या दृष्टिं मा कार्षीदित्यर्थः । अन्यां नायिकाम् । अस्य नायकस्य । तुष्यति संतुष्टा भव[14r]ति ॥५६॥

तामुदहाहरति मन्याविति ।

मन्यौ कृते प्रथममेव विकारमन्यं

नो जानती नववधू रुदती परं सा ।

धूर्तेन लोचनजलं परिमृज्य गाढं

संचुम्ब्य चाधरतले गमिता प्रसादम् ॥ १.५७॥

सा नववधूर्या या मन्यौ कृते सति प्रथममेव परं रुदती । किंविशिष्टा । अन्यं विकारं नो जानती पुनर्धूर्तेन प्रसादं गमिता । किं कृत्वा । लोचनजलं परिमृज्य । च पुनरधरतले गाढं संचुम्ब्य ॥ मन्यौ क्रोधे । परं केवलं । विकारं मानोपालम्भनादिरूपम् । विकारो मानसो

---

110 AK 1.10.572 and 531.

111 *Untraced.

112 P 1.4.37.

113 *Meghadūta* v. 6.

114 P 1.4.30.

भाव इत्यमरः[115] । प्रसादं प्रसन्नताम् । प्रसादस्तु प्रसन्नतेत्यमरः[116]। गमिता प्रापिता । परिमृज्य परि समन्तान्मृष्ट्वा । गाढं दृढम् । गाढबाढदृढानि चेत्यमरः[117] ॥५७॥

अथ मध्यामाहारूढयौवनेति ।

आरूढयौवना मध्या प्रादुर्भूतमनोभवा ।

प्रगल्भवचना किञ्चिद्विराजद्विभ्रमा यथा ॥ १.५८ ॥

स्पष्टोऽन्वयः [॥] आरूढं यौवनं यस्याः सा मध्या प्रोद्यत्तारुण्यशालिनीत्यर्थः । प्रादुर्भूतः प्रकटतीभूतः मनोभवो कामो यस्याः सा । किंचिदीषत्प्रगल्भानि वचनानि यस्याः सा । विराजन्ते विभ्रमा यस्या सा । तदुक्तं रसामृतसिन्धौ[118] ।

समानलज्जामदना प्रोद्यत्तारुण्यशालि(15v)नी ।

मध्या कामयते कान्तं मोहान्तसुरतक्षमा ॥

मध्या स्यात्कोमला क्वापि माने कुत्रापि कर्कशेति[119] । यथेति निदर्शनम् ॥५८॥

आरूढयौवनां दर्शयति तरत्तारमिति ।

तरत्तारं चक्षुः क्षपयति मुनीनामपि दृशः

कुचद्वन्द्वाक्रान्तं हृदयमहृदः कान्न कुरुते ।

गतिर्मन्दीभूता हरति गमनं मन्मथवता-

महो तस्यास्तुल्यं तरुणिमनि सर्वं विजयते ॥ १.५९ ॥

अहो तरुणिमनि सर्वं तुल्यं विजयते । यतस्तस्याश्चक्षुः मुनीनामपि दृशः क्षपयति । किंभूतं चक्षुः । तरत्तारम् । । तस्या हृदयं कानहृदो न कुरुते । किंभूतं हृदयम् । कुचद्वन्द्वाक्रान्तम् । तस्या गतिर्मन्मथवतां गमनं हरति । किंभूता गतिः । मन्दीभूता ॥

---

115 AK 1.7.450.

116 AK 1.3.208.

117 AK 1.1.155.

118 BhR 1.159*. Pu: किंचित्प्रगल्भवचना मोहिता सुरतक्षमा

119 UNM 5.27.

तरुणस्य भावस्तरुणिमा तस्मिन् । तुल्यं समानम् । विजयते । विपूर्वो जि जय इत्यस्य धातोर्विपराभ्यां जेरित्यात्मनेपदम्[120] । चक्षुर्जातावेकवचने । मुनीनां मननशीलानाम् । दृशो नेत्राणि । क्षपयति प्रेरयति । तरत्तारं तरन्ती तारा कनीनिका य[14v]स्मिंस्तत् । तृ प्लवनतरणयोरिति धातुः । अहृदो हृदयशून्यान् । मन्मथवतां कामीनाम् । न मन्दा मन्दा भवतीति मन्दीभूता ॥५९॥

तदवस्थां दर्शयन्नेव प्रादुर्भूतमनोभवां दर्शयति दृष्टिरिति ।

दृष्टिः स्निह्यति निर्भरं प्रियतमे वैदग्ध्यभाजो गिरः

कामं कुन्तलपालिकाविरचने त्यक्तान्यकर्मा करः ।

वक्षः संव्रियते पुनः पुनरिदं लीलालसं गम्यते

जाता सुभ्रु मनोरमा तव दशा कस्मादकस्मादियम् ॥ १.६० ॥

हे सुभ्रु तव इयं दशाकस्मात्कस्माज्जाता । यतो दृष्टिः निर्भरं यथा स्यात्तथा प्रियतमे स्निह्यति । पुनर्गिरो वैदग्ध्यभाजः । पुनः कामं यथा भवति तथा कुन्तलपालिकाविरचने करः । किंभूतः करः । त्यक्तान्यकर्मा । पुनरिदं वक्षः पुनः संव्रियते । पुनर्लीलालसं यथा स्यात्तथा गम्यते ॥ शोभने भ्रुवौ यस्याः सा सुभ्रूस्तस्याः संबोधनं सुभ्रु । अम्बा(16r)र्थनद्योर्ह्रस्व इति[121] ह्रस्वः । अकस्मादित्यव्ययम् । जाता प्रादुर्भूता । स्निह्यति प्रीतिं करोति । गिरो वाण्यो वैदग्ध्यं भजन्त इति ताः । हलन्ताच्चेति वा टाप्[122] । कुन्तलानां केशानां पालिका रचनाविशेषस्तस्या विरचने करो हस्तः । चिकुरः कुन्तलो वालः कचः केशः शिरोरुहः । तद्वृन्दे कैशिकं कैश्यमलकाश्चूर्णकुन्तलेत्यमरः[123] । त्यक्तान्यन्यानि कर्माणि येन सः । संव्रियत आच्छाद्यते । वृञ् संवरणे । संवरणमाच्छादनम् । लीलयालसं ॥६०॥

किंचित्प्रगल्भवचनां दर्शयति सुभग कुरबक इति ।

सुभग कुरबकस्त्वं नो किमालिङ्गनोत्कः

किमु मुखमदिरेच्छुः केसरो नो हृदिस्थः ।

त्वयि नियतमशोके युज्यते पादघातः

प्रियमिति परिहासात्पेशलं [15r] काचिदूचे ॥ १.६१ ॥

---

120 P 1.3.19.

121 P 7.3.107.

122 *P 1.2.10?

123 AK 2.5.720-721.

काचित्प्रियं परिहासादिति पेशलमूचे । इतीति किम् । हे सुभग त्वं नो कुरबक आलिङ्गनोत्कः किम् । हृदिस्थः केसरो नो मुखमदिरेच्छुः किम् । अशोके त्वयि नियतं पादघातो युज्यते ॥ प्रियं प्रतीति वक्ष्यमाणं पेशलं सुन्दरमूच उवाच । वच् परिभाषणे धातुः । सुभगः सुन्दरः । नो निषेधे । कुरबको वृक्षविशेषः कुडेति लोकोक्तिः । स तु कामिन्यालिङ्गनेन पुष्पितो भवतीति प्रसिद्धम् । आलिङ्गन उत्कः सोत्कण्ठः । हृदि तिष्ठतीति हृदिस्थः । हृद्युभ्यां चेति[124] सूत्रेण सप्तम्यलुक् । केसरो नागकेसरः[125] । स तु विलासिनीमुखमदिराफुत्कृतः पुष्पितो भवतीति । अशोकोऽपि वृक्षः कामिनीचरणघातेन तथैव । पक्षे सुष्ठु भगाश्छिद्राणि यस्य स तस्य संबोधनं हे सुभग सच्छिद्र ।अपूर्णक कपटिन्निति यावत् । यतस्त्वं कुरबकः कुत्सितो रवो यस्य सः । शेषाद्विभाषेति[126] कप् । अशोके शोकरहिते विचारशून्य इत्यर्थः । घातस्ताडनम् । युज्यते युक्तः ॥६१॥

विराजद्विभ्रमा यथा कान्त इति।

कान्ते तथा कथमपि प्रथितं मृगाक्ष्या

चातुर्यमुद्धतमनोभवया रतेषु ।

तत्कूजि(16v)तं मृदु वदद्भिरनेकवारं

शिष्यायितं गृहकपोतशतैर्यथा स्यात् ॥ १.६२ ॥

मृगाक्ष्या कान्ते चातुर्यं प्रथितं रतेषु कथमपि मृदु तत्कूजितं यथानेकवारं मृदु वदद्भिर्गृहकपोतशतैः शिष्यायितं स्यादित्यन्वयः । किंविशिष्टया मृगाक्ष्या । उद्धतमनोभवया ॥ मृगवद्धरिणवदक्षिणी यस्याः सा तया। बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच्[127] । षिद्गौरादिभ्यश्चेति[128] ङीष् । मृगः पशौ कुरङ्गे च करिनक्षत्रभेदयोरिति विश्वः[129] । कान्ते वल्लभे चातुर्यं स्वचतुरत्वं [15v] प्रथितुं विस्तारयितुम् । रतेसु सुखेषु । मृदु कोमलम् । कूजितं ध्वनितम् । शिष्यवदाचरितम् शिष्यायितम् । उद्धत उद्गतो मनोभावः कामो यस्याः सा तया । तदुक्तं पञ्चसायके[130] ।

पिकशिखिकलहंसप्रायपक्षिव्रजानां

---

124 *Vārttika* 3885 ad *P 8.3.95 (see *Siddhāntakaumudī* #967, Balamanorama ed. p. 427).

125 AK 2.4.226.

126 P 5.3.154.

127 P 5.4.113.

128 P 4.1.41.

129 VP*

130 *Pañcasāyaka* 5.30.

स्तनितमनुकरोति ह्यङ्गना मन्मथार्ता ।

मुखदशनविवर्तात्तत्कवीन्द्रा वदन्ति

स्तनितमिति समासाच्चित्रसंभोगकाले ॥

यथा वा रसिकसर्वस्वे[131] ।

दात्यूहलाबकमयूरकपोतहंसपारावतादिरुतवद्धनितं रताख्यम् ।

तन्मिश्रनिःश्वसितसीतकृतहावनादैः संयोजयेन्मदनमैथुनचुम्बनादौ ॥६२॥ इत्यादि

तस्या एव प्रौढायाः सुरतप्रीतिरानन्दात्संमोहश्चेति कर्मद्वयम् । तद्दर्शयति पद्यद्वयेन ।

बाढं व्याप्रियते कान्तं पिबतीव रतावियम् ।

विशतीव तदङ्गेषु मुह्यतीव सुखे यथा ॥ १.६३ ॥

इयं रतौ कान्तं पिबतीव । तदङ्गेषु विशतीव । सुखे मुह्यतीव । बाढं व्याप्रियत इत्यन्वयः ॥ इयं प्रौढा । रतौ क्रीडायाम् । पिबतीव पा पाने धातुः । अस्य पिबादेशः पाघ्राध्मेति[132] सूत्रेण । तस्य नायकस्याङ्गेष्ववयवेषु । विशतीव विश प्रवेशने । सुखे सुरतानन्दे । मुह्यतीव मोहं प्राप्नुवतीव । पिबतीवेत्यत्र पानं सादरावलोकनमेव । दृढालिङ्गनमेव प्रवेशः। सुरतानन्दजनितसुखाधिक्यमेव मोहः । यथेति निदर्शनम् ॥६३॥

कृत्वेति ।

कृत्वानेकविधां रसेन सुरते केलिं (17r) कथञ्चिद्रसा-

त्प्राप्तान्तःसुखमीलिताक्षियुगला स्विद्यत्कपोलस्थली ।

सुप्तेयं किल सुन्दरीति सुभगः स्वैरं तथैवास्वज-

द्गाढानङ्गविमर्दनिःसहतनुर्निद्रां सहैवागतः ॥ १.६४॥

सुभगस्तथैव स्वैरमिति स्वजद्यथा सहैव निद्रामागतः । इतीति किम् । इयं सुन्दरी सुरते रसेनानेकविधां केलिं कृत्वा किल सुप्ता । किंभूता सुन्दरी । कथंचिद्रसात्प्राप्तान्तःसुखमीलिताक्षियुगला । पुनः स्विद्यत्कपोलस्थली । किंभू[16r]तः सुभगः । गाढानङ्गविमर्दनिःसहतनुः ॥ सुभगः सुन्दरः । स्वैरमित्यव्ययं स्वच्छन्दमिति हेतोः । अस्वजदालिलिङ्ग । स्वज सङ्गे धातुः ।

---

131 The work (of unknown authorship) is not extant.

132 P 7.3.78.

सहैवालिङ्गनेन । न एकविधामनेकविधां बहुप्रकाराम् । केलिं क्रीडाम् । किल वार्तायाम् । वार्तासंभाव्ययोः किलेत्यमरः[133] । प्राप्तं यदन्तःसुखं तेन मीलितमक्षियुगलं यया सा । तदङ्गसंगमरसानन्दे मुकुला दृष्टिश्चोक्ता संगीतरत्नाकरे[134] ।

स्फुरत्संश्लिष्टपक्ष्माग्रा मुखविश्रान्ततारका ।

मुकुला दृष्टिरानन्दे हृदयोः स्पर्शगन्धयोः ॥ इति

गाढो दृढो योऽनङ्गः कामस्तस्य विमर्दनं विशेषेन मर्दनं तेन निःसहा निःसत्त्वा तनुः शरीरं यस्य यस्या वा सः सा । अनेन द्वयोरानन्दावाप्तिर्युगपदेव सूचिता । तदुक्तं रतिरहस्ये[135] ।

मूर्च्छनामिलनं चाक्ष्णोश्च्युतिकालस्य लक्षणम् ।

सर्वमेतत्परिज्ञाय साधयेत्तत्स्वयं ततः ॥ इति ॥६४॥

अथ मध्येयं मानावस्थायां त्रिधा । तदुक्तं रसामृतसिन्धौ[136] । त्रिधासौ मानवृत्तेः स्याद्धीराधीरोभयात्मिकेति । उक्तं च रसमञ्जर्याम्[137] । मध्याप्रगल्भे प्रत्येकं मानावस्थायां त्रिविध इति । तदेव दर्शयन्नाह सा धीरेति ।

सा धीरा वक्ति वक्रोक्त्या प्रियं कोपात्कृतागसम् ।

मध्या रोदित्युपालम्भैरधीरा परुषं यथा ॥ १.६५ ॥

सा मध्या धीरा या कृतागसं प्रियं वक्रोक्त्या वक्ति । या कोपात्प्रियं प्रति परुषं यथा स्यात्तथा वक्ति साधीरा (17v) । या प्रियं प्रत्युपालम्भैः सह रोदिति सा धीराधीरेति योज्यम् । यथेति निदर्शनम् । कृतमागोऽपराधो येन स तं । परुषं कठोरम् । उपालम्भैरुपालम्भरूपैर्वाक्यैः । इयांस्तु विशेषः । मध्याधीराया: कोपस्य गीर्व्यञ्जिका । अधीरायाः परुषवाक् । धीराधीराया वचनरुदिते कोपस्य प्रकाशके । उक्तं हि रसा[16v]र्णवे[138] । धीरा तु वक्ति वक्रोक्त्या [सोत्प्रासं सागसं प्रियमिति ।] । सोत्प्रासं तु

---

133 AK 3.3.886.

134 SR vol. 3*

135 *Ratirahasya* *

136 UNM 5.34

137 RM v. 11+ (p. 12)

138 See RS 1.100. M implies the bracketed addition, given the AK citation that follows. Pu erroneously gives सबाष्पं वदति प्रियमिति. See RS 1.101: अधीरा परुषैर्वाक्यैः खेदयेद्वल्लभं रुषा । धीराधीरा तु वक्रोक्त्या सबाष्पं वदति प्रियम् ॥

मनाक्स्मितमित्यमरः[139] ॥६५॥

तत्र मध्या धीरा यथोपेत्येति ।

उपेत्य तां दृढपरिरम्भलालस-

श्चिरादभूः प्रमुषितचारुचन्दनः ।

धृताञ्जनः सपदि तदक्षिचुम्बना-

दिहैव ते प्रिय विदिता कृतार्थता ॥ १.६६ ॥

हे प्रिय ते कृतार्थता सपदीहैव विदिता । त्वं तामुपेत्य दृढपरिरम्भलालसश्चिरादभूः । किंभूतः । प्रमुषितचारुचन्दनः । पुनस्तदक्षिचुम्बनाद्धृताञ्जनः [॥] ते तव । कृतार्थता कृतकृत्यता । सपदि तत्काले । इहैवात्रैव । विदिता ज्ञाता । तां नायिकाम् । उपेत्य प्राप्य । दृढपरिरम्भ आलिङ्गने तृष्णा यस्य सः । चिराच्चिरकालम् । प्रमुषितं चोरितं चारु सुन्दरं चन्दनं येन सः । तस्या इति शेषः । तदक्षिचुम्बनात्तस्या अक्षणोर्नेत्रयोश्चुम्बनाद्धृतमञ्जनं कज्जलं येन सः । अधरयोरिति शेषः । उक्तं च रसिकसर्वस्वे[140] ।

नयनगलकपोलं दन्तवासोमुखान्त-

स्तनजघनललाटं चुम्बनस्थानमाहुः । ॥६६॥

अथ मध्याधीरा यथा यत्रार्कायितमिति ।

यत्रार्कायितमिन्दुना सरसिजैरङ्गारपुञ्जायितं

क्रुद्धायां मयि नाथ ते कदलिकाकाण्डैरलातायितम् ।

कालोऽन्यः खलु कोऽपि सोऽमृतमयो जातो विषात्माधुना

धित्त्वां धूर्त विनिर्यदश्रुरबला मोहं रुदन्ती गता ॥ १.६७ ॥

हे नाथ यत्र मयीन्दुनार्कायितं पुनः सरसिजैरङ्गारपुञ्जायितं पुनः कदलिकाकाण्डैरलातायितम् । किंभूतायां मयि । ते क्रुद्धायाम् । स खलु कोऽप्यन्योऽमृतमयः कालोऽधुना विषात्मा जातः । हे धूर्त त्वां धिक्। अबला रुदन्ती मोहं गता । किंभूता । विनिर्यद(18r)श्रुः ॥ नाथ स्वामिन् । यत्र यस्मिन्काले[141] । अर्कवत्सूर्यवदाचरितमर्कायितम् । सरसि जातैः सरसिजैः कमलैः । हलन्तात्सप्तम्याः

139 AK 1.7.477 (with variants)

140 See *n. 113.

141 लोके P.

संज्ञायामिति[142] सप्तम्यलुक् । अङ्गारपुञ्जवदाचरितमङ्गारपुञ्जायितम् । अलातवदाचरितमलातायितम् । अर्द्धज्वलत्काष्टमलातमु[17r]च्यते । ते तुभ्यम् । क्रुद्धायां क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोप इति[143] चतुर्थी । स प्रसिद्धः । खलु वाक्यालंकारे । निषेधवाक्यालंकारजिज्ञासानुनये खल्वित्यमरः[144] । कोऽप्यद्भुतोऽमृतमयोऽमृतस्वरूपः । तादूप्ये मयट् । अधुनेदानीम् । विषात्मा विषस्वरूपः । जातः प्राप्तः । त्वां धिगिति धिग्योगे द्वितीया । अबलेत्यनेनात्मनि बलाभावो द्योत्यते । विनिर्यदश्रुर्विशेषेण निर्यन्ति निर्गच्छन्त्यश्रूणि यस्यां सा ॥६७॥

अथ धीराधीरा मध्या यथा सार्धमिति ।

सार्धं मनोरथशतैस्तव धूर्त कान्ता

सैव स्थिता मनसि कृत्रिमभावरम्या ।

अस्माकमस्ति न कश्चिदिहावकाश-

स्तस्मात्कृतं चरणपातविडम्बनाभिः ॥ १.६८ ॥

हे धूर्त सेव कान्ता मनोरथशतैः सार्धं तव मनसि स्थिता । [145]अतस्तामेव याहीति वाक्यसमाप्तिः । किंभूता । कृत्रिमभावरम्या । इह न चास्माकं कश्चिदवकाशोऽस्ति । तस्माच्चरणपातविडम्बनाभिः कृतम् । इह मनसि ॥ सार्धं सह । कृत्रिमभावै रम्या रमणीया । इह मनसि । अवकाशः प्रकाशः । कृतं व्यर्थम् । अस्या एवोदाहरणमुज्ज्वलनीलमणौ यथा ।

गोपेन्द्रनन्दन न रोदय याहि याहि

सा ते विधास्यति रुषं हृदयाधिदेवी ।

त्वन्मौलिमाल्यहृतयावकपङ्कमस्याः

पादद्वयं पुनरनेन विभूषयाद्य ॥ इति[146]

---

142 P 6.3.9.

143 P 1.4.37.

144 AK 3.3.887.

145 Pu adds here: अतो मां न रोदय (see the UNM citation below).

146 UNM 5.40.

सर्व एव रसोत्कर्षो मध्यायामेव युज्यते[147] । यदस्यां वर्तते व्यक्ता मौग्ध्यप्रागल्भ्ययोर्द्युतिरित्यत्रैव [148]। किंच । धीरादिभेदः स्वीयाया एव न परकीयाया इति प्राचीनलेखनमाज्ञामात्रम् । धीरत्वमधीरत्वं तदुभयं वा माननियतम् । परकीयाया मानश्चेदेषामावश्यकत्वात् । मानश्च न परकीयाया (18v) इति वक्तुमशक्यत्वादिति रसमञ्जरीकारोक्तेः[149] ॥ ६८ ॥

अथ प्रगल्भा लब्धायतिरिति ।

लब्धायतिः प्रगल्भा स्यात्समस्तरतकोविदा ।

आक्रान्तनायका बाढं विराजद्विभ्रमा यथा ॥ १.६९ ॥

लब्धायतिः प्रगल्भा स्यात् । किंभूता । समस्तरतकोविदा । पुनः किंभूता । आक्रान्तनायका । पुनर्बाढं विराजद्विभ्रमा । यथेति निदर्शनम् । लब्धा प्राप्तायतिरुत्तरकालो[17v]चितवयःकौशलं यया सा । उत्तरः काल आयतिरित्यमरः[150] । समस्तेषु रतेषु सुरतेषु कोविदा प्रवीणा । आक्रान्तोऽलकतिलकविरचनविपरीतनखक्षतसुरतबन्धादिभिर्नायको यया सा । तदुक्तं संगीतरहस्ये[151] ।

धनुर्वल्लीसमं कान्तं कृत्वा दष्टनिजाधरा ।

विपरीतरतं धत्ते रागादाक्रान्तनायका ॥ इति

बाढमत्यर्थम् । विराजन्ते विभ्रमा यस्यां सा ॥६९॥

संगीतदामोदरे प्रगल्भा सप्तधा ।

स्मरान्धा गाढतारुण्या समस्तरतकोविदा ।

भावोन्नता दरव्रीडा प्रचण्डाक्रान्तनायका ॥ इति[152]

तत्र लब्धायतिः प्रगल्भा यथा सेयमिति ।

सेयं पङ्कजिनी मृणाललतिकामादाय यस्याः प्रियो

हारं मे कुरुते पयोधरतटे प्रत्यग्रतारारुचम् ।

---

147 M दृश्यते.

148 UNM 5.42 (with variations).

149 RM p. 14 (with variations).

150 AK 2.7.990.

151 The work is unknown.

152 SamD pp 11-12. The verse is *also found in SD 3.60 (with v.l. in *pāda* d)

बन्धूकं च तदेतदालि विदलद्यत्तेन सीमन्तितं

सर्वाशाविजिगीषुपुष्पधनुषो बाणश्रियं धास्यति ॥ १.७० ॥

हे आलि सेयं पङ्कजिनी प्रियो वल्लभो यस्या मृणाललतिकामादाय मे पयोधरतटे हारं कुरुते । किंभूतं हारम् । प्रत्यग्रतारारुचम् । च पुनरेतद्विदलद्बन्धूकं तद्यत्तेन सीमन्तितं सत्सर्वाशाविजिगीषुपुष्पधनुषो बाणश्रियं धास्यतीत्यन्वयः ॥ आलि सखि । आली सखी वयस्या चेत्यमरः[153] । सा प्रसिद्धा । पङ्कजिनी पद्मिनी । नलिन्यां तु विसिनीपद्मिनीमुखा इत्यमरः[154] । नलिन्यां कमलस्तम्बे । प्रियो वल्लभः । यस्याः पङ्कजिन्याः । मृणालस्य बिसस्य । लतिकां लतैव लतिका स्वार्थे कः ताम् । यद्वा मृणालरूपा या लतिका ताम् । आदायेति दोऽवखण्डन इत्यस्य धातोर्ल्यपि (19r) । मे मम । पयोधरतटे स्तनतटे । कुरुते रचयतीत्यर्थः । प्रत्यग्रा नवीना वर्षाभ्यो विनिसृता इत्यर्थः । यास्तारा नक्षत्राणि तद्वद्रुक्कान्तिर्यस्य स तम् । प्रत्यग्रोऽभिनवो नव्यो नवीनो नूतनो नव इति । नक्षत्रमृक्षं भं तारा तारकाऽप्युडु वा स्त्रियामित्यमरः[155] । विदलत्स्फुरद्बन्धूकं रक्तपुष्पविशेषः । बन्धूको बन्धुजीवः स्यादिति विश्वः[156] । यद्बन्धूकं तेन प्रियेण सी[18r]मन्तितं सीमन्ते कृतम् । सीमन्त इत्यत्र शकन्ध्वादिषु पररूपं वाच्यम्[157] । सीमन्तित इत्यत्र ताराकादिभ्य इतच्[158] । सर्वाश्च ता आशाश्चेति । आशा दिशश्चेति ता विशेषेण जेतुमिच्छुर्विजिगीषुः स चासौ पुष्पधन्वेति स सर्वाशाविजिगीषुपुष्पधन्वा कामस्तस्य बाणश्रियं शोभाम् । धास्यति धरियष्यति ॥७०॥

अथ समस्तरतकोविदाप्रगल्भोदाहरणं यत्रेति ।

यत्र स्वेदलवैरलं विलुलितैर्व्यालुप्यते चन्दनं

स्वच्छन्दैर्मणितैश्च यत्र रणितं निह्नूयते नूपुरम् ।

यत्रायान्त्यचिरेण सर्वविषयाः कामं तदेकाग्रतां

सख्यस्तत्सुरतं भणामि रतये शेषा तु लोकस्थितिः ॥ १.७१ ॥

हे सख्यः तत्सुरतं रतये भणामि शेषा तु लोकस्थितिः । यत्रालं विलुलितैः स्वेदलवैश्चन्दनं व्यालुप्यते । यत्र च स्वच्छन्दैर्मणितै रणितं नूपुरं निह्नूयते । यत्र कामं यथा स्यात्तथा सर्वविषया अचिरेण तदेकाग्रतामायान्तीत्यन्वयः ॥ सुरतं क्रीडाम् । रतये सुखाय । भणामि

153 AK 2.5.551.

154 AK 1.10.595.

155 AK 3.1.157 and 1.3.217.

156 VP* ; = AK 2.4.242.

157 *Kāśikā* on P 6.1.94.

158 P 5.2.36.

कथयामि । भण शब्दे । यत्र यस्मिन्सुरते । विलुलितैश्चञ्चलैः । स्वेदलवैः प्रस्वेदकणिकाभिः । लवलेशकणा इत्यमरः[159] । मणितै रतिकूजितैः । मणितं रतिकूजितमित्यमरः[160] । रणितं शब्दायमानम् । नूपुरं मञ्जीरम् । निह्नूयत आच्छाद्यते । ह्नुङ् अपनयने । पादाङ्गदं तुलाकोटिर्मञ्जीरो नूपुरोऽस्त्रियाम्[161] । हंसकः पादकटक इत्यमरः । सर्वे च ते विषयाश्चेति । अचिरेण शीघ्रम् । तस्य सुरतस्य । एकाग्रतामेकस्वरूपताम् ॥७१॥

अथाक्रान्तनायका प्रगल्भा यथा स्वा(19v)मिन्निति ।

स्वामिन्भङ्गुरयालकं सुतिलकं भाले विलासिन्कुरु

प्राणेश त्रुटितं पयोधरतटे हारं पुनर्योजय ।

इत्युक्त्वा सुरतावसानसुखिता संपूर्णचद्रानना

स्पृष्टा तेन तथेति जातपुलका प्रा[18v]प्ता पुनर्मोहनम् ॥ १.७२ ॥

हे स्वामिन्नलकं भङ्गुरय । हे विलासिन्भाले सुतिलकं कुरु । हे प्राणेश त्रुटितं हारं पुनर्योजयेत्युक्त्वा संपूर्णचद्रानना पुनर्मोहनं प्राप्ता । किंभूता । सुरतावसाने सुखिता । तेन तथेति स्पृष्टा पुनर्यथा जातपुलकेत्यन्वयः [॥] स्वामिन्नैश्वर्ये । अलकं चूर्णकुन्तलम् । अलकाश्चूर्णकुन्तला इत्यमरः[162] । भङ्गुरय कुटिलय रचयेति वा । भाले ललाटे । सुष्टु तिलकम् । प्राणेश जीवेश । योजय संयोजय । युजिर्योगे । संपूर्णचन्द्रवदाननं यस्याः सेत्यनेन घुङ्घटाभावो ध्वन्यते । मोहनं मोहम् । सुरतस्यावसानेऽन्ते । सुखिता सुखं संजातमस्याः सा । तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच्[163] । तेन विलासिना । तथा तेन प्रकारेण । प्रकारवचने थाल्[164] ॥७२॥

अथ विराजद्विभ्रमाप्रगल्भोदाहरणं मधुरवचनैरिति ।

मधुरवचनैः सभ्रूभङ्गैः कृताङ्गुलितर्जनै-

रलसवलितैरङ्गन्यासैर्मनोभवबन्धुभिः ।

असकृदसकृत्स्फारस्फारैरपाङ्गविलोकितै-

---

159 AK 3.1.126.

160 AK 1.6.395.

161 AK 2.5.748-749.

162 AK 2.5.721.

163 P 5.2.36.

164 See P 5.3.111.

त्रिभुवनजये सा पञ्चेषोः करोति सहायताम् ॥ १.७३ ॥

सा पञ्चेषोः त्रिभुवनविजये सहायतां करोति । कैः । सभ्रूभङ्गैर्मधुरवचनैः । पुनः कैः । कृताङ्गुलितर्जनैः सहाङ्गन्यासैः । किंभूतैरङ्गन्यासैः । अलसवलितैः । पुनः कैः। असकृदसकृदपाङ्गविलोकितैः । किंभूतैरपाङ्गविलोकितैः । स्फारस्फारैः । किंभूतैरेतैः। मनोभवबन्धुभिः ॥ सा नायिका । पञ्च इषवो बाणा यस्य स पञ्चेषुः कामः ।

उन्मादनो मोहनश्च तथा प्रहरणं विदुः ।

शोषणं मारणं चैव पञ्च बाणा मनोभुवः ॥ इति[165]

त्रिभुवनस्य जये विजये । भ्रूभङ्गैः सह वर्तमानाः सभ्रूभङ्गास्तैः । मधुरं सरसे ज्ञेयं स्वादुन्यपि म(20r)नोहर इति धरणिः[166] । कृतानि यान्यङ्गुलितर्जनानि तैः । त[19r]र्जनं छोटिकाद्यङ्गुलिकरणम् । अङ्गानां करचरणभुजोरुवक्षःस्थलादीनां न्यासैर्विक्षेपैः । अलसोऽङ्गमोटनादिर्बन्धविशेषस्तेन वलितैः संभक्तैः । असकृदसकृद्वारं वारम् । अथ वा । अलसवलितैरपाङ्गविलोकितैरिति योज्यम् । तत्रालस आलस्यं तेन वलितैः संयुक्तैः प्रेमातिशयस्निग्धैरित्यर्थः । अपाङ्गं नेत्रयोरन्तस्तत्पूर्वकविलोकितैरवलोकितैः । स्फारस्फारैर्दीर्घतरैरित्यर्थः । मनोभवः कामस्तस्य बन्धुभिः सहायकर्तृभिः ॥७३॥

अथ रताकुलप्रगल्भां दर्शयति निराकुलेति ।

निराकुला रतावेषा द्रवतीव प्रियाङ्गके ।

कोऽयं कास्मि रतं किं वा न वेत्ति च रसाद्यथा ॥ १.७४ ॥

एषा रतौ प्रियाङ्गके द्रवतीव निराकुला । च पुनः कोऽयं कास्मि किं वा रतं रसान्न वेत्ति [॥] एषा प्रगल्भा । रतौ क्रीडायाम् । प्रियस्य वल्लभस्य । अङ्गमेवाङ्गकं स्वार्थे कः । स्पृशति सतीत्यध्याहारः । निरन्तरामाकुला निराकुला । द्रवतीव निष्पतन्तीव । इवशब्दोपादानादुत्प्रेक्षायमलंकारः । तदुक्तं दण्डिना[167] ।

मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादिभिः ।

उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिवशब्दोऽपि तादृशः ॥ इति

रसादिति रतिसुखात् । यथाह भरतः[168] ।

---

165 *Untraced.

166 *Dharaṇi**

167 KĀ 2.234.

168 DRA p. 98 (with variants; = *Amaruśataka* 101), cited as an example of *ratapragalbhā*.

कान्ते तल्पमुपागते विगलिता नीवी स्वयं बन्धना-

द्वासो विश्लथमेखलागुणधृतं किंचिन्नितम्बे स्थितम् ।

एतावत्सखि वेद्मि केवलमहं तस्याङ्गसङ्गे पुनः

कोऽसौ कास्मि रतं च कीदृशमिति स्वल्पापि नैव स्मृतिः ॥

रतेः पूर्वावस्थेयं सूचिता ।

*त्रुट्यदङ्गं[169] स्फुरद्वक्षो विकसन्मुखपङ्कजं ।

निमीलन्नयनं नी[19v]विनाभिशैथिल्यमेव च ॥ इति[170]

यथा तामेवोदाहरति ॥७४॥

धन्यास्ता इति ।

धन्यास्ताः सखि योषितः प्रियतमे सर्वाङ्गलग्नेऽपि याः

प्रागल्भ्यं प्रथयन्ति मोहनविधावालम्ब्य धैर्यं महत् ।

अस्माकं तु तदीयपाणिकमलेऽप्युन्मोचयत्यंशुकं

कोऽयं का वय(20v)मत्र किं नु सुरतं स्वल्पापि नैव स्मृतिः ॥ १.७५ ॥

हे सखि ता योषितो धन्या या मोहनविधौ सर्वाङ्गलग्नेऽपि प्रियतमे महद्धैर्यमालम्ब्य प्रागल्भ्यं प्रथयन्ति । अस्माकं तु तदीयपाणिकमलेंऽशुकमप्युन्मोचयति सति कोऽयं का वयं किं नु सुरतमत्र स्वल्पापि स्मृतिः नैव जायते [॥] धन्याः कृतार्थाः । या योषितः । मोहनविधौ सुरते । प्रागल्भ्यं प्रगल्भत्वम् । प्रथयन्ति विस्तारयन्ति । तस्येदं तदीयम् । तदीयं च तत्पाणिकमलं च तस्मिन् । अंशुकमित्यनेन नीवीग्रन्थिर्ध्वन्यते ॥७५॥

मानवृत्तेः प्रगल्भापि त्रिधा धीरादिभेदतः । इयांस्तु विशेषः प्रगल्भायास्तु धीराया रतौदस्यमधीरायास्तु तर्जनताडनादि धीराधीराया रतौदास्यं तर्जनताडनादिके कोपस्य प्रकाशाके । तदेव दर्शयति । तत्र धीरा प्रगलभा कृतदोषेऽपीति ।

कृतदोषेऽपि सा धीरा तस्मिन्नाद्रियते रुषा ।

आकारसंवृतिं चापि कृत्वोदास्ते रतौ यथा ॥ १.७६ ॥

---

169 Pu त्रुटत्य० M त्रुट्यन्त्य०

170 *Untraced.

सा धीरा या तस्मिन्कृतदोषेऽपि रुषाद्रियते । च पुना रतावप्याकारसंवृतिं कृत्वोदास्ते । रुषा क्रोधेन । आद्रियत आदरं करोति । रतौ सुरते । आकारस्याकृतेः । संवृतिं गोपनम् । उदास्त उदासीना तिष्ठति ॥७६॥

यथा तस्मि[20r]न्नाद्रियते रुषेति तामेव धीरप्रगल्भां दर्शयन्नेव तस्या उत्तममानमपि दर्शयति यद्वाच इति ।

यद्वाचः प्रचुरोपचारचतुरा यत्सादरं दूरतः

प्रत्युत्थानमिदं स्वहस्तनिहितं यद्भिन्नमप्यासनम् ।

उत्पश्यामि यदेवमेव च मुहुर्दृष्टिं सखीसंमुखीं

तच्छङ्के तव पङ्कजाक्षि बलवान्कोऽप्यप्रसादो मयि ॥ १.७७॥

हे पङ्कजाक्षि तव मयि कोऽपि बलवानप्रसादः । तच्छङ्के यत्प्रचुरोपचारचतुरा वाचः । यद्दूरतः सादरं प्रत्युत्थानम् । यद्भिन्नमपीदमासनं स्वहस्तनिहितं । यच्चैवमेव मुहुः सखीसंमुखीं दृष्टिं पश्यामि [॥] अप्रसादोऽप्रसन्न(21r)ता कोप इत्यर्थः । तत्तस्मात् । प्रचुरोऽधिको य उपचार उपचरणं तस्मिञ्चतुराः पटवः । स्वहस्तेन निहितमर्पितम् । एवमेव यथा वागुत्थानासनार्पणानि । मुहुर्वारं वारम् ॥७७॥

अथ रतावप्युदास्त इति तामेव धीरप्रगल्भां दर्शयन्नेवासाध्यमानं दर्शयति यत्पाणिरिति ।

यत्पाणिर्न निवारितो निवसनग्रन्थिं समुद्ग्रन्थय-

न्भ्रूभेदो न कृतो मनागपि मुहुर्यत्खण्ड्यमानेऽधरे ।

यन्निःशङ्कमिवार्पितं वपुरहो पत्युः समालिङ्गने

मानिन्या कथितोऽनुकूलविधिना तेनैव मन्युर्महान् ॥ १.७८ ॥

मानिन्यास्तेनैवानुकूलविधिना महान्मन्युः कथितः । यन्निवसनग्रन्थिसमुद्ग्रन्थयन्पाणिर्निवारितो न । यन्मुहुः खण्ड्यमानेऽधरे मनागपि भ्रूभेदो न कृतः । यद्रहः[171] पत्युः समालिङ्गने निःशङ्कमिव वपुरर्पितम् ॥ मन्युः[20v] कोपः। यद्यतः । निवसनं नीवी तस्य ग्रन्थिम् । समुद्ग्रन्थयन्मोचयन् । निवारितो न निषिद्धो न । मनागपीषदपि । भ्रुवोर्भेदो भ्रूभेदः । स तु संगीतरत्नाकरे सप्तधा प्रपञ्चितः । तद्यथा ।

सहजा पतिता क्षिप्ता रेचिता कुञ्चिता तथा ।

भृकुटी चतुरा चेति प्रोक्ता भ्रूः सप्तधा बुधैः ॥

---

171 A remarkable slip (the word is अहो; there is no v.l. रहः, and in any case the sandhi would be false).

स्वाभाविकी स्यात्सहजा भावेष्वकुटिलेष्वसौ ।

पतिता स्यादधो याता सद्वितीयाथवा क्रमात् ॥

आक्षेपे विस्मये हर्षे रोषेऽसूयाजुगुप्सयोः ।

हासे घ्राणे च पतिते विधीयेतामुभे भ्रुवौ ॥ इत्यादि[172]

अन्यासामपि लक्षणानि तत एव ज्ञातव्यानीति । रह एकान्ते रतौ वा । रहो गुह्ये रतावपीति कोषः ॥७८॥

अथ मध्याधीरप्रगल्भयोर्लक्षणं मध्येति ।

मध्या प्रतिभिनत्त्येनं सोल्लुण्ठं साधुभाषितैः ।

अधीरा परुषैः हन्ति संतर्ज्य दयितं यथा ॥ १.७९ ॥

मध्यैनं सोल्लुण्ठं यथा स्यात्तथा साधुभाषितैः प्रतिभिनत्ति । अधीरा दयितं परुषैः संतर्ज्य हन्ति [॥] मध्या मध्या प्रगल्भा । भीमो (21v) भीमसेनवदिति । एनं दयितम् । सोल्लुण्ठं सोपहासम् । सोल्लुठनं तु सोत्प्रासमित्यमरः[173] । साधुभाषितैर्मनोहरवचनैः । भाषितं वचनं वच इत्यमरः[174] । प्रतिभिनत्ति निवारयति । अधिरा अधीरा प्रगल्भा । दयितं कान्तम् । परुषैर्निष्ठुरटुरवचनैः । संतर्ज्य निष्ठुरं रोषादधीरा ताडयेत्प्रियमिति रसामृतसिन्धौ[175] । यथेति दर्शयति ॥७९॥

तत्र मध्या प्रगल्भा कृतमिति ।

कृतं मिथ्यावादैर्विरम विदितं कामुक चिरा-

त्प्रियां तामेवोच्चैरभिसर यदीयैर्नखपदैः ।

विलासैर्यत्प्राप्तं तव हृदि पदं रागबहुलै-

र्मया किं ते कृत्यं ध्रुवमकुटिलाचारपरया ॥ १.८० ॥

हे कामुक चिराद्विदितं विरम । मिथ्यावादैः कृतं । तामेव प्रियामुच्चैरभिसर यत्तव हृदि यदीयैर्विलासैर्नखपदैः प्राप्तं [21r] पदम् । किंभूतैः । रागबहुलैः । ते मया किं कृत्यम् । किंभूतया मया । ध्रुवमकुटिलाचारपरया [॥] कामुक लंपट । चिराच्चिरकालतः ।

---

172 SR 7.432-435, v. 4 p. 150-151 (with variants; *NŚ 8.126 suggests deeper problems, e.g., *utkṣepo* and *pātanam*).

173 AK 1.6.395.

174 AK

175 UNM 5.57.

विदितं ज्ञातम् । विरम स्वच्छन्दं क्रीडयेत्यर्थः । कृतं व्यर्थम् । उच्चैः स्पष्टम् । अभिसर गच्छ । यद्यतः । यस्या इमानि यदीयानि तैर्विलासैः क्रीडारूपैः । रागो विषयेच्छा तत्र बहुलैरधिकैः । ते तव । किं कृत्यं कार्यम् । ध्रुवं निश्चितम् । अकुटिलः सरलो य आचार आचरणं तत्परया । सरलान्तःकरणयेत्यर्थः । आचारः सत्क्रियायां स्यान्मङ्गलव्यवहारयोरिति व्योमदीपिका[176] ॥८०॥

अथाधीरा प्रगल्भा सा बाढमिति ।

सा बाढं भवतेक्षितेति निबिडं संयम्य बाह्वोः स्रजा

भूयो द्रक्ष्यसि तां शठेति परुषं निर्भर्त्स्य संतर्ज्य च ।

आलीनां पुर एव निह्नुतिपरः कोपाद्रणन्नूपुरं

मानिन्या चरणप्रहारविधिना प्रेयानशोकीकृतः ॥ १.८१ ॥

मानिन्या कोपादालीनां पुर एव रणन्नूपुरं यथा स्यात्तथा चरणप्रहारविधिना प्रेयानशोकीकृतः । किं कृत्वा । भवता बाढं सेक्षितेति स्रजा नि(22r)बिडं यथा स्यात्तथा बाह्वोः संयम्य । हे शठ भूयस्तां द्रक्ष्यसीति परुषं निर्भर्त्स्य च पुनः संतर्ज्य । किंभूतः । निह्नुतिपरः ॥ आलीनां सखीनाम् । पुर एवाग्रत एव । नाशोकमशोकं करोतीत्यशोकीकृतः। अशोकवृक्षोऽप्युत्तमनायिकायाः पादेन स्पृष्टो विकचो भवतीति च्छायार्थः । बाढमत्यर्थम् । सा नायिका । ईक्षितावलोकिता । इत्युक्त्वा । स्रजा मालया । निबिडं दृढम् । बाह्वोर्भुजयोः । संयम्य बद्ध्वा । शठ धूर्त । भूयः पु[21v]नरपि । तां नायिकां । परुषं कठोरम् । संतर्ज्य तर्जनं कृत्वा । तर्जनं प्रहारः । निह्नुतिपरः स्वापराधगोपनपरः ॥८१॥

किं च एकाकारेति ।

एकाकारा मता मुग्धा पुनर्भूश्च यतोऽनयोः ।

अतिसूक्ष्मतया भेदः कविभिर्न प्रदर्शितः ॥ १.८२ ॥

यतो मुग्धा च पुनः पुनर्भूरेकाकारा मतातोऽनयोर्भेदः कविभिरतिसूक्ष्मतया न प्रदर्शितः । एक एवाकार आकृतिर्ययोः ॥ अत्र धीराधीरप्रगल्भाया उदाहरणं ग्रन्थान्तरादवगन्तव्यं यथा रसामृतसिन्धौ[177] ।

कृतागसि हरौ पुरः स्फुरति तं भ्रमद्भ्रूलता

तिताडयिषुरुद्धुरा श्रुतितटाद्विकृष्योत्पलम् ।

---

176 No work of this name is known.

177 UNM 5.61

न तेन तमताडयत्किमपि याहि याहीति सा

ब्रुवत्यजनि मङ्गला सखि परं पराञ्चन्मुखी॥ इति

यथा वा रसमञ्जर्याम्[178] ।

तल्पोपान्तमुपेयुषि प्रियतमे वक्रीकृतग्रीवया

काकुव्याकुलवाचि साचिहसितस्फूर्जत्कपोलश्रिया ।

हस्तन्यस्तकरे पुनर्मृगदृशा लाक्षारसक्षालित-

प्रोष्ठीपृष्ठमयूखमांसलरुचो विस्फारिता दृष्टयः ॥८२॥ इति

एते च धीरादिषड्भेदा द्विधा ज्येष्ठा कनिष्ठा चेत्येतदाह मध्येति ।

मध्या पुनः प्रगल्भा च द्विविधा परिभिद्यते ।

एका ज्येष्ठा कनिष्ठान्या नायकप्रणयं प्रति ॥ १.८३ ॥

मध्यमा नायिका पुनः प्रगल्भा प्रणयं प्रति द्विविधा परिभिद्यते । एका ज्येष्ठा स्यात्कनिष्ठा च । प्रणयं स्नेहम् । धीरा ज्येष्ठा कनिष्ठा (22v) च । अधीरा ज्येष्ठा कनिष्ठा च । धीराधीरा ज्येष्ठा कनिष्ठा च । भर्तुरधिकस्नेहा ज्येष्ठा । भर्तुर्न्यूनस्नेहा कनिष्ठा च ॥८३॥

किंचोपरोधादिति ।

उपरोधात्तथा स्नेहा[22r]त्सानुरागोऽपि नायकः ।

चेष्टते ताः प्रति प्रायः कलासु कुशलो यथा ॥ १.८४ ॥

सानुरागोऽपि नायक उपरोधात्तथा स्नेहात्प्रायस्ताः प्रति चेष्टते । किंभूतः । कलासु कुशलः ॥ अनुरागेण सह वर्तत इति तादृशोऽपि । उपरोधाद्धठात् । प्रायो बाहुल्येन । ताः प्रति ज्येष्ठाकनिष्ठानायिकाः प्रति । चेष्टते चेष्टां करोति । तत्र ज्येष्ठासु स्नेहात्कनिष्ठासूपरोधादिति ॥८४॥

यथेति मध्याज्येष्ठाकनिष्ठां दर्शयन्नायकचेष्टामाह त्वदक्षिणीति ।

त्वदक्षिणी कुवलयबुद्धिरेत्यली

रुणध्म्यहं तदिति निमील्य लोचने ।

---

178 RM v. 17, p. 18.

ततो भृशं पुलकितगण्डमण्डलां

युवापरां निभृतमचुम्बदङ्गनाम् ॥ १.८५ ॥

युवापरामङ्गनां निभृतं यथा स्यात्तथाचुम्बत् । किंभूतामङ्गनाम् । ततो भृशं पुलकितगण्डमण्डलाम् । किं कृत्वा । इति लोचने निमील्य । इतीति किम् । त्वदक्षिणी प्रत्यलिरेति । तदहं रुणध्मि । किंभूतोऽलिः । कुवलयबुद्धिः [॥] अपरां ज्येष्टाम् । ततश्चुम्बनात् । भृशमत्यर्थम् । पुलकिते गण्डमण्डले यस्याः सा ताम् । इत्युक्त्वा । अर्थवशात्परायाः कनिष्टाया [लोचने] । निमिल्य स्वहस्तेनाच्छाद्येत्यर्थः। तवाक्षिणी त्वदक्षिणी । अलिर्भ्रमरः । एत्यागच्छति । तत्तस्मात् । रुणध्मि रुधिरावरणे धातुः । कुवलयं नीलकमलं तस्मिन्बुद्धिर्यस्य सः ॥८५॥

अथ स्वकीयामाह संपत्तौ चेति ।

संपत्तौ च विपत्तौ च मरणे च न मुञ्चति ।

या स्वीया तां प्रति प्रेम जायते पुण्यकारिणः ॥ १.८६ ॥[179]

या संपत्तौ च पुनर्विपत्तौ मरणे च न मुञ्चति सा स्वीया तां प्रति पुण्यकारिणः प्रेम जायते ॥ संपत्तौ संपदि । विपत्तौ विपदि । न मुञ्चति न त्यजति । स्वीया स्वकीया । तां स्वीयां । पुण्यकारिणः पुण्यात्मनः । प्रेम स्ने(23r)हः । जायते भवति ॥८६॥

अथ परकीयां दर्शयति ।

अन्यदीया द्विधा प्रोक्ता कन्योढा चेति ते प्रि[22v]ये

दर्शनाच्छ्रवणाद्वापि कामार्ते भवतो यथा ॥ १.८७ ॥

अन्यदीया द्विधा प्रोक्ता कन्योढा चेति । ते प्रियदर्शनाद्वा प्रियश्रवणात्कामार्ते भवतः ॥ अन्यस्येयमन्यदीया परकीयेत्यर्थः । रागेणैवार्पितात्मानो लोकयुग्मानपेक्षिणा । धर्मेणास्वीकृता यास्तु परकीया भवन्ति ता इति रसामृतसिन्धौ[180] । द्विधा द्विप्रकारा । ते कन्योढे । अनूढाः कन्यकाः प्रोक्ताः सलज्जाः पितृपालिताः । सखीकेलिषु विस्रब्धाः प्रायो मुग्धा गुणान्विता इति तत्रैव[181] । ऊढा परिणीता यथा तत्रैव ।

गोपैर्व्यूढा अपि हरेः सदा संभोगलालसाः ।

---

179 The commentary on this v. is lacking in M.

180 UNM 3.16.

181 UNM 3.33.

परोढा वल्लभास्तस्य व्रजनार्योऽप्रसूतिकाः ॥ इति[182]

किं च प्रच्छन्नकामता[183] ह्यत्रैव विराजते। उक्तं चात्रैव ।

वामता दुर्लभत्वं च स्त्रीणां या च निवारणा ।

तदेव पञ्चबाणस्य मन्ये परममायुधम् ॥ इति[184]

यत्र निषेधविशेषः सुदुर्लभत्वं च यन्मृगाक्षीणाम् । तत्रैव नागराणां निर्भरमासज्जते हृदयमिति विष्णुगुप्तसंहितायां च[185] ॥८७॥

यथा प्रियदर्शने कन्याया उदाहरणं किमपीति ।

किमपि ललितैः स्निग्धैः किंचित्किमप्यतिकुञ्चितैः

किमपि वलितैः कन्दर्पेषून्हसद्भिरिवेक्षणैः ।

अभिमतमुखं वीक्षां चक्रे नवाङ्गनया तथा

कलनकुशलोऽप्यालीलोको यथाति[23r]विसिस्मिये ॥ १.८८ ॥

नवाङ्गनयेक्षणैरभिमतमुखं तथा वीक्षां चक्रे यथा कलनकुशलोऽप्यालीजनोऽतिविसिस्मिये । कथंभूतैरीक्षणैः । किमपि ललितैः पुनः किंचित्स्निग्धैः पुनः किमप्यतिकुञ्चितैः पुनः किमपि वलितैः । किंभूतैरिव । कन्दर्पेषून्हसद्भिरिवेक्षणैः दृष्टिभेदैः [॥] अभिमतस्य प्रियस्य मुखम् । वीक्षां चक्र इतीक्ष दर्शनाङ्कनोयरिति धातोः कर्मणि प्रयोगः । कलनं हृदयनिहितभावाभिप्रायवेदनं तत्र कुशलः । अतिविसिस्मियेऽतिविस्मयं प्राप । विपूर्वस्मि(23v)ङ् ईषद्धसने धातुर्विस्मयार्थः । तानेव दृष्टिभेदानाह । किमपीत्यनेनानिर्वचनीयत्वमुच्यते । ललितैर्ललिता दृष्टिरत्र यथा संगीतरत्नाकरे ।

मधुरा कुञ्चितापाङ्गा सभ्रूक्षेपा स्मितान्विता ।

मन्मथोन्मथिता दृष्टिर्ललितेत्यभिधीयते[186] ॥

---

182 UNM 3.36.

183 Read ०कामिता? See 2.42।

184 ŚT 2.41.

185 See UNM 3.20.

186 SR 7.419 (v. 4, p. 147). Compare NŚ 8.76.

अपाङ्गौ नेत्रयोरन्तावित्यमरः[187]। नवाङ्गनात्वात्किंचित्स्निग्धैः । स्निग्धा दृष्टिर्यथा ।

विकासिस्निग्धा मधुरा चतुरे बिभ्रती भ्रूवौ ।

कटाक्षिणी साभिलाषा दृष्टिः स्निग्धाभिधीयते[188] ॥

चतुरा भ्रूर्यथा ।

सद्वितीयाल्पकस्पन्दादायता मन्थरा भवेत् ।

चतुरा रुचिरे स्पर्शे श्रृङ्गारे ललिते च सा ॥ इति[189]

कटाक्षा विद्यन्ते यस्याः सा कटाक्षिणी । कटाक्षोऽपाङ्गदर्शन इत्यमरः[190] । कटाक्षलक्षणं यथा संगीतशास्त्रे ।

यद्गतागतविश्रान्तिवैचित्र्येण विवर्तनम् ।

तारकायाः कलाभिज्ञास्तं कटाक्षं प्रचक्षते॥ इति[191]

अतिकुञ्चितैरित्य[23v]त्र कुञ्चिता दृष्टिर्यथा ।

किंचिच्चेत्कुञ्चितानि स्युः पक्ष्माग्राणि पुटावपि ।

सम्यक्क कुञ्चिता तारा तदा दृक्कुञ्चितोच्यते[192] ॥

वलितैरित्यत्र कान्ता दृष्टिर्यथा ।

आपिबन्तीव दृश्यं या सविकासातिनिर्मला ।

सभ्रूक्षेपकटाक्षा सा कान्ता मन्मथवर्धिनी[193]॥

अथवा निकुञ्चिता दृष्टिः ।

---

187 AK 2.5.717.

188 SR 7.374-375 (v. 4 pp. 139-140).

189 SR 7.439 (v. 4 p. 153).

190 AK 2.5.717.

191 SR 7.384 (v. 4 p. 136; comm. ad loc reads तारकयोः for तारकायाः).

192 SR 7.414 (v. 4 p. 145).

193 SR 7.383 (v. 4 p. 136).

केवला सद्वितीया वा मृदुभङ्गा निकुञ्चिता ।

मोट्टायिते कुट्टमिते विलासे किलकिञ्चिते[194] ॥

तत्र मोट्टायितादिलक्षणं रसामृतसिनधौ यथा ।

कान्तस्मरणवार्तादौ हृदि तद्भावभावतः ।

प्राकट्यमभिलाषस्य मोट्टायितमुदीर्यते[195] ॥

स्तनाधरादिग्रहणे हृत्प्रीतावपि संभ्रमात् ।

बहिः क्रोधो व्यथितवत्प्रोक्तं कुट्टमितं बुधैः[196] ॥

गतिस्थानासनादीनां मुखनेत्रादिकर्मणाम् ।

तात्कालिकं तु वैशिष्ट्यं विलासः प्रियसङ्गजः[197] ॥

गर्वाभिलाषरुदितस्मितासूयाभयक्रुधाम् ।

संकरीकरणं हर्षादुच्यते किलकिञ्चितम् ॥ इति[198]

कन्दर्पस्येषवो बाणास्तान्हसद्भिरिवेत्यत्र हास्या दृष्टिर्यथा (24r) ।

किंचिदन्तःसमाविष्टविचित्रभ्रान्ततारका ।

आकुञ्चितपुटा मन्दमध्यतीव्रतया क्रमात् ।

विस्मापनेऽभिनेतव्ये हास्या दृष्टिः प्रशस्यते[199] ॥८८॥

अथ प्रियश्रवणे तस्या एवोदाहरणं नशिमय्येति ।

निशमय्य बहिर्मनोरमं स्वरमैक्षिष्ट तथापरा यथा ।

---

194 SR 7.437 (v. 4 p. 152).

195 UNM 11.47.

196 UNM 11.49.

197 UNM 11.31 (v.l. *-jam*).

198 UNM 11.44.

199 SR 7.385-6 (v. 4 p. 136).

तिलमात्रकमप्यभून्न हि श्रवणेन्दीवरलोचनान्तरम् ॥ १.८९ ॥

अपरा बहिर्मनोरमं स्वरं निशमय्य तथैक्षिष्ट यथा श्रवणेन्दीवरलोचनान्तरं तिलमात्रकमपि न ह्यभूत् [॥] अपरा प्रियश्रवणजनितकामार्ता । निशमय्य श्रुत्वा । तथा तेन प्रकारेण । प्रकारवचने थालिति सूत्रम्[200] । ऐक्षिष्टावलोकितवती[24r] । यथा येन प्रकारेण । श्रवणे कर्णे । यदिन्दीवरं नीलकमलं लोचनं च तयोरन्तरं मध्यम् । इन्दीवरं तु नीलेऽस्मिनित्यमरः[201]। तिलप्रमाणं तिलमात्रम् । प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच इति सूत्रम्[202] । तिलमात्रमेव तिलमात्रकं स्वार्थे कः । उभयोः समानवर्णत्वादेकमेव जातमित्यर्थः । निशमय्येत्याद्यजननिपद्यपर्यन्तं[203] मोट्टायितं नाम हावो दर्शितः।

निर्विकारात्मके चित्ते भावः प्रथमविक्रिया[204] ॥

भावादीषत्प्रकाशो यः स हाव इति कथ्यते[205] ॥ ८९ ॥

अथ प्रियदर्शनादधिगतरतिसुखां परवधूं दर्शयन्नाह कस्याश्चिदिति ।

कस्याश्चित्सुभग इति श्रुतश्चिरं य-

स्तं दृष्ट्वाधिगतरतेर्निमीलिताक्ष्याः ।

विस्पन्दं वपुरवलोक्य सौविदल्लाः

संतेपुर्विधुरधियो निशान्तवध्वाः ॥ १.९० ॥

सौविदल्ला निशान्तवध्वाः वपुरवलोक्य संतेपुः । किंभूतं वपुः । विस्पन्दम् । किंभूताः सौविदल्लाः । विधुरधियः । किंभूतायाः निशान्तवध्वाः । कस्याश्चित्प्रियः सुभग इति यश्चिरं श्रुतस्तं दृष्ट्वाधिगतरतेः पुनर्निमीलिताक्ष्याः । सौविदल्लाः कञ्चुकिन इत्यमरः[206]। निशान्तवध्वा अवरोधवध्वाः । निशान्तवेश्मसदनमित्यमरः[207]। संतेपुः संतप्ताः । तप सन्तापे । विगतः स्पन्दः स्पन्दनं यस्य

---

200 P 5.3.23.

201 AM 1.10.592.

202 P 5.2.37.

203 ŚT 1.98

204 UNM 11.6, compare SD 3.93.

205 UNM 11.9, compare RS 1.193

206 AK 2.7.948.

207 AK. 2.2.49 (with variants).

तन्निश्चेष्टमित्यर्थः । विधुरा विक्लवा धीर्येषां ते । चिरं (24v) चिरकालं । तं प्रियम्। अधिगता प्राप्ता रतिः सुखं यया सा तस्याः । सुखान्निमीलितेऽक्षिणी यया तस्याः ॥९१॥

अथ प्रियसौन्दर्यादिश्रवणजनितरतिं परवधूं दर्शयति कार्श्येति।

कार्श्यजागरसंतापान्यः करोति श्रुतोऽप्यलम् ।

तमेव दुर्लभं कान्तं चेतः कस्माद्दिदृक्षसे ॥ १.९१॥

हे चेतः कस्मात्तमेव कान्तं दिदृक्षसे । किंभूतम् । दुर्लभम् । य श्रु[24v]तोऽप्यलं कार्श्यजागरसंतापान्करोति ॥ चेतः हृदयं । कस्माद्धेतोः । दिदृक्षसे द्रष्टुमिच्छसि । यः कान्तः । अलमत्यर्थम् । कार्श्यं कृशता । जागरो जागरणम् । सम्यक्तापः संतापः संतप्तिः ॥९२॥

इदानिं दर्शनश्रवणयोर्विशेषमाह साक्षादिति ।

साक्षाच्चित्रे तथा स्वप्ने तस्य स्याद्दर्शनं त्रिधा ।

देशे काले च भङ्ग्यां च श्रवणं तस्य तद्यथा ॥ १.९२ ॥

तस्य दर्शनं त्रिधा साक्षाद्दर्शनं चित्रे दर्शनं स्वप्ने दर्शनं चेति । तथा तस्य श्रवणं च । देशे श्रवणं काले श्रवणं भङ्ग्या श्रवणं चेति । साक्षात्प्रत्यक्षं । चित्रे पट्टादौ । देशे सौधमधुगीतादि[208]प्रदेशे । काले वसन्तादौ । भङ्ग्यां वागङ्गविलासमाधुर्याम् । तद्यथा तद्दर्शनं श्रवणं च यथोदाहरति ।

तत्र साक्षाद्दर्शनं सत्यमिति ।

सत्यं सन्ति गृहे गृहे प्रियतमा येषां भुजालिङ्गन-

व्यापारोच्छलदच्छमोहनजला जायन्त एणीदृशः ।

प्रेयान्कोऽप्यपरोऽयमत्र नियतं दृष्टे च यस्मिन्वपुः

स्वेदोज्जृम्भणकम्पसाध्वसमुखैः प्राप्नोति कांचिद्दशाम् ॥ १.९३ ॥

अर्थवशात्सखीत्यध्यहारः । हे सखि गृहे गृहे प्रियतमा सन्ति सत्यं येषां भुजालिङ्गनव्यापारोच्छलदच्छमोहनजला एणीदृशो जायन्ते । च पुनरत्रायं नियतं कोऽप्यपरः प्रेयान्यस्मिन्दृष्टे स्वेदोज्जृम्भणकम्पसाध्वसमुखैः वपुः कांचिद्दशां प्राप्नोति ॥ येषां प्रियतमानाम् । भुजालिङ्गनव्यापारैरुच्छलदच्छं स्वच्छं मोहनं च जलं याभ्यस्ताः । य(25r)स्मिन्प्रेयसि । स्पष्टमन्यत् ॥९३॥

---

208 सौधमतादि॰ Pu (but compare ŚT 1.96).

चित्रदर्शनं यथा चित्रमिति ।

चित्रं चित्रगतोऽप्येष ममालि मदनोपमः ।

समुन्मूल्य बलाल्लज्जामुत्कण्ठयति मानसम् ॥ १.९४ ॥

हे आलि चित्रमेष मदनोपमश्चित्रगतोऽपि बलाल्लज्जां समु[25r]न्मूल्य मम मानसमुत्कण्ठयति ॥ चित्रमाश्चर्यम् । मदनेन कामेनोपमीयते सः । सम्यगुन्मूल्योत्पाद्य । उत्कण्ठं करोत्युत्कण्ठयति ॥९४॥

स्वप्नदर्शनं यथा मुग्धेति ।

मुग्धा स्वप्न उपागते प्रियतमे तत्पाणिसंस्पर्शना-

द्रोमाञ्चाञ्चितया शरीरलतया संसूच्य कोपात्किल ।

मा मां वल्लभ संस्पृशेति सहसा शून्यं वदन्ती मुहुः

सख्या नो हसिता सचिन्तमसकृत्संशोचिता प्रत्युत ॥ १.९५ ॥

मुग्धा स्वप्नसमागते प्रियतमे किल कोपाद्धे वल्लभ मां मा स्पृशेति मुहुः सहसा शून्यं वदन्त्यतः सख्या [नो] हसिता प्रत्युतासकृत्संसूच्य सचिन्तं यथा स्यात्तथा शरीरलतया संशोचिता । किंभूतया शरीरलतया । तत्पाणिसंस्पर्शनाद्रोमाञ्चाञ्चितया [॥] शून्यमकारणम् । प्रत्युत पुनः । संसूच्य विचार्य । संशोचिता शोकं कारिता । तस्य प्रियतमस्य पाणेः संस्पर्शनाद्रोमाञ्चो रोमोद्गमस्तेनाञ्चितया प्राप्तया । स्पष्टमन्यत् ॥९५॥

अथ सौधादिप्रदेशे प्रियश्रवणं यथा स्फारेति ।

स्फारस्फुरत्प्रदीपं सौधं मधु सोत्पलं च कलगीतम् ।

प्रियसखि सकलमिदं तव विफलं यदि नो भवेत्सोऽत्र ॥ १.९६ ॥

हे प्रियसखि तवेदं सकलं विफलं यद्यत्र स नो भवेत् । किमिदम् । सौधम् । किंभूतम् । स्फारस्फुरत्प्रदीपम् । पुनः सोत्पलं मधु कलगीतं च ॥ अत्र प्रदेशे । स वल्लभः । सुधया चूर्णेन रचितं सौधं धवलगृहमित्यर्थः। स्फारोऽधिकः स्फुरन्प्रदीपो यस्मिंस्तत् । उत्पलैर्नीलकमलैः सह वर्तत इति । मधु कादम्बरीप्रभृतिकं मादकं वस्तु । मधु मद्यं मधु क्षौद्रं मधु पुष्परसं तथेति विश्वः[209] । कलं मनोहरं गीतं गानम् ॥ ९६ ॥

काले प्रि(25v)यश्रवणं यथा विकसतीति ।

---

209 VP*

विकसति कै[25[v]रवनिकरे सरति च सरसीसमीरणे सुतनु ।

चुम्बत्यम्बरमिन्दौ तव तेन विना रतिः कीदृक् ॥ १.९७॥

हे सुतनु तेन विना तव रतिः कीदृक् । किं[210] सति । कैरवनिकरे विकसति । च पुनः सरसीसमीरणे सरति सति । पुनरिन्दावम्बरं चुम्बति सति ॥ सुष्ठु शोभना तनुर्यस्याः सा सुतनूः तस्याः संबोधनं हे सुतनु । रतिः क्रीडा । कीदृक् कीदृशी । कैरवाणां कुमुदानां निकरे समूहे । सिते कुमुदकैरव इत्यमरः[211]। सिते शुक्लोत्पले । सरसी सरस्तत्सम्बन्धिनि वायौ सरति गच्छति । पद्माकरस्तडागोऽस्त्री कासारः सरसी सर इत्यमरः[212] । समीरमारुतमरुत् जगत्प्राणसमीरणा इति[213] । अम्बरमाकाशम् । अम्बरं व्योम्नि वाससीत्यमरः[214] । चुम्बति स्पृशति सति ॥९७॥

अथ भङ्ग्यां तच्छ्रवणं यथाजननिरिति ।

अजननिरस्तु दृशोस्ते कुचयोरभवनिरलं भवतु[215]

यदि दृश्यते न स युवा निर्भरमालिङ्ग्यते नो वा ॥ १.९८ ॥

सख्युक्तिः । ते दृशोरजननिरस्तु कुचयोरभवनिरलं भवतु यदि स युवा न दृश्यते वा निर्भरं यथा भवति नालिङ्ग्यते [॥] न जननिरजननिर्जन्माभावः । जनुर्जननजन्मानि जनिरुत्पत्तिरुद्भव इत्यमरः[216] । न भवनिरभवनिरुत्पत्त्यभावः ॥९८॥

अथ कन्योक्तिं दर्शयति द्रष्टुमिति ।

द्रष्टुं वक्तुं च नो कन्या रक्ता शक्नोत्यमुं स्फुटम् ।

पश्यन्तमभिजल्पन्तं विविक्तेऽपि ह्रिया यथा ॥ १.९९ ॥

रक्ताऽपि कन्या विविक्तेऽपि पश्यन्तममुं ह्रिया स्फुटं द्रष्टुं न शक्नोति पुनरभिजल्पन्तममुं स्फुटं वक्तुं न शक्नोतीत्यन्वयः । चशब्दोऽत्र नानार्थे । रक्तानुरागिण्यपि । विविक्त एकान्ते । अमुं प्रियम् । ह्रिया लज्जया । स्फुटं प्रकटम् । न शक्नोति न समर्था । अभि सर्वतो

---

210 Sic.

211 AK 1.10.592.

212 AK 1.10.572.

213 AK 1.1.145.

214 AK 3.3.724.

215 G (like KM) omits मुग्धे at the end of *pāda* b, which makes the meter *udgīti*.

216 AK 1.4.312.

जल्पन्तं भाषमाणम् । यथेति निदर्शनम् ॥९९॥

काममिति ।

कामं न पश्यति दिदृक्षत एव भूम्ना

नो(26r)क्तापि जल्पति विवक्षति चादरेण ।

लज्जास्मरव्यतिकरेण [26r] मनोऽधिनाथे

बाला रसान्तरमिदं ललितं बिभर्ति ॥ १.१०० ॥

बाला मनोऽधिनाथे लज्जास्मरव्यतिकरेणेदं ललितं रसान्तरं बिभर्ति । किंभूता बाला । कामं यथा स्यात्तथा न पश्यति किंतु दिदृक्षत एव । च पुनर्भूम्नादरेणोक्तापि न जल्पति किंतु विवक्षति ॥ मनसोऽधिनाथे स्वामिनि । लज्जास्मरयोर्व्यतिकरो मिश्रणं तेन ललितं ललिताख्यम् । ललितलक्षणं यथोज्ज्वलमणौ ।

विन्यासभङ्गिरङ्गानां भ्रूविलासमनोहरा ।

सुकुमारा भवेद्यत्र ललितं तदुदीरितम्[217] ॥

संगीतदामोदरेऽपि ।

भ्रूनेत्रविक्रियाशाली सुकुमारविधानतः ।

हस्तपादाङ्गविन्यासस्तरुण्या ललितो मतः[218] ॥

दिदृक्षते द्रष्टुमिच्छति । बहोर्भावो भूमा तेन भूम्ना बहुतया । वक्तुमिच्छति विवक्षति॥१००॥

अथास्याः प्रेमाभिव्यक्त्युपायमाह विज्ञातेति ।

विज्ञातनायिकाचित्ता सखी वदति नायकम् ।

नायको वा सखीं तस्याः प्रेमाभिव्यक्तये यथा ॥ १.१०१ ॥

सखी नायकं वदति नायको वा सखीं वदति । किमर्थम् । तस्याः प्रेमाभिव्यक्तये । किंभूता सखी । विज्ञातनायिकाचित्ता [॥] तस्या बालायाः । प्रेम्नोऽभिव्यक्तये प्राकट्याय । यथेति निदर्शनम् ॥१०१॥

कण्टकितेति ।

---

217 UNM 11.56

218 SamD p. 6.

कण्टकिततनुशरीरा लज्जामुकुलायमाननयनेयम् ।

तव कुमुदिनीव वाञ्छति नृचन्द्र बाला करस्पृशम् ॥ १.१०२ ॥

हे नृचन्द्रेयं बाला तव करस्पृशं वाञ्छति । किंभूता । कण्टकिततनुशरीरा । पुनः किम् । लज्जामुकुलायमाननयना । केव । कुमुदिनीव [॥] कण्टकितं पुलकितं तनु सूक्ष्मं शरीरं यस्याः सा । लज्जया मुकुलायमाने मुकुलवदाचरते नयने यस्याः सा । त्वद्ग[26v]तचित्तत्वात्त्वच्चानरूपां नेत्रलीलां नाटयतीत्यर्थः । चन्द्रपक्षे करः किरणः । भानुः करो मरीचिः स्त्रीपुंसयोर्दीधितिः स्त्रियामित्यमरः[219] । यथा कुमुदिनी चन्द्रकिरणस्पर्शं वाञ्छति (26v) कण्टकिततनुशरीरापि भवति । चन्द्रकिरणस्पर्शेन विना मुद्रितापि भवतीति ॥१०२॥

अथ नायकोक्तिमुदाहरति संतापयन्तीति ।

संतापयन्ति शिशिरांशुरुचो यदेते

संमोहयन्ति च विनिद्रसरोजवाताः ।

यत्स्विद्यते तनुरियं च तदेष दोषः

सख्यास्तवैव सुतनु प्रचुरत्रपायाः ॥ १.१०३॥

हे सुतनु यदेते शिशिरांशुरुचो संतापयन्ति च पुनः विनिद्रसरोजवाताः संमोहयन्ति च यदियं तनुः स्विद्यते च तत्तवैव सख्या एष दोषः । किंभूतायाः । प्रचुरत्रपायाः ॥ सुतनु सुन्दराङ्गि । यद्यस्मात् । शिशिरांशोश्चन्द्रस्य रुचो ज्योत्स्नाः संतापं कारयन्ति संतापयन्ति । विनिद्रानि विकसितानि यानि सरोजानि तत्सम्बन्धिनो वाता वायवः । स्विद्यते स्वेदयुक्ता । खिद्यते वा क्वचित्पाठः । तत्तस्मात् । प्रचुराधिका त्रपा लज्जा यस्या तस्याः । अधिकलज्जात्वात्तस्याः संभाषणमपि दुर्लभमिति चन्द्रज्योत्स्नादीनां संतापजनकत्वमिति तात्पर्यार्थः ॥१०३॥

कन्यायाः स्वरूपं प्रदर्श्येदानीमूढां दर्शयत्यपश्यन्तमिति ।

अपश्यन्तं च सा कान्तं स्फारिताक्षी निरीक्षते ।

दूरादालोकयत्येव सखीं स्वजति निर्भरम् ॥ १.१०४ ॥

सापश्यन्तमपि कान्तं स्फारिताक्षी सती निरीक्षते । अप्यर्थे च । दूरादेवालोकयति तस्मिन् । निर्भरं यथा स्यात्तथा सखीं स्वज[27r]ति [॥] स्फारिते प्रकाशितेऽक्षिणी यया सा । स्वजत्यालिङ्गते । स्पष्टमन्यत् ॥१०४॥

अपि च निर्निमित्तमिति ।

---

219 AK 1.3.246.

निर्निमित्तं हसन्ती च सखीं वदति किंचन ।

सव्याजं सुन्दरं किंचिद्गात्रमाविष्करोति च ॥ १.१०५ ॥

निर्निमित्तं हसन्ती च सखीं किंचन वदति । च पुनः किंचित्सव्याजं यथा भवति तथा सुन्दरं गात्रमाविष्करोति ॥ निर्निमित्तं निष्कारणम् । सव्याजं सच्छलम् । गात्रं स्तनाधरकपोलप्रान्तादि । आविरव्ययं प्रकटार्थे । स्पष्टमन्यत् ॥१०५॥

किं च ।

सख्यादिस्थापितां मालां काञ्च्यादि रच(27r)येत्पुनः ।

चेष्टां च कुरुते रम्यामङ्गभङ्गैः शुभैर्यथा ॥ १.१०६ ॥

मालां पुनः काञ्च्यादि रचयेत् । किंभूतां मालाम् । सख्यादिस्थापिताम् । च पुनः शुभैरङ्गभङ्गै रम्यां चेष्टां कुरुते ॥ स्थापितां दत्ताम् । शुभैर्मनोहरैः । अङ्गानां करचरणादीनां भङ्गा रचनाविशेषास्तैः । अन्यत्स्पष्टम् । यथेति निदर्शनम् ॥१०६॥

अपश्यन्तं च कान्तमित्युक्तं स्पष्टयत्यभीति ।

अभिमुखगते तस्मिन्नेव प्रिये बहुशो वद-

त्यवनतमुखं तूष्णीमेव स्थितं मृगनेत्रया ।

अथ किल वलल्लीलालोलं स एष तथेक्षितः

कथमपि यथा दृष्ट्या मन्ये कृतं श्रुतिलङ्घनम् ॥ १.१०७ ॥

मृगनेत्रया तस्मिन्नेव प्रिये बहुशो वदति सति तूष्णीमेव स्थितम् । किंभूते प्रिये । अभिमुखगते । अथ किल स एव वलल्लीलालोलं यथा भवति तथा कथमपि तयेक्षितः । अहं मन्ये यथा दृष्ट्या श्रुतिलङ्घनं कृतम् ॥ तस्मिन्नेवेति बहुशस्तेन सह विलसितमिति लक्ष्यते । बहुशो बहुवारान् । अभिमुखं [गते] प्राप्ते । अथानन्तरं । किलेति निश्चितम् । वलन्ती संभजन्ती या लीला हावभावकटाक्षादिरूपा तया लोलं चञ्चलं यथा स्यात्तथा । श्रुत्योः कर्णयोः । श्रुतेर्वेदस्य वा । अन्यत्स्पष्टम् ॥१०७॥

दूरादालोकयतीत्येतद्दर्शयति तिर्यगिति ।

तिर्यग्वर्तितगात्रयष्टिविषमोद्वृत्तस्तना[27v]स्फालना-

न्नृत्यन्मौक्तिकमालया सपुलकस्वेदोल्लसद्गण्डया ।

दूरादेव विलोकयत्यभिमते तद्वक्रदत्तेक्षणं

दुर्वारस्मरया तया सहचरी गाढं समालिङ्गिता ॥ १.१०८ ॥

तया दूरादेवाभिमते विलोकयति सति तद्वक्रदत्तेक्षणं यथा स्यात्तथा सहचरी गाढं समालिङ्गिता । किंभूतया तया । तिर्यग्वर्तितगात्रयष्टिविषमोद्वृत्तस्तनास्फालनात्त्रुट्यन्मौक्तिकमालया । पुनः सपुलकस्वेदोल्लसद्गण्डया । पुनर्दुर्वारस्मरया ॥ तया नायिकया । तिर्यग्वर्तिता कृता या गात्रयष्टिः गात्रलतिका (27v) तया विषमौ यावुद्वृत्तहस्तयुतौ स्तनौ । शाकपार्थिवत्वान्मध्यमपदलोपः । तयोरास्फालनाच्चालनान्नृत्यन्ती मौक्तिकमाला यस्याः सा तया । तत्रोद्वृत्तहस्तयोर्लक्षणं यथा संगीतरत्नाकरे ।

चतुरश्रीकृत्य पाण्योः कृतयोर्हंसपक्षयोः ।

उत्तानोऽधो व्रजत्येको वक्षोऽन्यो यात्यधोमुखः ॥

यदा स्यातां तदोद्वृत्तौ तालवृन्तनिरूपणे ।

तावेव तालवृन्ताख्याववदन्नृत्तकोविदाः ॥

प्राङ्मुखौ हंसपक्षाख्यौ व्यावृत्तिपरिवर्तितौ ।

जयशब्दे प्रयोक्तव्यावुद्वृत्तौ मेनिरे परे[220] ।

यदि किंचिन्नमन्मूलं तर्जन्याद्यङ्गुलित्रयम् ।

पताकस्य तदा हस्तं हंसपक्षं प्रचक्षते ॥ इति[221]

अनेन हस्तकेन जय जयेत्येवाभिनयरूपेणेदं दर्शितं तवोत्कर्षेणास्माकमप्युत्कर्ष इति । पुलकैः सह वर्तत इति स चासौ स्वेदश्चेति तेनोल्लसन्तौ गण्डौ कपोलौ यस्याः सा तया । दुःखेन वार्यत इति दुर्वारः तादृक्स्मरः कामो यस्याः सा तया ॥१०८॥

निर्निमित्तं हसतीत्येतत्स्पष्टयत्यनिमित्तमिति ।

अनिमित्तं यद्विहसति निष्कारणमेव यत्सखीं वदति ।

दयितं विलोक्य तदियं शंसति तदधीनमात्मानम् ॥ १.१०९ ॥

इयं यद्दयितं विलोक्यानिमित्तं हसति । यन्निष्कारणमेव सखीं वदति । एतत्तदधीनमात्मानं शंसतीत्यन्वयः ॥ यद्यस्मात् । दयितं कान्तम् । अनमित्तं निष्कारणम् [28r] । तत्तस्मात् । तस्य दयितस्याधीनं शंसति ज्ञापयति । शंसुः स्तुतौ स्तुतिर्ज्ञापनम् ॥१०९॥

किंचिद्गात्रमाविष्करोतीत्येतदभिनयपूर्वकमाह प्रादुष्यदिति ।

---

220 SR 7.418-420 (v. 4 p. 60).

221 SR 7.163-164 (v. 4 p. 47).

प्रादुष्यद्भुजमूलकान्तिलतिकामुद्यम्य दोर्वल्लरीं

वल्गत्पीनपयोधरस्थललुठन्मुक्तावलीसुन्दरम् ।

अङ्गुल्या प्रचलत्कलापवलयस्वानोपहूतस्मरं

तन्व्याः कुञ्चितलोचनं विजयते कर्णस्य कण्डूयनम् ॥ १.११०॥

तन्व्याः कुञ्चितलोचनं यथा स्यात्तथा वल्गत्पीनपयोधरस्थललुठन्मुक्तावलीसुन्दरं यथा स्यात् । अङ्गुल्या कर्णस्य कण्डूयनं विजयते (28r)। किं कृत्वा । दोर्वल्लरीमुद्यम्य । किंभूतां दोर्वल्लरीम् । प्रादुष्यद्भुजमूलकान्तिलतिकाम् । किंभूतं कण्डूयनम् । प्रचलत्कलापवलयस्वानोपहूतस्मरम् ॥ तन्व्याः तन्व्याङ्ग्याः । कुञ्चितलोचनमित्यत्र कुञ्चिता दृष्टिः यथा ।

किंचिच्चेत्कुञ्चितानि स्युः पक्ष्माग्राणि पुटावपि ।

सम्यक्क कुञ्चिता तारा तदा दृक्कुञ्चितोच्यते ।

अनिष्टेऽसूयिते तेजोदुःप्रेक्षेऽक्षिव्यथासु या[222] ॥

वल्गाच्छलत्पीनं समृद्धं यत्पयोधरस्थलं तत्र लुठन्ती नृत्यन्ती या मुक्तावली तया सुन्दरम्[223] । अङ्गुल्या करणरूपया । विजयते विशेषेण जयति । जि जये विपाराभ्यां जेरित्यात्मनेपदम्[224] । दोर्वल्लरीं दोर्लताम् । प्रादुष्यन्ती प्रादुर्भवन्ती या भुजमूलस्य स्कन्धस्य कान्तिः शोभा तस्या लतिकां लताम् । लतैव लतिका स्वार्थे कः । प्रचलन्ति यानि कलापवलयानि कङ्कणानि तेषां स्वानेन शब्देनोपहूत आहूतः स्मरः कामो येन तत् ॥११०॥

सख्यादिस्थापितां मालां काञ्च्यादि रचयेदिति दर्शयति स्रज इति ।

स्रजोऽवतंसं रशनां च किंचि-

त्प्रियं समालोक्य समासजन्ती ।

पुनस्तरां सा सुहृदो ददाति

प्रत्यङ्गमावासमिव स्मरस्य ॥ १.१११ ॥

सा प्रियं किंचित्समालोक्य स्रजोऽवतंसं च पुनः रशनां पुन[28v]स्तरां समासजन्ती सुहृदः स्मरस्य प्रत्यङ्गमावासमिव ददातीत्यन्वयः

---

222 SR 7.414-415 (v. 4 p. 145).

223 M adds: यथा स्यात्तथा.

224 P 1.3.19.

॥ अवतंसं कर्णाभरणम् । रशनां क्षुद्रघण्टिकाम् । अतिशयेन पुनः पुनस्तराम् । सम्यगासजन्ती सन्नह्यन्ती । सुहृदः प्रियस्य । स्मरस्य कामस्य । अङ्गमङ्गं प्रति प्रत्यङ्गम् । आवासं वसतिस्थानम् ॥१११॥

चेष्टां च कुरुते रम्यामङ्गभङ्गैरिति दर्शयति व्याजृम्भणेति ।

व्याजृम्भणोल्लसितदन्तमयूखजालं

व्यालम्बिमौक्तिकगुणं रमणं मुदैव ।

ऊर्ध्वं मिलद्भुजलतावलयप्रपञ्च-

सत्तोरणं हृदि विशत्यपरा व्युदास ॥ १.११२ ॥

अपरा हृदि विशती मुदैव रमणं व्युदास । कथम् । व्याजृम्भणोल्लसितदन्तमयूख(28v)जालं यथा स्यात् । पुनः कथम् । व्यालम्बिमौक्तिकगुणं यथा स्यात् । पुनः कथम् । ऊर्ध्वं मिलद्भुजलतावलयप्रपञ्चसत्तोरणं यथा स्यात् ॥ अपरा नायिका । मुदैवानन्देनैव रमणं प्रियं व्युदासोदासितवती । विशिष्टमा ईषज्जृम्भणं जृम्भा तेनोल्लसिता उद्गता ये दन्तमयूखाः किरणास्तेषां जालं समूहो यथा स्यात् । ऊर्ध्वं मिलन्त्यौ ये भुजलते तयोर्यो वलयप्रपञ्चः कङ्कणविस्तारः स एव सत्सुन्दरं तोरणं वन्दनमालिका यथा स्यात् ॥११२॥

कन्योढे[225] प्रदर्श्येदानीमन्योढां दर्शयति अन्योढेति ।

अन्योढापि करोत्येतत्सर्वमुद्धतमन्मथा ।

दुरवस्था पुनः कान्तमभियुङ्क्ते स्वयं यथा ॥ १.११३ ॥

उद्धतमन्मथान्योढैतदपि सर्वं करोति । पुनर्दुरवस्था सती कान्तं प्रति स्वयमभियुङ्क्ते ॥ उद्धत उद्गतो मन्मथः कामो यस्याः सा । एतत्पूर्वोक्तम् । अपि निश्चितं । दुःखेनावस्थीयत इत्युद्धतकामत्वात् ।अभियुङ्क्ते मिलति । युजिर्योगे । यथेति निदर्शनम् ॥११३॥

तामुदाहरत्युल्लङ्घ्येति ।

उल्लङ्घ्यापि सखीवचः समुचितामुन्मूल्य लज्जामलं

हित्वा भीतिभरं निरस्य च निजं सौभाग्य[29r]गर्वं मनाक् ।

आज्ञां केवलमेव मन्मथगुरोरादाय नूनं मया

त्वं निःशेषविलासिवर्गगणनाचूडामणे संश्रितः ॥ १.११४ ॥

---

225 *This makes no sense to me. The division of the *parakīyā* is into *kanyā* and *ūḍhā* (see 1.87, and what is the difference between *ūḍhā* and *anyoḍhā*?).

हे विलासिवर्गगणनाचूडामणे मनाग्मन्मथगुरोरेव केवलमाज्ञामादाय मया नूनं त्वं संश्रितः । किं कृत्वा । सखीवचोऽप्युल्लङ्घ्य । पुनः समुचितां लज्जामुन्मूल्य । पुनरलं भीतिभरं हित्वा । च पुनः निजं सौभाग्यगर्वं निरस्य ॥ विलासिनां कामिनां वर्गः समूहस्तस्य गणना संख्यानं तत्र चूडामणे शिरोरत्नतुल्य सकलकामकलाकलापवेत्तृत्वात् । मनागीषत् । मन्मथः कामः स एव गुरुर्वाग्विलासभ्रूभङ्गकटाक्षादीनामुपदेष्टृत्वात् । आदाय गृहीत्वा । संश्रित आश्रितः । सखीनां वचो वाक्यं तदप्युन्मूल्य दूरीकृत्येत्यर्थः (29r)। अलमत्यर्थम् । भीतेर्भयस्य भरमाधिक्यम् ॥११४॥

अन्योढायास्तद्दर्शने चेष्टामाह चक्षुरिति ।

चक्षुर्मीलति सानन्दं नितम्बः प्रस्फुरत्यलम् ।

वेपते च तनुस्तीव्रं तस्यास्तद्दर्शने यथा ॥ १.११५ ॥

तस्यास्तद्दर्शने सानन्दं यथा स्यात्तथा चक्षुर्मीलति नितम्बोऽलं प्रस्फुरति च पुनस्तनुस्तीव्रं वेपते ॥ तस्या अन्योढायास्तस्य नायकस्य दर्शने । मीलति मील मीलने । नितम्बः कटिपश्चाद्भागः । पश्चान्नितम्बः स्त्रीकट्या इत्यमरः[226] । तनुः शरीरम् । तीव्रमत्यर्थम् । वेपते कम्पते । टुवेपृ कम्पने । यथेति निदर्शनम् ॥११५॥

मीलदिति ।

मीलन्मन्थरचक्षुषा परिपतत्काञ्चीग्रहव्यग्रया

गाढानङ्गभरस्खलद्रमणया कम्पोपरुद्धाङ्गया ।

सर्वाङ्गे चटुकारकोऽप्यबलया संकेतके कौतुका-

दास्तां रन्तुमहो निरीक्षितुमपि प्रेयान्न सम्भावितः ॥ १.११६॥

अबलया सर्वाङ्गे चटुकारकोऽपि प्रेयान्संकेतके कौतुकादपि निरीक्षितुं न संभावितो रन्तुमास्ताम् । किंभूतया । मीलन्मन्थरचक्षुषा । पुनः परिपतत्काञ्चीग्रहव्यग्रया । पुनर्गाढानङ्गभरस्खलद्रमणया । पुनः कम्पोपरुद्धाङ्गया ॥ अबलयेति गाढानङ्गभरत्वात् । सर्वाङ्गे करचर[29v]णस्तननयनगलकपोलदन्तवासचिबुकादावनुक्रमेण संवाहनाङ्गुलिस्फोटनचुम्बनादिना चाटुकारकः प्रीतिकारकः । चाटुर्नारीप्रियोक्तिः स्यादिति रत्नमाला[227] । अतिशयेन प्रियः प्रेयान् । संकेतके निकुञ्जकाननोद्यानवाटीपरिसरादौ । कौतुकादपि कौतूहलादपि । कौतूहलं कौतुकं च कुतुकं च कुतूहलमित्यमरः[228] । न संभावितो न संमानितः । रन्तुं क्रीडितुम् । आस्तां तिष्ठतु ।

---

226 AK 2.5.678.

227 *Ref.?

228 AK 1.7.470.

मीलन्मन्थरं स्निग्धं च चक्षुर्यास्याः सा तया । स्निग्धा दृष्टिर्यथा संगीतरत्नाकरे । कटाक्षिणी साभिलाषा दृष्टिः स्निग्धाभिधीयते[229] । परि समन्तात्पतन्ती या काञ्ची क्षुद्रघण्टिका तस्या ग्रहो ग्रहणं तस्मिन्व्यग्रया चञ्चलया । गाढो (29v) दृढो योऽनङ्गः कामस्तस्य भरो भारस्तेन स्खलन्पतन्त्रमणः कान्तो यस्याः सा तया । कम्पेनोपरुद्धमावृतमङ्गं करचरणादि यस्या सा तया ॥११६॥

ऊढां निरूप्य पुनरपि पूर्वोक्तायाः कन्यायाः प्रियमिलनरूपां चेष्टां निरूपयति नाभियुङ्क्ष इति ।

नाभियुङ्क्ते स्वयं कन्या मुग्धत्वाद्दुःस्थितापि तम् ।

तदवस्थां तु कान्ताय तत्सखी कथयेद्यथा ॥ १.११७ ॥

दुःस्थितापि कन्या मुग्धत्वात्तं स्वयं नाभियुङ्क्ते । तु पुनः तत्सखी कान्ताय तदवस्थां कथयेत् ॥ तं कान्तं प्रति । नाभियुङ्क्ते न मिलति । तत्सखी तस्याः कन्यायाः सखी । तदवस्थां तस्या अवस्थां । यथेति निर्दिशति ॥११७॥

निःश्वासेष्विति ।

निःश्वासेषु स्खलति कदली वीजने तापसंप-

न्नेत्राम्भोभिश्छमिति पतितैः सिच्यते तत्स्तनान्तः ।

तस्याः किंचित्सुभग तदभूत्तानवं त्वद्वियोगा-

द्येनाकस्माद्वलयपदवीमङ्गुलीयं प्रयाति ॥ १.११८ ॥

हे सुभग तस्या निःश्वासेषु कदली स्खलति । पुनर्वीजने तापसंपत् । पुनर्नेत्राम्भोभिस्तत्स्तनान्तः सिच्यते । किंभूतैर्नेत्राम्भोभिः । छमिति पतितैः । किंचित्त्वद्वियोगादकस्मात्तत्तानवमभूद्येनाङ्गुलीयं वलयपदवीं प्रयाति ॥ हे सुभग सुन्दर । तस्या बालायाः । स्खलति पतति । तापरूपा संपत्तापाधिक्यमित्यर्थः। तत्स्तनान्तस्तस्याः स्तनयोरन्तो मध्यं । छमिति यथा तप्तायःपिण्डे जलबिन्दौ [30r] पतति सति छमिति ध्वनिर्भवति । तनोरिदं तानवम् । अङ्गुलीनामिदमङ्गुलीयं मुद्रिका । अङ्गुलीयमिति वृद्धाच्छः[230] । आयनेयीति[231] सूत्रेण ईयः । यस्य लोप इत्य[232]लोपः । वलयानां कङ्कणानां पदवीं कलायं[233] प्रयाति गच्छति ॥११८॥

इदानीं स्वकीयापरकीययोर्भेदमाह अनन्येति ।

---

229 SR 7.395 (v. 4 p. 140).

230 P 4.2.114.

231 P 7.1.2.

232 See P. 6.4.148.

233 Sic Pu; कलां M.

अनन्यशरणा स्वीया रतहार्या पराङ्गना ।

अस्यास्तु केवलं प्रेम तेनैषा रागिणी मता ॥ १.११९ ॥

स्पष्टोऽन्वयः । न अन्यो भर्तारं विना शरणमाश्रयो यस्याः सा । स्वामिन्येवानुरक्तेत्यर्थः (30r) । स्वस्येयं स्वीया स्वकीया । रतेन सुरतेन क्रीडयेति यावत् । हार्या हरणीया वशयितुं योग्येत्यर्थः । परस्यान्यस्याङ्गना युवतिः परकीयेत्यर्थः । अस्याः पराङ्गनायाः । केवलं प्रेम प्रीतिः स्नेह इति यावत्तदेव शरणमिति शेषः । तेन प्रेम्ना । एषा परकीया । रागोऽस्या अस्तीति रागिण्यनुरक्ता । मता संमता । अलंकारविद्भिरित्यध्याहारः ॥११९॥

स्वकीया परकीया च सामान्यवनिता तथेति[234] त्रिविधा नायिका । तत्र स्वकीयापरकीययोः स्वरूपं निरूप्येदानीं वेश्यायाः स्वरूपं निरूपयति सामान्येति ।

सामान्यवनिता वेश्या सा वित्तं परमिच्छति ।

निर्गुणेऽपि न विद्वेषो न रागोऽस्या गुणिन्यपि ॥ १.१२० ॥

स्पष्टोऽन्वयः । सामान्या साधारणा चासौ वनिता चेति वेश्या सा । वेश्या परं केवलं वित्तमिच्छति । नन्वग्निमित्रे राजन्यनुरक्ताया ऐरावत्या वित्तेच्छाभावो दृश्यते । कथं वित्तमिच्छतीति मैवम् । काश्मीरहीरादिदातरि तस्मिन्तस्या अनुरक्तिर्नतु कस्मिंश्चिन्महर्षौ । तेन वित्तमात्रेच्छोपाधिः सामान्यवनिता । तदुक्तं रसमञ्जर्याम् । वित्तमात्रोपाधिकसकलपुरुषाभिलाषा सामान्यवनितेति[235] । निर्गुणेऽपि गुणहीनेऽपि । विद्वेषो वैरं न । गुणा विद्यन्तेऽस्मिन्निति गुणी तस्मिन्नपि रागो स्नेहो न ॥१२०॥

तत्स्व[30v]रूपमिति ।

तत्स्वरूपमिदं प्रोक्तं कैश्चिद्ब्रूमो वयं पुनः ।

बलवत्यानया युक्त्या तासामप्यनुरागिता ॥ १.१२१ ॥

कैश्चित्तत्स्वरूपमिदं प्रोक्तम् । वयं पुनर्ब्रूमः । तासामप्यनया बलवत्या युक्त्यानुरागितेत्यन्वयः ॥ कैश्चित्कविभिः । सामान्येति तस्या वेश्यायाः स्वरूपमिति तत्स्वरूपम् । इदं सामान्यविनतेति पूर्वश्लोकोक्तम् । ब्रूमो व्यक्तं वदामः । तासां वेश्यानामनुरागितानुरक्तत्वं प्रेम इति यावत् ॥१२१॥

बलवती युक्तिरियमिति दर्शयति शृङ्गारेति ।

शृङ्गाराभास एव स्याद्यदि ता रागवर्जिताः।

---

234 ŚT 1.45.

235 RM p. 30

तद्व्यापारोऽथवा तासां स्म(30v)रः किं भक्षितो बकैः ॥ १.१२२ ॥

ता यदि रागवर्जितास्तदा श्रृङ्गाराभास एव स्यात् । तद्व्यापारोऽथवा तासां स्मरः बकैः किं भक्षितः [॥] ता वेश्याः । रागेण प्रेम्ना । वर्जिता रहिताः । तद्व्यापारस्तासां व्यापारः श्रृङ्गारार्थं हावभावकटाक्षपातादिचेष्टाः । स्मरः कामः । किमित्याक्षेपे । बकैर्बकपक्षिभिः ॥ १२२॥

तस्मादिति ।

तस्मात्तासामपि क्वापि रागः स्यात्किंतु सर्वथा ।

धनार्थं कृत्रिमैर्भावैर्ग्राम्यान्व्यामोहयन्ति ताः ॥ १.१२३ ॥

तस्मात्क्वापि तासामपि रागः स्यात् । किंतु ताः सर्वथा धनार्थं कृत्रिमैर्भावैर्ग्राम्यान्व्यामोहयन्ति ॥ क्वापि विषये । ग्राम्यान्ग्रामीणान् । स्पष्टमन्यत् ॥१२३॥

ग्रामीणानेव दर्शयति लिङ्गीति ।

लिङ्गी प्रच्छन्नकामस्तु नरंमन्यस्तु षण्डकः ।

सुखप्राप्तधनो मूर्खः पितृवित्तेन दर्पितः ॥ १.१२४ ॥

स्पष्टोऽन्वयः । प्रच्छन्नकामस्तु लिङ्गी । प्रच्छन्न आच्छन्नो लुप्त इत्यर्थः । कामः सुरतसंभोगविविधवैदग्ध्यं यस्य सः । लिङ्गी लिङ्गमस्यास्तीति लिङ्गमात्रमवशिष्यते ग्रामीण इत्यर्थः । नरंमन्यस्तु षण्डक । आत्मानं नरं मन्यते न तु नरः स षण्डकः । षण्ड एव षण्डको स्वार्थे कः नपुंसक इत्यर्थः । नरंमन्य इत्यात्ममाने खश्चेति[236] सूत्रेण खश् शित्त्वात् श्यन् । खित्यनव्ययस्येति[237] सूत्रेण पूर्वपदस्य नुम् । तुशब्दोऽत्र वाक्यालंकारे । सुखप्राप्तधनो मूर्खः । सुखेनोद्यमं विना प्राप्तं धनं येन स मूर्खः । दैवं मम दास्यति किं प्रयत्नेनेत्यादिनासिकानेत्रसंकोचपूर्वकवाक्यैर्द्रव्योपार्जनका[31r]रणोत्साहरहित इत्यर्थः । किंभूतोऽयम् । पितुर्वित्तेन द्रव्येण दर्पितो गर्वितः ॥१२४॥

ग्रामीणा दर्शिताः । इदानिं तद्धनग्रहणोपायं दर्शयति ।

इत्यादीन्प्रथमं ज्ञात्वा समाकृष्य च तद्धनम् ।

अपूर्वा इव मुञ्चन्ति तस्मात्तांस्तापयन्ति ताः ॥ १.१२५ ॥

---

236 P 3.2.83.

237 P. 6.3.66.

ता इत्यादीन्प्रथमं ज्ञात्वा । च पुनस्तद्धनं समाकृष्य अपूर्वा इव तान्मुञ्चन्ति । तस्मात्तापयन्तीत्यन्वयः ॥ ता वेश्याः । इत्यादीन्पूर्वोक्तान्ग्रामी(31r)णान् । प्रथमं मिलनसमये । तेषां ग्रामीणानां धनम् । समाकृष्य सम्यगाकृष्य निःशेषं नीत्वेत्यर्थः । मुञ्चन्ति त्यजन्ति । तान्ग्रामीणान् । तस्माद्धेतोः । तापयन्ति तापं कारयन्ति ॥१२५॥

अपि तु तासां रागो नास्तीति न वक्तव्यम् । यतस्तासां स्मरस्य व्यापार एव किं बकैर्भक्षित इत्युक्तत्वात् । अतो ग्रामीणव्यतिरिक्तेषु सकलकेलिकलाविदग्धेषु तासां रागः करामलकवद्दृश्यत इति तदेवाह किंत्विति ।

किंतु तासां कलाकेलिकुशलानां मनोरमम् ।

विस्मारितापरस्त्रीकं सुरतं जायते यथा ॥ १.१२६ ॥

किंतु कलाकेलिकुशलानां तासां मनोरमं सुरतं जायते । किंभूतं सुरतम् । विस्मारितापरस्त्रीकम् ॥ कलाः सुरतसंभोगबन्धास्तेषां केलिः क्रीडा तत्र कुशलानां प्रवीणानां । विस्मारिता अपराः स्त्रियो येन तत्सुरतम् । यथेति तत्सुरतं निर्दिशति ॥१२६॥

गाढेति ।

गाढालिङ्गनपीडितस्तनतटं स्विद्यत्कपोलस्थलं

संदष्टाधरमुक्तसीत्कृतमभिभ्रान्तभ्रु नृत्यत्करम् ।

चाटुप्रायवचो विचित्रमणितं घातैर्नखैश्चाङ्कितं

वेश्यानां धृतिधाम पुष्पधनुषः प्राप्नोति धन्यो रतम् ॥ १.१२७ ॥

धन्यो वेश्यानां रतं प्राप्नोति । किंभूतं रतम् । गाढालिङ्गनपीडितस्तनतटम् । पुनः स्विद्यत्कपोलस्थलम् । पुनः संदष्टाधरमुक्तसीत्कृतम् । पुनर[31v]भिभ्रान्तभ्रु । पुनर्नृत्यत्करम् । पुनश्चाटुप्रायवचः । पुनर्विचित्रमणितम् । पुनर्नखैर्घातैश्चाङ्कितम् । पुनः पुष्पधनुषोर्धृतिधाम ॥ धन्यो रसज्ञः । रतं सुरतम् । गाढालिङ्गनेन पीडिते मर्दिते स्तनतटे यस्मिंस्तत् । स्विद्यत्स्वेदयुक्तं कपोलस्थलं यस्मिंस्तत् । संदष्टयोरधरोर्युक्तं[238] सीत्कृतं सीत्कारो यस्मिंस्तत् । अभि समन्ताद्भ्रान्ते भ्रुवौ यस्मिंस्तत् । न न नेति शब्दैर्नृत्यन्तौ करौ यस्मिंस्तत् । चाटुप्रायाणि हहा प्रिय वल्लभ कान्त तव दास्यास्मीत्यादीनि वचांसि यस्मिंस्तत् । विचित्रमणितं रतिकूजितं यस्मिंस्तत् । घातैर्दृक्पातचपेटालकस्पर्शनमुष्टिरूपैरङ्कितं मुद्रितं । एतादृग्विविधसुखविशेषयुतं सुरतं सामा(31v)न्यवनितानामेव मुद्रितमिति भावः । पुष्पं धनुर्यस्य स पुष्पधन्वा कामस्तस्य धृतेर्धैर्यस्य धाम स्थानम् । अथवा । संभोगादिभावजा प्रीतिर्धृतिस्तस्या धाम ॥१२७॥

सर्वस्वमेताः कामस्येत्याहेर्ष्येति ।

ईर्ष्या कुलस्त्रीषु न नायकस्य निःशङ्ककेलिर्न पराङ्गनासु

238 Sic M (Pu missing).

वेश्यासु चैतद्वितयं प्रसिद्धं सर्वस्वमेतास्तदहो स्मरस्य ॥ १.१२८ ॥

नायकस्य कुलस्त्रीषु ईर्ष्या न । पराङ्गनासु निःशङ्ककेलिर्न । च पुनरेतद्वितयं वेश्यासु प्रसिद्धम् । तदहो एताः स्मरस्य सर्वस्वम् ॥ कुलस्त्रीषु कुलवधूषु । एतद्वितयमीर्ष्या निःशङ्ककेलिश्च । स्पष्टमन्यत् ॥१२८॥

अथ तासां लावण्याधिक्यं दर्शयति कुप्यदिति ।

कुप्यत्पिनाकिनेत्राग्निज्वालाभस्मीकृतः पुरा ।

संजीवितः पुनः कामो मन्ये वेश्यावलोकितैः ॥ १.१२९ ॥

अहं मन्ये वेश्यावलोकितैः पुनः कामः संजीवितः । किंभूतः कामः । पुरा कुप्यत्पिनाकिनेत्राग्निज्वालाभस्मीकृतः ॥ सम्यग्जीवितः संजीवितः। पुरा पूर्वे[239] । कुप्यन्यः पिनाकी शिवस्तस्य नेत्ररूपो योऽग्निस्तस्य ज्वालाभिर्भस्मीकृतः । मृत्युंजयः कृत्तिवासाः पिनाकी प्रमथाधिप इत्यमरः[240] ॥१२९॥

अपि च ।

आनन्दयन्ति युक्त्या ताः सेविता घ्नन्ति चान्यथा [32r] ।

दुर्विज्ञेयाः प्रकृत्यैव तस्माद्वेश्या विषोपमाः ॥ १.१३० ॥

ता युक्त्यानन्दयन्ति । अन्यथा सेविताः घ्नन्ति । तस्माद्वेश्याः प्रकृत्यैव दुर्विज्ञेयाः विषोपमाश्चेत्यन्वयः ॥ युक्त्या वाक्चातुरीविनोदहास्यलीलारूपया । प्रकृत्यैव स्वभावेनैव । दुःखेन विज्ञातुं योग्या दुर्विज्ञेयाः । विषेणोपमीयन्त इति विषवत्प्राणहन्त्र्य इत्यर्थः ॥१३०॥

इदानीमवस्थाभेदेनैता अष्टाविति दर्शयति ।

स्वाधीनपतिकोत्का च तथा वासकसज्जिका ।

संधिता विप्रलब्धा च खण्डिता चाभिसारिका ॥ १.१३१ ॥

प्रोषितप्रेयसी चोक्ता नायिकाः पूर्वसूरिभिः ।

ता एवात्र भवन्त्यष्टाववस्थाभिः पुनर्यथा ॥ १.१३२ ॥ युग्मम् ॥

पूर्वसूरिभिः नायिका उक्ताः । काः । स्वाधीनपतिकादयः । अत्र ता एवावस्थाभिरष्टौ भवन्ति । अत्र नायिकाप्रकरणे ता एव

---

239 Sic.

240 AK 1.1.75.

षोडशविधा । स्विया त्रयोदशविधा । पराङ्गना द्विविधा । एका वेश्येति । अवस्थाभिर्वक्ष्यमाणाभिः । अष्टौ अष्टविधा: प्रत्ये(32r)कम् । एवंगनणयाष्टविंशत्यधिकं शतं भवति । अग्रे स्पष्टयिष्यति । स्पष्टमन्यत् । यथेत्यनुक्रमेण तासां स्वरूपं प्रदर्शयति ॥१३२॥

यस्या इति ।

यस्या रतिगुणाकृष्टः पतिः पार्श्वं न मुञ्चति ।

विचित्रविभ्रमासक्ता स्वाधीनपतिका यथा ॥ १.१३३ ॥

पतिर्यस्या: पार्श्वं न मुञ्चति सा स्वाधीनपतिका । किंभूतः पतिः । रतिगुणाकृष्टः । किंभूता सा । विचित्रविभ्रमासक्ता ॥ पतिर्वल्लभः । यस्या नायिकाया । पार्श्वं निकटम् । न मुञ्चति न त्यजति । स्वाधीन: पतिर्यस्याः सा । उरः प्रभृतिभ्यः कप्[241]। रतिगुणैराकृष्टो वशीकृतः । विचित्रविभ्रमेषु वनविहारसलिलक्रीडाकुसुमावचयरूपविनोदेषु । आ समन्तात्सक्तानुरक्ता ॥१३३॥

यथेत्युदाहरति लिखतीति ।

लिखति कुचयोः पत्रं कण्ठे नियोजयति स्रजं

तिलकमलिके कुर्वन्गण्डादुदस्यति कुन्तलान् ।

इति चटुशतैर्वारं वारं वपुः परितः स्पृश-

न्विरहविधुरो नास्याः पार्श्वं विमुञ्चति व[32v]ल्लभः ॥ १.१३४ ॥

वल्लभोऽस्याः पार्श्वं न विमुञ्चति । किंभूतो वल्लभः । विरहविधुरः । किं कुर्वन् । इति वक्ष्यमाणप्रकारेण वारं वारं चटुशतै: परितो वपुः स्पृशन् । तान्येव चटून्याह । कुचयोः पत्रं लिखति । पुनः कण्ठे स्रजं नियोजयति । पुनरलिके तिलकं कुर्वन् । गण्डात्कुन्तलानुदस्यति ॥ विरहाद्वियोगाद्विधुरस्त्रस्तः । चटूनां शतानि तैः परितः समन्ताद्वपुः शरीरं पत्रं पत्रावलिं लिखति रचयति । स्रजं मालां नियोजयति परिधापयति । अलिके ललाटे । ललाटमलिकं गोधीत्यमरः[242] । गण्डात्कपोलात्कुन्तलान्केशान्। चिकुरः कुन्तलो वालः कचः केशः शिरोरुह इत्यमरः[243] । उदस्यति उदूर्ध्वमस्यति क्षिपति । असु क्षेपणे धातुः ॥१३४॥

अथोत्कण्ठितामाह उत्केति ।

उत्का भवति सा यस्याः सङ्केतं नागतः प्रियः ।

---

241 P 5.4.151.

242 AK 2.5.713.

243 AK 2.5.720.

तस्यानागमने हेतुं चिन्तयन्त्याकुला यथा ॥ १.१३५ ॥

सोत्का (32v) भवति यस्याः प्रियः संकेतं प्रति नागतः । किंभूता । तस्यानागमने हेतुं चिन्तयन्त्याकुला ॥ आकुला व्याकुला हृत्तापवेपथ्वरतिरुदितजृम्भाङ्गाकृष्टिहेतुतर्कणादिभिः[244] । स्पष्टमन्यत् ॥१३५॥

यथेत्युदाहरणमाह किमिति ।

किं रुद्धः प्रियया कयाचिदथवा सख्या तयोद्वेजितः

किं वा कारणगौरवं किमपि यन्नाद्यागतो वल्लभः ।

इत्यालोच्य मृगीदृशा करतले संस्थाप्य वक्त्राम्बुजं

दीर्घं निःश्वसितं चिरं च रुदितं क्षिप्ताश्च पुष्पस्रजः ॥ १.१३६ ॥

मृगीदृशेत्यालोच्य पुनः करतले वक्त्राम्बुजं संस्थाप्य दीर्घं निःश्वसितं रुदितं चिरं च पुष्पस्रजश्च क्षिप्ताः । इतीति किम् । कयाचित्प्रियया किं रुद्धः । अथवा तया सख्योद्वेजितः । किं वा किं कारणगौरवं यद्वल्लभोऽप्यद्य नागत इत्यन्वयः ॥ आलोच्य विचार्य । क्षिप्ता दूरीकृताः । तया पूर्वप्रेषितया । उद्वेजित उपालम्भनैरुद्वेगं प्रापितः । यद्वा किमपि वल्लभो नागत इति योज्यम् । किमपीत्यनेन सख्यपि न प्रेषितेति । स्पष्टमन्यत् ॥१३६॥

अथ वासकसज्जां प्रदर्श[33r]यति भवेदिति ।

भवेद्वासकसज्जासौ सज्जिताङ्गरतालया ।

निश्चित्यागमनं भर्तुर्द्वारेक्षणपरा यथा ॥ १.१३७ ॥

असौ वासकसज्जा भवेत् । किंभूता । भर्तुरागमनं निश्चित्य सज्जिताङ्गरतालया पुनर्द्वारेक्षणपरा ॥ अद्य मे प्रियवार इति निश्चित्य या सुरतसामग्रीं सज्जीकरोति सा वासकसज्जा । वासको वारः । सज्जितं षोदशश्रृङ्गारद्वादशाभरणैरङ्गं रतालयश्च क्रीडागृहं यया सा । तत्र षोदशश्रृङ्गारा द्वादशाभरणानि च रसामृतसिन्धौ यथा ।

स्नाता नासाग्रजाग्रन्मणिरसितपटा सूत्रिणी बद्धवेणी

सोत्तंसा चर्चिताङ्गी कुसुमितचिकुरस्रग्विणी पद्महस्ता ।

ताम्बूलास्योरुबिन्दुस्तबकितचिबुका कज्जलाक्षी सुचित्रा

राधालक्तोज्ज्वलाङ्घ्रिः स्फुरति तिलकिनी षोडशाकल्पिनीयम् ॥

---

244 Compare UNM 5.80.

दिव्यश्चूडा(33r)मणीन्द्रः पुरटविरचिताः कुण्डलद्वन्द्वकाञ्ची-

निष्काश्चक्रीशलाकायुगवलयघटाः कण्ठभूषोर्मिकाश्च ।

हारास्तारानुकारा भुजकटकतुलाकोटयो रत्नकृष्टा-

स्तुङ्गा पादाङ्गुलीयच्छविरिति रविभिर्भूषणैर्भाति राधा ॥[245] ॥१३७॥

विविधमनोरथमन्मथक्रीडासंकल्पसखीपरिहासदूतीप्रश्नसामग्रीसंपादनादिभिः सह द्वारि यदीक्षणमवलोकनं तत्परां तामेवोदाहरति दृष्ट्वेति ।

दृष्ट्वा दर्पणमण्डले निजवपुर्भूषां मनोहारिणीं

दीपार्चिःकपिशं च मोहनगृहं त्रस्यत्कुरङ्गीदृशा ।

एवं नौ सुरतं भविष्यति चिरादद्येति सानन्दया

कामं कान्तदिदृक्षयातिललिता द्वारे दृगारोपिता॥ १.१३८॥

त्रस्यत्कुरङ्गीदृशा कामं यथा स्यात्तथा कान्तदिदृक्षया द्वारेऽतिललिता दृगारोपिता । किं कृत्वा । दर्पणमण्डले [33v] मनोहारिणीं निजवपुर्भूषां मोहनगृहं च दृष्ट्वा । किंभूतं गृहम् । दीपार्चिःकपिशम् । किंभूतया तया । अद्य नौ सुरतं चिरादेवं भविष्यतीति सानन्दया ॥ त्रस्यन्ती या मृगी तद्वद्दृशौ यस्याः सा तया । द्रष्टुमिच्छा दिदृक्षा कान्तस्य दिदृक्षा कान्तदिदृक्षा तया । लिलिता दृष्टिर्यथा ।

मधुरा कुञ्चितापाङ्गा सभ्रूक्षेपा स्मितान्विता ।

मन्मथोन्मथिता दृष्टिर्ललिता ललिते मता[246] ॥

दर्पणस्यादर्शस्य मण्डले । अर्थात्कामिनां मनो हर्तुं शीलं यस्याः सा तां मनोहारिणीम् । निजवपुषो भूषामलंकृतिम् । मोहनगृहं सुरतगृहम् । दीपानामर्चिभिर्दीप्तिभिः कपिशं पीतम् । नावावयोः ॥१३८॥

अथाभिसंधितामाह निरस्त इति ।

निरस्तो मन्युना कान्तो नमन्नपि यया पुनः ।

दुःस्थिता तं विना साभिसंधिता कथिता यथा ॥ १.१३९ ॥

यया नमन्नपि कान्तो मन्युना निरस्तो पुनस्तं विना दुःस्थिता साभिसंधिता कथितेत्यन्वयः ॥ यया नायिकया । नमन्नपि

---

245 UNM 4.9-10.

246 SR 7.419 (v. 4 p. 147).

पादपतितोऽपि । कान्तो वल्लभः । मन्युना कोपेन । निरस्तो हूरीकृतः । तं कान्तम् । दुःस्थिता भ्रान्तिप्रलापसंतापग्लानि(33v)संमोहनिःश्वसितादिदुःखैस्तिष्ठतीति । अभिसंधिता कलहान्तरितेत्यर्थः । पतिं तिरस्कृत्य पश्चात्परितप्ता कलहान्तरितेति तात्पर्यार्थः ॥१३९॥

तामेवोदाहरति यदिति ।

यत्पादप्रणतः प्रियः परुषया वाचा स निर्वारितो

यत्सख्या न कृतं वचो जडतया यन्मन्युरेको धृतः ।

पापस्यास्य फलं तदेतदधुना यच्चन्दनेन्दुद्युति-

प्रालेयांशुसमीरपङ्कजबिसैर्गात्रं मुहुर्दह्यते ॥ १.१४० ॥

मया यत्स प्रियः पादप्रणतः परुषया वाचा निर्वारितो । यत्सख्या वचो जडतया न कृतम् । यदेको मन्युर्धृतस्तदधुनास्य पापस्य फलमेतद्यद्गात्रं मुहुश्चन्दनेन्दुद्युति[34r]प्रालेयांशुसमीरपङ्कजबिसैर्दह्यते ॥ स प्रसिद्धः प्रियः सकलसुरतसंभोगनिपुणः । स प्रिय इत्यनेनेयं परकीया कलहान्तरितेति ज्ञातव्यम् । यद्यस्मात्तत्तस्मात् । मुहुर्वारं वारम् । चन्दनं चेन्दुद्युतिश्च चन्द्रज्योत्स्ना प्रालेयं चांशवश्चन्द्रकिरणाः समीरश्च पङ्कजानि च बिसानि च तानि तैः । दह्यते भस्मीक्रियते ॥१४०॥

अथ विप्रलब्धां प्रदर्शयति प्रेष्येति ।

प्रेष्य दूतीं स्वयं दत्त्वा सङ्केतं नागतः प्रियः ।

यस्यास्तेन विना दुःस्था विप्रलब्धा च सा यथा ॥ १.१४१ ॥

यस्याः प्रियः स्वयं दूतीं प्रेष्य सङ्केतं दत्त्वा च नागतः सा विप्रलब्धा । च पुनस्तेन विना दुःस्था ॥ निर्वेदनिःश्वाससखीजनोपालम्भचिन्ताखेदाश्रुपातमूर्छादिदुःखैस्तिष्ठतीति दुःस्थिता । संकेतनिकेतने प्रियमनवलोक्य समाकुलहृदया विप्रलब्धेति स्पष्टार्थः । स्पष्टमन्यत् ॥१४१॥

यथेति तामेव स्पष्टयति यदिति ।

यत्सङ्केतगृहं प्रियेण कथितं संप्रेष्य दूतीं स्वयं

तच्छून्यं सुचिरं निषेव्य सुदृशा पश्चाच्च भग्नाशया ।

स्थानोपासनसूचनाय विगलत्सान्द्राञ्जनैरश्रुभि-

र्भूमावक्षरमालिकेव लिखिता दीर्घं रुदत्या शनैः ॥ १.१४२ ॥

सुदृशा यत्प्रियेण स्वयं दूतीं संप्रेष्य सङ्केतगृहं कथितं तत्सुचिरं यथा स्याच्छून्यं निषेव्य । च पुनः पश्चाद्भग्नाशया (34r) तयाश्रुभिः स्थानोपासनसूचनाय शनैर्भूमावक्षरमालिकेव लिखिता । किंभूतैरश्रुभिः । विगलत्सान्द्राञ्जनैः । किंभूतया । दीर्घं यथा स्याद्रुदन्त्या [॥] निषेव्य सेवित्वा ।षेवृ सेवने धातुः । भग्ना गताशा यस्याः सा तया । मालैव मालिका । विगलत्सान्द्रं स्निग्धमञ्जनं यैस्तानि तैः । स्थानस्य वसतेरुपासनं सेवा तस्य सू[34v]चनाय ज्ञापनाय । स्पष्टमन्यत् ॥१४२॥

अथ खण्डितामाह ।

कुतश्चिन्नागतो यस्या उचिते वासके प्रियः ।

तदनागमसंतप्ता खण्डिता सा मता यथा ॥ १.१४३ ॥

यस्याः प्रियः कुतश्चिदुचिते वासके नागतः सा खण्डिता मता । किंभूता । तदनागमसंतप्ता ॥ कुतश्चित्काराणात् । उचित इत्यनेनानुचित आगत एव । तस्य प्रियस्यानागमेऽस्फुटालापचिन्तासंतापनिःश्वासतूष्णींभावाश्रुपातैः संतप्ता । यथेति निदर्शयति ॥ १४३॥

सोत्कण्ठमिति ।

सोत्कण्ठं रुदितं सकम्पमसकृद्ध्यातं सबाष्पं चिरं

चक्षुर्दिक्षु निवेशितं सकरुणं सख्या समं जल्पितम् ।

नागच्छत्युचितेऽपि वासकविधौ कान्ते समुद्विग्नया

तत्तत्किंचिदनुष्ठितं मृगदृशा नो यत्र वाचां गतिः ॥ १.१४४॥

मृगदृशोचिते वासकविधौ कान्ते नागच्छति सति किंचित्तत्तदनुष्ठतं यत्र वाचां नो गतिः । किं तत् । सोत्कण्ठं यथा स्यात्तथा रुदितम् । पुनः सकम्पं यथा स्यात्तथासकृद्ध्यातम् । पुनः सबाष्पं चक्षुश्चिरं दिक्षु निवेशितम् । पुनः सकरुणं यथा स्यात्सख्या समं जल्पितम् । किंभूतया मृगदृशा । समुद्विग्नया ॥ अपि निश्चितम् । किंचित्तद्यद्वक्तुं न शक्यते । गतिः प्राप्तिः । ध्यातं चिन्तितम् । समं सह । सबाष्पं चक्षुरित्यत्र दीना दृष्टिः यथा संगीतरत्नाकरे ।

या त्वर्धपतितोर्ध्वस्थपुटेषद्रुद्धतारका ।

सबाष्पा मन्दसंचारा दीना दृष्टिरसौ मता ॥ इति[247]

स्पष्टमन्यत् । यथा च रसामृतसिन्धौ ।

---

247 SR 7.397 (vol. 4, p. 140) (with v.l.).

उल्लङ्घ्य समयं यस्याः प्रेयानन्योप(34v)भोगवान् ।

भोगलक्ष्माङ्कितः प्रातरागच्छेत्सा हि खण्डिता[248] ॥१४४॥

अथाभिसारिकामाह येति ।

या निर्लज्जीकृता बाढं मदनेन मदेन च ।

अभियाति प्रियं साभिसारिकाभिमता यथा ॥ १.१४५ ॥

सा[35r]भिसारिकाभिमता या प्रियमभियाति । किंभूता । मदनेन च पुनर्मदेन बाढं निर्लज्जीकृता [॥] मदेन सौन्दर्ययौवनलावण्यादिगर्वेण । स्वयमभिसरति प्रियमभिसारयतीति वाभिसारिका । तदुक्तं रसामृतसिन्धौ । याभिसारयते कान्तं स्वयं वाभिसरत्यपि । सा ज्योत्स्नी तामसी यानयोग्यवेषाभिसारिकेति[249] । अभिमता संमता । समयानुरूपभूषणशङ्काप्रज्ञाननैपुण्यकपटसाहसादिभिः प्रियमभियाति गच्छति । अभिरभाग इति[250] सूत्रेण द्वितीया ॥१४५॥

अथाभिसारिकोदाहरणं दर्शयति ।

नो भीतं तडितो दृशा जलमुचां तद्दर्शनाकाङ्क्षया

नो गर्जिर्गणिता भृशं श्रुतिसुखं तद्वाचि संचिन्त्य च ।

धारापातसमुद्भवा न च मता पीडा तदालिङ्गनं

वाञ्छन्त्या दयिताभिसारणविधौ तन्व्या परं तत्वरे ॥ १.१४६॥

तन्व्या दयिताभिसारणविधौ परं तत्वरे । कथम् । तद्दर्शनाकाङ्क्षया दृशा तडितो नो भीतम् । च पुनस्तद्वाचि भृशं श्रुतिसुखं संचिन्त्य जलमुचां गर्जिर्न गणिता । पुनस्तदालिङ्गनं वाञ्छन्त्या धारापातसमुद्भवा पीडा च न मतेत्यन्वयः ॥ तन्व्या कृषाङ्ग्या । परं केवलम् । तत्वरे त्वरितम् । त्वर शीघ्रगतौ कर्मणि[251] लिट् प्रथमपुरुषैकवचनम् । श्रुत्योः कर्णयोः सुखम् । दृशा दृष्ट्या । तडितो विद्युतः । भीत्रार्थानां भयहेतुरिति[252] सूत्रेण पञ्चमी । तद्वाचि तस्य प्रियस्य वाचि निमित्तभूतायाम् । निमित्तात्कर्मयोगे सप्तमी वक्तव्या । यथा चर्मणि द्वीपिनं हन्तीति । जलानि मुञ्चन्तीति जलमुचो मेघाः तेषां गर्जिर्गर्जनम् । धारापातादुद्भवो यस्याः सा पीडा दुःखम् । न मता

---

248 UNM 5.85.

249 UNM 5.71.

250 P 1.4.91.

251 Sic (for भावे).

252 P 1.4.25.

न ज्ञाता । तत्राभिसारयित्री यथा रसामृतसिन्धौ । जानीते न हरिर्यथा मम मनःकन्दर्पकण्डूमि[35v]मां मां प्रीत्याभिसरत्ययं सखि यथा कृत्वा त्वयि (35r) प्रार्थनाम् । चातुर्यं तरसा प्रसारय तथा सस्नेहमासाद्य तं यावत्प्राणहरो न चन्द्रहतकः प्राचीमुखं चुम्बति[253] ॥ १४६॥

अथ प्रोषितभर्तृकां दर्शयति कुतश्चिदिति ।

कुतश्चित्कारणाद्यस्याः पतिर्देशान्तरं गतः ।

दत्त्वावधिं भृशार्ता सा प्रोषितप्रेयसी यथा ॥ १.१४७ ॥

सा प्रोषितप्रेयसी यस्याः पतिः कुतश्चित्कारणादवधिं दत्त्वा देशान्तरं गतः । किंभूता । भृशार्ता [॥] प्रोषितः परदेशं गतः प्रेयान्यस्याः सा । नद्यृतश्चेति[254] सूत्रेण कपि प्राप्ते न संज्ञायामिति[255] सूत्रेण न कप्। उत्काकलहान्तरिताविप्रलब्धानां पतिर्देशान्तरं गतो न भवतीति न तत्रातिव्याप्तिः । भृशमत्यर्थम् । चिन्तास्मृतिगुणकीर्तनाभिलाषोद्वेगप्रलापोन्मादव्याधिजडतामरणरूपाभिर्दशावस्थाभिरार्ता दुःखिता । असंप्राप्तौ भवन्त्येतास्तयोर्दश दशा यथेत्यत्रैव[256] वक्ष्यति ॥१४७॥

तामुदाहरति उत्क्षिप्येति ।

उत्क्षिप्यालकमालिकां विलुलितामापाण्डुगण्डस्थला-

द्विश्लिष्यद्वलयप्रपातभयतः प्रोद्यम्य किंचित्करौ ।

द्वारस्तम्भनिषण्णगात्रलतिका केनापि पुण्यात्मना

मार्गालोकनदत्तदृष्टिरबला तत्कालमालिङ्ग्यते ॥ १.१४८ ॥

केनापि पुण्यात्मनाबला तत्कालमालिङ्ग्यते । किं कृत्वा । विलुलितामलकमालिकामापाण्डुगण्डस्थलादुत्क्षिप्य । पुनः किं कृत्वा । विश्लिष्यद्वलयप्रपातभयतः करौ किंचित्प्रोद्यम्य । किंभूताबला । द्वारस्तम्भनिषण्णगात्रलतिकेत्यन्वयः [॥] केनचित्प्रोषितभर्तृकेन । न विद्यते बलं यस्याः सा । तत्कालं तत्क्षणम् । आलिङ्ग्यते लिगि आलिङ्गने । अतः पुण्यात्मनेति पदं संगतम् । विलुलितां चञ्चलामलकानां चूर्णकुन्तलानां मालेव मालिका पङ्क्तिस्ताम् । स्वार्थे कः । प्रत्य[36r]यस्थात्कात्पूर्वस्यात इदाप्यसुपः[257] इति

---

253 UNM 5.73.

254 P. 5.4.153.

255 P 5.4.155.

256 ŚT 2.8.

257 P 7.3.44.

पूर्वस्येत् । ते ललाटे भ्रमरकाः । अलकाश्चूर्णकुन्तला इत्यमरः[258] । आ समन्तात्पाण्डु पाण्डुवर्णं यद्गण्डस्थलं तस्मात् । वामाङ्गप्रधानत्वादेकवचनम् । उत्क्षिप्य उर्ध्वं नीत्वा । विश्लिष्यन्ति विश्लेषं यान्ति यानि वलयानि कङ्कणान्ये(35v)तेषां प्रपातः प्रपतनं तस्य[259] भयतस्त्रासात् । प्रोद्यम्य प्रकर्षेणोद्यम्योत्थाप्य । अत्र हस्तलाघवविशेषो हि प्रकर्षः ॥१४८॥

यद्यपि मुग्धा मध्यमा प्रगल्भा[260] चेत्य[261]ष्टनायिकानां त्रैविध्योदाहरणानि संभवन्ति तथापि रुद्रभट्टैः सामान्यत एव दर्शितम् । अतो मुग्धादीनां प्रयोगः स्वमत्योन्नेयः । एतदेव स्पष्टतो दर्शयति । मुग्धाया लज्जाप्राधान्येन मध्यमाया लज्जामदनसामान्येन प्रगल्भायाः प्रकाशप्राधान्येन धीराया धैर्यप्राधान्येनाधीराया अधैर्यप्राधान्येन धीराधीराया धैर्याधैर्यप्राधान्येन ज्येष्ठायाः स्नेहाधिक्यप्राधान्येन कनिष्ठायाः स्नेहन्यूनत्वप्राधान्येन परोढायाः संगुप्तिप्राधान्येन मुग्धाया इव कन्यायाः सामान्यवनिताया धनप्राप्तिप्राधान्येन चाष्टविधनायिकावर्णनमिति शेषः । इति नायिकाष्टकम् ॥

अथासामवस्थाः[262] प्रदर्शयन्नाह निःश्वासेति ।

निःश्वाससंतापसखीवचोभि-

श्चिन्ताश्रुपातादियुताः सखेदाः ।

वाच्याः प्रगल्भागतभर्तृकोत्का-

भिसंधिताः खण्डितया सहात्र ॥ १.१४९ ॥

अत्र खण्डितया सह प्रगल्भागतभर्तृकोत्काभिसंधिताः निःश्वाससंतापसखीवचोभिः सह चिन्ताश्रुपातादियुता वाच्याः पुनः सखेदा इत्यन्वयः ॥ अत्रास्मिन्शृङ्गारतिलके । प्रगल्भा च विप्रलब्धा च गतभर्तृका प्रोषितभर्तृकोत्का चोत्क[36v]ण्ठिताभिसंधिता च कलहान्तरिता च । निःश्वासश्च फूत्कारेण सहोच्छ्वासः । संतापश्च कामजन्यः । सखीवचांसि च सखीजनोपालम्भवचनानि । यथा स्वहस्तेनाङ्गारास्तदलमधुनारण्यरुदितैरित्यादीनि । चिन्ताभिष्टाप्राप्तिजनितध्यानम् । अश्रुपातो रोदनम् । आदिना मूर्छानिर्वेदादि । एभिर्युता मिश्रिताः । वाच्याः कथनीया वर्णनीया इत्यर्थः । खेदेन सह वर्तमानाः [सखेदाः] । खेदः श्रमः ॥१४९॥

विचित्रेति ।

---

258 AK 2.5.721.

259 Sic.

260 M reads: मुग्धा स्वादीनपतिका मध्या स्वादीनपतिका प्रगल्भा स्वादीनपतिकेत्याद्येवं सर्वासां नायिकानां त्रैविध्य०

261 ŚT 1.47.

262 Pu reads: चेष्टा स्वयं

विचित्रमण्डना हृष्टा भवेत्स्वाधीनभर्तृका ।

तथा वासकसज्जापि सा किं त्वागन्तुकप्रिया ॥ १.१५० ॥

विचित्रमण्डना हृष्टा स्वा(36r)धीनभर्तृका भवेत् । तथा वासकसज्जापि किंतु सागन्तुकप्रिया ॥ विचित्रानि यानि मण्डनानि भूषणानि स्तनपत्रावलीविरचनकपोलचित्रलिखनक्षुद्रघण्टिकाघटनातिलकचित्रकादीनि तैः[263] । आ समन्ताद्धृष्टा । स्वाधीनो भर्ता यस्याः सा । संकेत आगन्तुक आयास्यन्प्रियो यस्याः सागन्तुकप्रिया । अपिशब्दान्मनोरथसखीपरिहासदूतीप्रश्नसामग्रीसंपादनमार्गालोकनादिरूपा ॥१५०॥

अथ स्वकीयापरकीयासामान्यवनिताभिसारिकाः प्रदर्शयन्नाह कुलजेति ।

कुलजान्याङ्गना वेश्या त्रिधा स्यादभिसारिका ।

यथैवोक्तास्तथैवान्याः स्वाधीनपतिकादयः ॥ १.१५१ ॥

त्रिधाभिसारिका स्यात्कुलजान्याङ्गना वेश्येति । अन्याः स्वाधीनपतिकादयो यथैवोक्तास्तथैवेत्यन्वयः ॥ त्रिधा त्रिप्रकारा । कुलजा स्वीया । अन्याङ्गना परकीया । यथैव पूर्वमुक्ताः कथिताः तथैव ज्ञेया इति शेषः ॥१५१॥

तत्र कुलजापरकीययोरभिसारं दर्शयत्यनुक्रमेण कुलजेति ।

कुलजा संवृता त्रस्ता सव्रीडं तद्गृहं व्रजेत् ।

नायकं परनारी तु सम[37r]न्तादनवेक्षिता ॥ १.१५२ ॥

कुलजा सव्रीडं यथा स्यात्तद्गृहं व्रजेत् । परनारी तु समन्तादनवेक्षिता सती नायकं प्रति व्रजेत् । किंभूता । संवृता त्रस्ता चेत्यन्वयः ॥ सव्रीडं सलज्जम् । मन्दाक्षं ह्रीस्त्रपा व्रीडा लज्जेत्यमरः[264] । तस्य रमणस्य गृहं तद्गृहम् । व्रजेद्गच्छेत् । व्रज गतौ । समन्तात्सर्वतः । नावेक्षितानवेक्षिता न केनापि दृष्टेत्यर्थः । संवृता वृञ आच्छादने । वस्त्रादिभिराच्छादिता । त्रस्ता त्रसी उद्वेगे । पत्रे पतत्यपि भीता ॥ १५२॥

वेश्याभिसारं दर्शयति सखीति ।

सखीयुक्ता मदाधिक्यात्स्फारिताक्षी त्वशङ्किता ।

सशब्दाभरणा कामं वेश्या सरति नायकम् ॥ १.१५३ ॥

---

263 G's original reading must have been ०मण्डनैः

264 AK 1.7.455.

वेश्या कामं यथा स्यान्नायकं प्रति सरति । किंभूता । सखीयुक्ता । पुनर्मदाधिक्यात्स्फारिताक्षी । तु पनरशङ्कि36v)ता । पुनः सशब्दाभरणा । सरति गच्छति । सृ गतौ । सखीभिर्युक्ता सहिता । कादम्बरीमधुपानादिजन्यो मदस्तस्याधिक्यात्स्फारिते दिशि विदिशि खञ्जनवत्प्रसारितेऽक्षिणी यया सा । अशङ्किता निर्भयेत्यर्थः । सशब्दान्याभरणान्यलङ्करणानि यस्याः सा ।

वेश्याभिसारोदाहरणं यथामरुशतके । उरसि निहितस्तारो हारः कृता जघने घने कलकलवती काञ्ची पादौ रणन्मणिनूपुरौ । प्रियमभिसरस्येवं मुग्धे त्वमाहतडिण्डिमा यदि किम[265]धिकत्रासोत्कम्पं दिशः समुदीक्षस इति[266] ॥१५३॥

अथ स्वीयापरकीयासामान्यवनिता: कतिधा इति दर्शयति त्रयोदशेति ।

त्रयोदशविधा स्वीया द्विविधा च पराङ्गना ।

एका वेश्या पुनश्चाष्टाववस्थाभेदतोऽत्र ताः ॥ १.१५४ ॥

स्वीया त्रयोदशविधा । च पुनः पराङ्गना द्विविधा । वेश्यैका । पुनस्ताश्चात्रावस्थाभेदतोऽष्टौ । स्वामिन्येवानुरक्ता स्वीया त्रयोदशप्रकारानया रीत्या मुग्धा मध्या प्रगल्भा च स्वकीया त्रिविधा मतेत्युक्तत्वात्[267] ।

मध्या पुनः प्रगल्भा च द्विविधा परिभिद्यते ।

एका ज्येष्ठा कनिष्ठान्या स्यादित्युक्तत्वात्[268] ॥

तथा स्पष्टयति । मध्या ज्येष्ठा मध्या कनिष्ठा प्रगल्भा ज्येष्ठा प्रगल्भा कनिष्ठा ४ । पुनर्मध्याप्रगल्भे मानावस्थायां प्रत्येकं त्रिविधे धीराधीरा धीराधीरा चेति ६ स्पष्टयति । मध्या धीरा मध्याधीरा मध्या धीरा[37v]धीरा प्रगल्भा धीरा प्रगल्भाधीरा प्रगल्भा धीराधीरेति ।

सा धीरा वक्ति वक्रोक्त्या प्रियं कोपात्कृतागसम् ।

मध्या रोदित्युपालम्भैरधीरा परुषं यथा ॥

इत्युक्तत्वात्[269]। यथेत्यव्ययमर्थद्वयज्ञापकमव्ययानामनेकार्थत्वात् । लक्षणान्तर्गतधीराधीराया ज्ञापकमग्रिमोदाहरणज्ञापकं च १३ ।

---

265 Lacuna here in M (until 1.154a).

266 AŚ 31. (This is not, however, an example of a *veśyā* but of a *mugdhā*, as the v. clearly says.)

267 ŚT 1.47.

268 ŚT 1.83 (with v.l.).

269 ŚT 1.65.

अप्रकटपरपुरुषानुरागा पराङ्गना द्विविधा द्विप्रकारा । अन्यदीया द्विधा प्रोक्ता कन्योढा चेत्युक्तत्वात्[270] २ । वेश्यैका केवला १ । ताश्च नायि(37r)काः । अत्र शृङ्गारतिलके । अवस्थाया भेदोऽवस्थाभेदस्तस्मात् । सर्वप्रातिपदिकात्तसिल् । अष्टौ स्वाधीनपतिकोक्ता च तथा वासकसज्जिकेत्यादयः पूर्वोक्ताः १२८ ॥१५४॥

पुनश्च तास्त्रिधा सर्वा उत्तमामध्यमाधमाः ।

इत्थं शतत्रयं तासामशीतिश्चतुरुत्तरा ॥ १.१५५ ॥

पुनस्ताः सर्वाः त्रिधाः । कथमिव । तत्राह । उत्तमामध्यमाधमाः । इत्थं तासां शतत्रयं चतुरुत्तराशीतिश्चेत्यन्वयः ॥ उत्तमाश्च मध्यमाश्चाधमाश्च ताः । इत्थमनया रीत्या । तासां नायिकानाम् । शतानां त्रयं शतत्रयम् । चतुर्भिरुत्तरा चतुरुत्तराशीतिश्चतुरशीतिरित्यर्थः ३८४ ॥१५५॥

तत्रोत्तमां दर्शयति दोषेति ।

दोषानुरूपकोपा यानुनीता च प्रसीदति ।

रज्यते च भृशं नाथे गुणहार्योत्तमेति सा ॥ १.१५६ ॥

या दोषानुरूपकोपा सोत्तमेति । च पुनरनुनीता सती प्रसीदति । नाथे भृशं रज्यते । किंभूता । गुणहार्या ॥ दोषानुरूपः कोपो यस्याः सा । नाथे प्रिये । भृशमत्यर्थम्। रज्यतेऽनुरक्ता भवति । गुणैराहार्याहरणीया या वशयितुं योग्या गुणहार्या ॥१५६॥

तामेवाभिनयपूर्वकमुक्तिप्रत्युक्तिभ्यां लक्षयति कान्ते किमिति ।

कान्ते किं कुपितासि कः परजने प्राणेश कोपो भवे-

त्कोऽयं सुभ्रु परस्त्वमेव दयिते दासोऽस्मि कस्ते परः ।

इत्युक्त्वा प्रणतः प्रियः क्षितितलादुत्थाप्य सानन्दया

नेत्राम्भःकणिकाङ्किते स्तनतटे तन्व्या समारोपितः ॥ १.१५७॥

हे कान्ते कुपितासि किम् । कान्ता प्राह प्राणेश परजने कः कोपो भवेत् । कान्तः प्राह हे सुभ्रु कोऽयं परः । कान्ता प्राह त्वमेव । कान्तः प्राह हे दयिते ते दासोऽस्मि परः कः [38r] । इत्युक्त्वा तन्व्या क्षितितलादुत्थाप्य प्रियः नेत्राम्भःकणिकाङ्किते स्तनतटे समारोपितः । किंभूतः प्रियः । प्रणतः । किंभूतया तन्व्या । सानन्दया । इति परस्परमुक्त्वा कथयित्वा । नेत्राम्भो नयनजलं तस्य कणिकाभिरङ्कितं चिह्नितं यत्स्तनतटं तस्मिन्स(37v)मारोपितः सम्यगारोपितो धृतः । दृढालिङ्गनं दत्तमित्यर्थः । शेषं स्पष्टम् ॥

---

270 ŚT 1.87.

१५७॥

अथ मध्यमां दर्शयति दोष इति ।

दोषे स्वल्पेऽपि या कोपं धत्ते कष्टेन मुञ्चति ।

प्रयाति कारणाद्रागं मध्यमा सा मता यथा ॥ १.१५८ ॥

या स्वल्पेऽपि दोषे कोपं धत्ते पुनः कष्टेन कोपं मुञ्चति पुनः कारणाद्रागं प्रयाति सा मध्यमा मतेत्यन्वयः । स्पष्टम् । यथेति निदर्शनम् ॥१५८॥

प्रस्फारेति

प्रस्फारस्फुरिताधरापि विलसद्गण्डस्थलप्रस्खल-

द्घर्माम्भःकणिकापि भङ्गुरतरभ्रूभेदभूषाप्यलम् ।

पादान्तःप्रणते प्रिये प्रकटयत्यन्तःप्रसादं प्रिया

केशान्नूपुरमण्डलीशबलितानुन्मोचयन्ती शनैः ॥ १.१५९ ॥

प्रिया प्रियेऽन्तःप्रसादं प्रकटयति । यतः शनैः केशानुन्मोचयन्ती । किंभूतान्केशान् । नूपुरमण्डलीशबलितान् । किंभूते प्रिये । पादान्तःप्रणते । कथंभूतापि प्रिया । प्रस्फारस्फुरिताधरापि । पुनर्विलसद्गण्डस्थलप्रस्खलद्घर्माम्भःकणिकापि । पुनर्भङ्गुरतरभ्रूभेदभूषापीत्यन्वयः ॥ प्रिये विषयसप्तमी । अन्तर्हृदयमध्ये । प्रसादं प्रसन्नताम् । प्रसादसुप्रसन्नतेत्यमरः[271] । केशान्तस्यैवोन्मोचयन्त्युद्ग्रथयन्ती । नूपुरानां मण्डली पङ्क्तिस्तया शबलितानत्यद्भुतजटिल[272]विविधमणिहीरकरत्नछटाभिः कर्बुरितान् । चित्रं किर्मीरकल्माषशबलैताश्च कर्बुर इत्यमरः[273] । पादयोरन्तर्मध्यं तस्मिन्प्रणते । पादान्तप्रणत इत्यविसर्गपाठे पादयोरन्त एकदेशस्तत्र प्रणते । प्रस्फारः प्रकृष्टः स्फारो नेत्राननक[38v]पोलनासिकाविकाशस्तेन सह स्फुरितावधरौ यस्या सा । विलसन्ती ये गण्डस्थले ताभ्यां प्रस्खलन्त्यो या घर्माम्भ:कणिकाः प्रस्वेदजलकणिका यस्याः सा । भङ्गुरतरोऽतिशयेन भङ्गुरो कुटिलो यो भ्रूभेदो भ्रूरचना स एव भूषालंकारो यस्याः सा । एवंभूतापि ॥१५९॥

अथाधमां प्रदर्शयति येति ।

या कुप्यति विना दोषं स्निह्यत्यनुनयं (38r) विना ।

---

271 [*Not found in AK]

272 *M; revised (?) in Pu: ०स्तृ[त]०

273 AK 1.5.350.

निर्हेतुकप्रवृत्तिश्च चलचित्ता तु साधमा ॥ १.१६० ॥

या दोषं विना कुप्यति पुनरनुनयं विना स्निह्यति । च पुनर्निर्हेतुकप्रवृत्तिः । तु पुनश्चलचित्ता साधमेत्यन्वयः [॥] कुप्यति कुप कोपे दिवादिः । स्निह्यति पूर्ववत् । निर्हेतुका कारणशून्या प्रवृत्तिः प्रवर्तनं यस्याः सा । चलं चञ्चलं चित्तं हृदयं यस्याः सा ॥१६०॥

तामुदाहरति यत्रेति ।

यत्राधःकृतकामकार्मुककथो भ्राम्यद्भ्रुवोर्विभ्रमः

सद्यःप्रोद्गतचन्द्रकान्तिजयिनी यस्मिन्कपोलच्छविः ।

यत्र स्वेदकणाविलुप्तमहिमा हारोऽप्युरोजस्थले

कोऽयं मानिनि मत्प्रणामविमुखः प्रत्यग्रमानग्रहः ॥ १.१६१॥

हे मानिनि । तवेति शेषः । तवायं कः प्रत्यग्रमानग्रहः । किंभूतः । मत्प्रणामविमुखः । यत्र भ्राम्यद्भ्रुवोर्विभ्रमोऽधःकृतकामकार्मुककथः । पुनर्यस्मिन्सद्यःप्रोद्गतचन्द्रकान्तिजयिनी कपोलच्छविः । पुनर्यत्रोरोजस्थलेऽपि हारः स्वेदकणाविलुप्तमहिमा ॥ प्रत्यग्रो नवीनो यो मानग्रहो मानस्य ग्रहणं हठः । मत्कृतो यः प्रणामो मत्प्रणामः प्रणतिः । शाकपार्थिवादिनां मध्यपदलोपो वाच्यः । तत्र विमुखः पराङ्मुखः । यत्र यस्मिन्मानग्रहे । भ्राम्यन्त्यौ ये भ्रुवौ तयोर्विभ्रमो विलासः । अधःकृता दूरिकृता कामकार्मुक[39r]स्य कन्दर्पधनुषः कथा येन विभ्रमेण सः । सुललितकामधनुर्वद्विलासर[274]हित इत्यर्थः । सद्यो नूतनः प्रोद्गतो निसृतो यश्चन्द्रो द्वितीयो चन्द्र इत्यर्थः । तस्य या कान्तिश्छविस्तां जेतुं शीलं यस्याः सा । एवंभूता कपोलयोश्छविः । उरसो जातावुरोजौ स्तनौ तयोः स्थलेऽपि स्वेदकणाभिः प्रस्वेदबिन्दुभिः । अव समन्ताल्लुप्तो महिमा यस्य सः [275]। इयमेव चण्डीत्यभिधियते ॥१६१॥

अपि च ।

जातिकालवयोऽवस्थाभावकन्दर्पनायकैः ।

इतरा अप्यसङ्ख्याः स्युर्नोक्ता विस्तरभीतितः ॥ १.१६२ ॥

इतरा अपि जातिकालवयोऽवस्थाभावकन्दर्पनायकैरसङ्ख्याः स्युः । किंतु विस्तरभीतितो नोक्ताः ॥ इतरा अन्या नायिकाः । जातयश्च पद्मिनी(38v)चित्रिणीहस्तिनीशङ्खिनीप्रभृतयः । कालश्च वसन्तादि । वयसोऽवस्थाश्च बाल्यप्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थयौवनादिः । भावश्च चित्ताभिप्रायः । कन्दर्पश्च नायकाश्च तैरसङ्ख्या अगणिताः । तदुक्तं रसमञ्जर्याम् ।यत्त्वेतासां दिव्यादिव्योभयभेदेन गणनया

---

274 Sic all mss.; conj. ०सहित.

275 This and the preceding sentence (and therefore the reading अव०) are missing in Pu.

द्विपञ्चाशदधिकशतयुतं सहस्रं भवति दिव्या इन्द्राण्यादयोऽदिव्या मालत्यादयो दिव्यदिव्याः सीतादय इति तन्न । अवस्थाभेदेनैव नायिकानां भेदात् । जातिभेदेन भेदस्वीकारेऽनन्तनायकानामप्येवमानन्त्यं स्यादिति[276] ॥१६२॥

इत्यादीति ।

इत्यादि सकलं ज्ञात्वा स्वयं चालोक्य तद्विदाम् ।

कवीनां च विशेषोक्त्या ज्ञातव्याः सकला इमाः ॥ १.१६३ ॥

इमा इत्यादि सकलं ज्ञात्वा । च पुनस्तद्विदां कवीनां विशेषोक्त्या स्वयमालोक्य ज्ञातव्या इत्यन्वयः । स्पष्टम् ॥१६३॥

किं च ।

रोमाञ्चवेपथुस्तम्भस्वेदनेत्रा[39v]म्बुविभ्रमाः ।

वाच्याः संभोगशृङ्गारे कविना नायिकाश्रिताः ॥ १.१६४ ॥

कविना संभोगशृङ्गारे रोमाञ्चवेपथुस्तम्भस्वेदनेत्राम्बुविभ्रमाः नायिकाश्रिताः वाच्याः ॥ रोमाण्यञ्चन्त्युद्गच्छन्तीति रोमाञ्चः रोमोद्गम इत्यर्थः । अञ्चु गतिपूजनयोरिति धातुः । वेपते कम्पतेति वेपथुः कम्पः। टुवेपृ कम्पने । टितोऽथुजिति सूत्रेण[277] थुच् । स्तम्भो जडता । स्विद्यत इति स्वेदः । ष्ठिञष्विदा गात्रप्रक्षारणे । नेत्राम्बु नेत्रजं जलम् । विभ्रमयति यूनां चित्तमिति विभ्रमो विलासः । तदुक्तं संगीतदामोदरे ।

श्रीरङ्गसंगमप्राप्तित्वरया परिवर्तनम् ।

अलंकारविशेषाणामितिगोपीषु विभ्रमः[278]॥

यद्वा ।

सहसैवासनोत्थानमन्यैः संकथनान्तरम् ।

बालास्यचुम्बनं कोपः स्मितयुक्तः स विभ्रमः[279] ॥

---

276 RM p. 36 (v.l.).

277 P 3.3.89.

278 SamD p. 5 (with v.l.).

279 *Untraced.

नायिकां श्रिताः नायिकाश्रिताः । द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैरिति[280] सूत्रेण द्वितीयातत्पुरुषः । नायिका आश्रयन्ते संभजन्तीति वा । वाच्याः कथनीयाः ॥१६४॥

नायिका निरूप्येदानीमेताःसुन्दर्येऽपि सर्वथा परिवर्जनीया इत्याह ।

सम्बन्धिमित्रद्विजराजतीक्ष्ण-

वर्णाधिकानां प्रमदा न गम्याः ।

व्यङ्गा(39r)स्तथा प्रव्रजिता विभिन्न-

मन्त्राश्च धर्मार्थमनोभवज्ञैः ॥ १.१६५ ॥

धर्मार्थमनोभवज्ञैः प्रमदा गम्याः न । केषाम् । सम्बन्धिमित्रद्विजराजतीक्ष्णवर्णाधिकानाम् । तथा व्यङ्गा: पुनः प्रव्रजिता: पुनर्विभिन्नमन्त्रा इत्यन्वयः [॥] धर्मश्चार्थश्च पुरुषार्थो मनोभवश्च कामः ताञ्जानन्तीति तैः । प्रमदाः स्त्रियः । गम्या गमनीया न । सम्बन्धिनश्च मित्राणि च द्विजाश्च राजानश्च तीक्ष्णाश्च वर्णाधिकाश्च तेषाम् । तत्र सम्बन्धिनो सपिण्डा यैः सह विहारादिकं भवति । उपकारमनपेक्ष्यैव प्रीतिं कुर्वन्ति ये तानि मित्रानि । द्विजा ब्राह्मणाः । राजन्त इति राजानो भूमिपालाः । तीक्ष्णा क्रूरा म्लेच्छचाण्डालादयः । वर्णाधिकाः स्वस्ववर्णेभ्योऽधिका इत्यर्थः । विगतान्यङ्गानि यासां ता व्यङ्गा अङ्गहीना इत्यर्थः । प्रव्रजिता योगिनीकापालिन्यादयः । विशेषेण भिन्नो नष्टो मन्त्रो यासां ता गुप्त[40r]मन्त्ररहस्यवार्ताभेदकर्त्र्य इत्यर्थः॥१६५॥

इदानीं प्रकरणार्थमुपसंहरन्संभोगश्रृङ्गारोत्कर्षपूर्वकं कवीनुपशिक्षयत्यनेनेति ।

अनेन मार्गेण विशेषरम्यं

संभोगश्रृङ्गारमिमं वितन्वन् ।

भवेत्कविर्भावरसानुरक्तो

विदग्धगोष्ठीवनितामनोज्ञः ॥ १.१६६ ॥

इति श्रीरुद्रभट्टविरचिते श्रृङ्गारतिलकाभिधाने काव्यरसालंकारे प्रथमः परिच्छेदः ॥

कविर्भवेदीति नियोगः । किं कुर्वन् । अनेन मार्गेणेमं संभोगश्रृङ्गारं वितन्वन् । किंभूतं संभोगश्रृङ्गारम् । विशेषरम्यम् । कथंभूतः कविः । भावरसानुरक्तः । पुनः किंभूतः । विदग्धगोष्ठीवनितामनोज्ञः ॥ अनेन पूर्वोक्तप्रकारेण । अन्यथा शास्त्रविद्गोष्ठ्यां

280 P 2.1.24.

भवेदुद्वेगदायकमित्युक्तत्वात्[281] । वितन्वन्विस्तारयन् । भावरसानुरक्तो रसान्भावयन्तीति भावाः स्थायिसात्त्विकव्यभिचारिणः पञ्चाशत्पूर्वोक्ताः । उक्तं च शृङ्गाररहस्ये[282] ।

न भावेन विना काव्यं न भावेन विना रसः ।

न भावेन विना नृत्यं न भावेन विना जगत् ॥ इति

रस्यन्त इति रसाः शृङ्गारादयस्तत्रानुरक्तः । विदग्धानां गोष्ठी मण्डली सैव वनिता तस्या मनोज्ञो मनोह(39v)रः । यद्वा विदग्धगोष्ठीषु वनितासु च मनोज्ञः कमनीयः । अनेन मार्गेण विदग्धगोष्ठीं रञ्जयन्वनिता अपि रञ्जयतीत्यर्थः ॥१६६॥

इति श्रीद्राविडहरिवंशभट्टात्मजगोपालभट्टकृतायां शृङ्गारतिलकटीकायां रसतरङ्गिण्यां प्रथमः परिच्छेदः समाप्तः ॥

281 ŚT 1.8.

282 The work is unknown.

द्वितीयः परिच्छेदः

सुन्दरजलदवपुर्धरमद्भुतरववंशिकारम्यं ।

गोपकदम्बविराजितमहमिह वनमालिनं वन्दे ॥

प्रथमपरिच्छेदे संभोगश्च[40v]ङ्गारं निरूप्येदानीं द्वितीयपरिच्छेदे विप्रलम्भात्मकश्शृङ्गारमाह[1] ।

दम्पत्योर्दर्शनादेव प्ररूढगुरुरागयोः ।

ज्ञेयः पूर्वानुरागोऽयमप्राप्तौ स भवेद्यथा ॥ २.२ ॥

अयं पूर्वानुरागो ज्ञेयो यो दम्पत्योरप्राप्तौ भवेत् । किंभूतयोर्दम्पत्योः । दर्शनादेव प्ररूढगुरुरागयोरित्यन्वयः ॥ पूर्वानुरागः प्रथमानुरागो ज्ञेयो ज्ञातव्यः । ज्ञावबोधने धातुः । जाया च पतिश्च दम्पती तयोर्दम्पत्योः स्त्रीपुंसयोरित्यर्थः । जायाया जंभावदंभावौ वा निपात्यौ पत्याविति दंभावो निपात्यते[2] । न प्राप्तिरप्राप्तिस्तस्यामप्राप्तावमिलने । दर्शनादेवेत्युपलक्षणं श्रवणादेव । तत्र दर्शनं त्रिधा साक्षाच्चित्रे स्वप्ने चेति । तत्र श्रवणं बन्दिदूतीसखीवक्त्रेभ्यो गीतादपि । प्रत्येकमुदाहरणं ग्रन्थान्तरादवगन्तव्यं विस्तरत्रासान्मया न लिख्यत इति । प्ररूढो गुरू रागः स्नेहो ययोस्तयोः । तदुक्तं रसामृतसिन्धौ ।

यूनोरयुक्तयोर्भावो युक्तयोर्वाप्यथोमिथः ।

अभीष्टालिङ्गनादीनामनवाप्तौ प्रकृष्यते[3] ॥

तथा चोक्तम् ।

न विना विप्रलम्भेन संभोगः पुष्टिमश्नुते ।

कषायिते हि वस्त्रादौ भूयान्रागो विवर्धते ॥

---

1 All of G mss. omit the following, found in most mss. of ŚT: विप्रलम्भाभिधानोऽयं शृङ्गारः स्याच्चतुर्विधः । पूर्वानुरागो मानाख्यः प्रवासः करुणात्मकः॥ (This is cited by G on 2.92.) To facilitate cross-reference with my edition of ŚT, the numbering of verses in this chapter will begin with 2.

2 Compare *Kāśikā* on P 2.2.31.

3 UNM 15.2.

पूर्वरागस्तथा मानः प्रेमवैचित्त्यमित्यपि ।

प्रवासश्चेति कथितो विप्रलम्भश्चतुर्विधः ॥ इति[4]

यथेति निदर्शनम् ॥२॥

किं चन्दनैरिति ।

किं चन्दनै रचय मुञ्च मृणालशय्यां

मा मा ममालि धुनु कोमलतालवृन्तम् ।

मुञ्चाग्रहं विकचपङ्कजयोजने(40r)षु

तत्संगमः परमपाकुरुते स्मराग्निम् ॥ २.३ ॥

हे आलि मम चन्दैः किं । मुञ्च । च पुनर्मृणालशय्यां मा रचय । कोमलतालवृन्तं मा धुनु । विकचपङ्कजयोजनेष्वाग्रहं मुञ्च । परं तत्संगमः स्मरा[41r]ग्निमपाकुरुते [॥] आलि सखि । चन्दनैश्चन्दनलेपैः । किं न किंचिदित्यर्थः । मृणालानां बिसानां शय्या शयनं ताम् । कोमलं सुन्दरं पुष्पादिरचितं यत्तालवृन्तम् । व्यजनं तालवृन्तकमित्यमरः[5] । मा धुनु मा कम्पय । धूञ् कम्पन इत्यस्माल्लोटि मध्यमपुरुषैकवचनान्तं पदम् । विकचानां फुल्लानां पङ्कजानां योजनेषु रचनेष्वाग्रहं हठं मुञ्च त्यज । परं केवलम् । तत्संगमः तस्य प्रियस्य संगमो मिलनम् । स्मरः कामस्तद्रूपो योऽग्निस्तमपाकुरुते दूरीकरोति ॥३॥

अथ नायकपूर्वानुरागमाह यदिति ।

यत्सारैरिव पङ्कजस्य घटितं यच्चन्द्रगर्भादिव

प्रोत्कीर्णं यदनङ्गसायकशिखाभासेव संवर्धितम् ।

यत्संसिच्य सुधारसैरिव रतेरास्थानभूमीकृतं

तद्भूयोऽपि कदा सरोरुहदृशः पश्यामि तस्या मुखम् ॥ २.४ ॥

तस्याः सरोरुहदृशः तन्मुखं भूयोऽपि कदा पश्यामि । किमिव मुखम् । यत्पङ्कजस्य सारैर्घटितमिव । पुनः किमिव । यच्चन्द्रगर्भात्प्रोत्कीर्णमिव । पुनः किमिव । यदनङ्गसायकशिखाभासा संवर्धितमिव । पुनर्यत्सुधारसैः संसिच्य रतेरास्थानभूमीकृतमिवेत्यन्वयः [॥] तस्याः साक्षाद्दृश्यमानायाः । सरोरुहवत्पङ्कजवद्दृशौ यस्यास्तस्यास्तत्सुन्दरं [मुखम्] । भूयः

---

4 UNM 15.3-4.

5 AK 2.5.807.

पुनरपि । कदा कस्मिन्काले । पश्यामि द्रक्ष्यामि । विभाषा कदाकर्ह्योरिति[6] सूत्रेण भविष्यति लङ्वा । पङ्कजस्येत्येकवचनं जातौ पङ्कजानामित्यर्थः । सारैर्मकरन्दैः । घटितं रचितम् । चन्द्रस्य गर्भो मध्यं तस्मात्प्रोत्कीर्णम् । अनङ्गस्य कामस्य सायका बाणास्तेषां शिखा अग्राणि तासां भासा दीप्त्या संवर्धितमुज्ज्वली[41v]कृतमिव । सुधारूपै रसैः । संसिच्य सम्यक्सि(40v)त्त्वा । रतेः कामक्रीडायाः । आ समन्तात्स्थीयतेऽस्मिन्नित्यास्थानमुपवेशस्थानम् । नास्थानभूमिरास्थानभूमिः क्रियत इत्यास्थानभूमीकृतम् । अभूततद्भावे कृभ्वस्तियोगे संपद्यकर्तरि च्विः । च्वौ चेति[7] दीर्घः ॥४॥

अपि च ।

मृणालकदलीचन्द्रचन्दनाम्बुरुहादिकम् ।

तत्रानयोः स्मरातङ्कं शमयेन्नैव सेवितम् ॥ २.५ ॥

तत्र मृणालकदलीचन्द्रचन्दनाम्बुरुहादिकं सेवितं सदनयोः स्मरातङ्कं नैव शमयेदित्यन्वयः ॥ तत्र तस्मिन्विप्रलम्भे । मृणालं च कदली च चन्द्रश्च चन्दनं चाम्बुरुहाणानि च तान्यादिर्यस्य तत् । आदिना कर्पूरोशीरकन्दादयः । अनयोर्दम्पत्योः । स्मरातङ्कं कामभयम् । नैव शमयेन्न शान्तिं गमयेत् ॥५॥

किं च ।

आलोकालापसंरूढरागाकुलितचेतसोः ।

तयोर्भवेदसंप्राप्तौ दशावस्थः स्मरो यथा ॥ २.६ ॥

तयोरसंप्राप्तौ समरः दशावस्थो भवेत् । किंभूतयोस्तयोः । आलोकालापसंरूढरागाकुलितचेतसोः ॥ तयोर्दंपत्योः । असंप्राप्तावसंगमे । स्मरः कामः । दशावस्था यस्य सः । आलोकश्च दर्शनमालापश्च संभाषणं ताभ्यां संरूढः संवर्धितो यो रागोऽनुरागस्तेनाकुलितं चेतो ययोस्तयोः । यथेति निदर्शनम् ॥६॥

ता दशावस्था दर्शयति ।

अभिलाषोऽथ चिन्ता स्यात्स्मृतिश्च गुणकीर्तनम् ।

उद्वेगोऽथ प्रलापः स्यादुन्मादो व्याधिरेव च ॥ २.७ ॥

जडता मरणं चेति दशमं जायते ध्रुवम् ।

---

6 P 3.3.5.

7 P 5.4.50; 7.4.26.

असंप्राप्तौ भवन्त्येतास्तयोर्दश दशा यथा ॥ २.८ ॥

तयोरसंप्राप्तौ दश दशा भवन्ति । स्पष्टम् । तदुक्तं रसामृतसिन्धौ ।

अत्र संचारिणो व्याधिः शङ्कासूया श्रमः क्लमः ।

निर्वेदौत्सुक्यदैन्यानि चिन्तानिद्राप्रबोधनम् ।

विषादो जडतोन्मदो मोहमृत्यादयः स्मृताः[8] ॥

तत्रैव ।

प्रौढः समञ्जसः साधारणश्चेति स तु त्रिधा ।

समर्थरतिरूपस्तु प्रौढ इत्यभिधीयते ।

लालसादिरिह प्रौढे मरणान्ता दशा भवेत् ॥

तत्तत्संचारिभावानामुत्कटत्वादने[42r]कधा ।

तथापि प्राक्तनैरस्य दशावस्थाः समासतः ।

प्रो(41r)क्ताः ॥ इति[9]

यथेति ता दर्शयति ॥८॥

तत्राभिलाषः व्यवसाय इति ।

व्यवसायो भवेद्यत्र बाढं तत्सङ्गमाशया ।

संकल्पाकुलचित्तत्वात्सोऽभिलाषः स्मृतो यथा ॥ २.९ ॥

सोऽभिलाषः स्मृतो यत्र तत्सङ्गमाशया बाढं व्यवसायो भवेत् । कुतः । संकल्पाकुलचित्तत्वात् [॥] यत्र यस्मिन्नभिलाषे । तस्य प्रियस्य यः संगमो मिलनं तस्य याशा वाञ्छा तया । बाढमत्यर्थम् । व्यवसायो दूतीप्रेषणप्रियमुखावलोकनशय्यारचनाद्युद्यमः । संकल्पो विविधकल्पना तेनाकुलं यच्चित्तं तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् ॥९॥

यथेत्युदाहरति प्रविशतीति ।

---

8 UNM 15.16-17ab. [KM ed. p. 5ll]

9 UNM 15.17cd-20. [KM ed. p. 5ll]

प्रविशति यथा गेहेऽकस्माद्बहिश्च विचेष्टते

वदति च यथा सख्या सार्धं सहासमिवोत्सुका ।

दयितवदनालोके मन्दं मन्दं च चलत्यसौ

मृगदृशि तथैतस्यां शङ्के स्मरेण कृतं पदम् ॥ २.१० ॥

तथाहं शङ्के । किम् । एतस्यां मृगदृशि स्मरेण पदं कृतम् । यथाकस्माद्गेहे प्रविशति । च पुनर्बहिर्विचेष्टते । यथोत्सुका सती सख्या सार्धं वदति च । मन्दं मन्दं चेत्यत्र चकारो यथार्थे । असौ यथा दयितवदनालोके मन्दं मन्दं यथा स्यात्तथा चलति ॥ तथा तेन वक्ष्यमाणप्रकारेण शङ्के । शकि शङ्कायाम् । यथा येन प्रकारेण कारणं विनैवाकस्मिकगृहप्रवेशाच्छङ्क इत्यर्थः । बहिर्गृहात् । विचेष्टते विविधां चेष्टां करोति । उत्सुका सोत्कण्ठा । हासेन सह वर्तमानम् । सार्धं सह । दयितस्य कान्तस्य वदनं मुखं तस्यालोकेऽवलोकनाय । आलोक इति निमित्तसप्तमी । चलति तिर्यग्विलोकयति ॥१०॥

अथ चिन्ता ।

कथं स वल्लभः प्राप्यः किं कुर्यां तस्य सिद्धये ।

क[42v]थं भवेदसौ वश्य इति चिन्ता भवेद्यथा ॥ २.११ ॥

इति चिन्ता भवेत् । इतीति किम् । स वल्लभः कथं प्राप्यः तस्य सिद्धये किं कुर्यामसौ कथं वश्यो भवेत् । स्पष्टम् ॥११॥

यथेत्युदाहरणमाह सत्यमिति ।

सत्यं दुर्लभ ए(41v)ष वल्लभतमो रागो ममास्मिन्पुनः

कोऽप्यन्योऽस्ति गुरुर्न चातिनिपुणाः सख्योऽस्य संबोधने ।

संचिन्त्येति मृगीदृशा प्रियतमे दृष्टे श्लथां मेखलां

बध्नन्त्या न गतं स्थितं न च गलद्वासो न वा संवृतम् ॥ २.१२ ॥

मृगीदृशा प्रियतमे दृष्टे सति न गतं न च स्थितं न वा गलद्वासः संवृतम् । किंभूतया मृगीदृशा । श्लथां मेखलां बध्नन्त्या । किं कृत्वा । इति संचिन्त्य । इतीति किम् । एष वल्लभतमो दुर्लभः सत्यम् । पुनरस्मिन्मम रागो गुरुः । अस्य संबोधने सख्यो न चातिनिपुणाः । न चान्यः कोऽप्यस्ति । किं कुर्यामिति शेषः [॥] न स्थितं न गतमिति कापि संभ्रमरूपा चेष्टा जातेति भावः । मृगीदृशेत्यनेन यथा वने मृगी किंचिद्वस्तुनि दृष्टे संभ्रमरूपा भवतीति । गलद्विश्लथद्वासो वस्त्रं न संवृतं नाच्छादितम् । अस्य प्रियस्य संबोधने संमुखीकरणे न चातिनिपुणाः नातिप्रवीणाः । कोऽपि वशीकरणतन्त्रवेत्ता ॥१२॥

अथ स्मरणम् ।

द्वेषो यत्रान्यकार्येषु तदेकाग्रं च मानसम् ।

श्वासैर्मनोरथैश्चापि चेष्टास्तत्स्मरणं यथा ॥ २.१३ ॥

तत्स्मरणं यत्रान्यकार्येषु [द्वेषः] पुनस्तदेकाग्रं च मानसम् । च पुनः श्वासैर्मनोरथैश्चापि चेष्टाः ॥ यत्र यस्मिन्समरणे । अन्यकार्येषु स्मरणव्यतिरिक्तेषु । तदेकाग्रं तेन स्मरणेन सहैकाग्रमेकरूपम् । मानसं चित्तम् । चेष्टाः प्रियाश्रिताः । यथेति निर्दिशति ॥१३॥

इन्दुमिति ।

इन्दुं निन्दति पद्मकन्दकदलीतल्पं न वा मन्यते

कर्पूरं किरति प्रयाति न रतिं प्रालेयधारागृहे ।

श्वासैः केवलमेव खेदिततनुर्ध्यायत्यसौ बालिका

यत्तत्कोऽपि युवा सखि स्मरसखश्चेतस्यमुष्याः स्थितः ॥ २.१४ ॥

हे सखि तदमुष्याः चेतसि कोऽपि स्मरसखो युवा स्थितः यदसौ बालिकेन्दुं निन्दति । न वा पद्मकन्दकदलीतल्पं मन्यते । पुनः कर्पूरं किरति । प्रालेयधारागृहे रतिं न प्रयाति । श्वासैः सह केवलमेव ध्यायति । किंभूता बालिका । खेदिततनुः [॥] तत्र स्यात्स्मरस्य कामस्य सखा स्मरसखः । राजाहःसखिभ्यष्टच्सूत्रम्[10] । यद्यस्मात् । बालैव बालिका (42r) । निन्दति कुत्सते । णिदि कुत्सायाम् । पद्मानि च कन्दाश्च कदल्यश्च तेषां तल्पं श्य्याम् । किरति विक्षिपति । कृ विक्षेपे । प्रालेयं हिमं तस्य धारारूपं गृहं तस्मिन्रतिं प्रीतिम् । न प्रयाति न प्राप्नोति । ध्यायति चिन्तारूपं ध्यानं करोति । खेदिता खेदं प्राप्ता तनुः शरीरं यस्याः सा ॥१४॥

अथ गुणकीर्तनम् ।

सौन्दर्यहसितालापैर्नास्त्यन्यस्तत्समो युवा ।

इति वाणी भवेद्यत्र तदित्थं गुणकीर्तनम् ॥ २.१५ ॥

तदिदं गुणकीर्तनं यत्रेत्थं वाणी भवेत् । इत्थं कथम् । सौन्दर्यहसितालापैस्तत्समो युवान्यो नास्ति [॥] यत्र यस्मिन्गुणकीर्तने । इत्थममुना प्रकारेण । सौन्दर्यं सुन्दरता हसितं च हास्यरस आलापश्च परिभाषणं तैः कृत्वा । तत्समस्तेन यूना समस्तुल्यः । हास्यरसस्तु स्मितहसितादिभेदेन षोढा । उक्तं च नाट्यलोचने ।

ईषद्विकसितैर्गण्डैः कटाक्षैः सौष्ठवान्वितैः।

---

10 P 5.4.91.

अलक्षितद्विजं धीरमुत्तमानां स्मितं भवेत् ॥१५॥ इत्यादि[11]

तद्दर्शयति तद्वक्त्रमिति ।

तद्वक्त्रं हसितेन्दुमण्डलमतिस्फारं तदालोकितं

सा वाणी जितकामकार्मुकरवा सौन्दर्यमेतस्य तत् ।

इत्थं सांप्रतमालि वल्लभतमध्यानप्रसक्तात्मन-

श्चेतश्चुम्बितकालकूटमिव मे कस्मादिदं मुह्यति ॥ २.१६॥

हे आलि म इदं चेतः सांप्रतं कस्मान्मुह्यति । तत्कथयेति शेषः । किंभूतमिव चेतः । चुम्बितकालकू[43v]टमिव । किंभूताया मे । इत्थं वल्लभतमध्यानप्रसक्तात्मनः । इत्थं कथम् । एतस्य तद्वक्त्रम् । किंभूतम् । हसितेन्दुमण्डलम् । तदालोकतिम् । किंभूतम् । अतिस्फारम् । सा वाणी । किंभूता । जितकामकार्मुकरवा । तत्सौन्दर्यमित्यन्वयः ॥ मे मम । कस्माद्धेतोः । चेतो मुह्यति । मुह वैक्लव्ये । चुम्बितं स्पर्शितं यत्कालकूटं विषं तदिव । अतिशयेन वल्लभो वल्लभतमस्तस्य ध्याने प्रसक्त आत्मान्तःकरणं यस्यास्तस्याः । हसितमिन्दुमण्डलं येन तत् । आलोकितं तारा(42v)कर्मपूर्वकमीक्षणम् । तदुक्तं संगीतरत्नाकरे ।

विषयाभिमुखान्यष्टौ ताराकर्मण्यथ ब्रुवे ।

समं साच्यनुवृत्तावलोकितानि विलोकतिम् ॥

उल्लोकितालोकिते च प्रविलोकतमित्यपि ।

सौम्यं मध्यस्थतारं च दर्शनं सममुच्यते ॥

साच्युच्यते तिरश्चीनपक्ष्मान्तर्गततारकम् ।

रूपनिर्वर्णनायुक्तमनुवृत्तं मतं मुनेः ॥

अधःस्थदर्शनं यत्तदवलोकितमुच्यते ।

पृष्टतो दर्शनं यत्तद्विलोकितमुदाहृतम् ॥

उल्लोकितं तदूर्ध्वस्थवस्तुनो यदवेक्षणम् ।

सहसा दर्शनं यत्तदालोकितमुदीरितम् ॥

---

11 NŚ 6.54.

पार्श्वस्थदर्शनं प्रोक्तं कृतिभिः प्रविलोकतम् ।

साधारणान्यमून्याहू रसभावेषु तद्विदः ॥ इति[12]

अतिक्रान्तः स्फारो विकाशो येन तत् । जितः कामकार्मुकस्य रवो ध्वनिर्यया सा । विरहकालीनकान्तविषयकप्रशंसाप्रतिपादनं गुणकीर्तनमिति स्पष्टार्थः । तत्सौन्दर्यमित्यनेनानुपमं सूचितम् ॥१६॥

अथोद्वेगः ।

यस्मिन्रम्यमरम्यं स्यान्न च हर्षाय किंचन ।

यद्वेषः प्राणितव्येऽपि स उद्वेगः स्मृतो यथा ॥ २.१७ ॥

स उद्वेगः स्मृतो यस्मिन्रम्यमरम्यं स्यात् । किंचन हर्षाय न च । यत्प्राणितव्येऽपि द्वेषः ॥ यस्मिन्नुद्वेगे । रम्यं रम[44r]णीयं वस्त्वरम्यमरमणीयम् । किंचन वस्तु हर्षाय हर्षनिमित्तम् । यदित्यव्ययं सप्तम्यर्थे । प्राणितव्येऽप्यनजीवने । जीवनीयेऽपि वस्तुनि । द्वेषो वैरम् ।कामक्लेशजनितसकलविषयहेयताज्ञानमुद्वेग इति स्पष्टार्थः । यथेति निर्दिशति ॥१७॥

अग्न्यागारमिति ।

अग्न्यागारं कलयसि पुरश्चक्रवाकीव चन्द्रं

बद्धोत्कम्पं शिशिरमरुता दह्यसे पद्मिनीव ।

प्राणान्धत्से कथमपि बलाद्गच्छतः शल्यतुल्यां-

स्तत्केनासौ सुतनु जनितो मान्मथस्ते विकारः ॥ २.१८ ॥

हे सुतनु ते मान्मथो विकारः केन जनितस्तत्कथयेति शेषः । विकारमेवाह । पुरश्चन्द्रमग्न्यागारं कलयसि[13] । केव ।चक्रवाकी(43r)व । पुनर्बद्धोत्कम्पं यथा भवति शिशिरमरुता दह्यसे । केव । पद्मिनीव । बलाद्गच्छतः प्राणान्कथमपि धत्से । किंभूतान्प्राणान् । शल्यतुल्यानिति योजना ॥ सुतन्वित्यनेन सर्वमेतद्दुःसहमिति सूचितम् । मन्मथस्यायं मान्मथः । तस्येदमित्यण्[14] । अग्नेरागारं गृहं कलयसि पश्यसि । यथा चक्रवाकी कामक्लेशविधुरा । बद्धोत्कम्पं निबिडाधिककम्पम् । शिशिरसम्बन्धी यो मरुद्वायुस्तेन दह्यसे । दह भस्मीकरणे । यथा पद्मिनी शिशिरमरुता दग्धा भवति तद्वदित्यर्थः । कथमपि महता यत्नेन । धत्से धारयसि । शल्यानि

---

12 SR 7. 454-461 (with omissions).

13 कलयति mss.

14 P 4.3.120.

लोहनिर्मितास्त्रविशेषाः सेल इति भाषा[15] । तैस्तुल्यान्समान् ॥१८॥

अथोन्मादः ।

बम्भ्रमीति मनो यस्मिन्नत्यौत्सुक्यादितस्ततः ।

वाचः प्रियाश्रिता एव स उन्मादः[16] स्मृतो यथा ॥ २.१९ ॥

स उन्मादः स्मृतो यस्मिन्नत्यौत्सुक्यान्मन इतस्ततो बम्भ्रमीति पुनः प्रियाश्रिता एव वाचः ॥ यस्मिन्नुन्मादे । रतौ क्रीडायाम् । औत्सुक्यमुत्कण्ठा त[44v]स्मात् । अतिशयेन भ्रमति बम्भ्रमीति । भ्रमु चलने । स्पष्टमन्यत् ॥१९॥

व्यापारो द्विविधो वाचिकः कायिकश्च । तत्र वाचिको यथेत्थमिति ।

इत्थं तेन निरीक्षितं स च मयाप्येवं समालोकित-

स्तेनोक्तं सुभगेन तत्र न वचो दत्तं मया मन्दया ।

तत्सत्यं कथयालि किं स सुभगः कुप्येन्न मह्यं चिरा-

दित्युक्त्वा सुदृशा कयापि वलितग्रीवं दृशौ स्फारिते ॥ २.२० ॥

कयापि सुदृशा वलितग्रीवं यथा स्याद्दृशौ स्फारिते । किंकृत्वा । चिरादित्युक्त्वा । इतीति किम् । आलि तेनेत्थं निरीक्षितम् । मयाप्येवं स च समालोकितः । पुनस्तेन सुभगेनोक्तं तत्र मन्दया मया वचो न दत्तम् । तत्सत्यं कथय स सुभगो मह्यं किं न कुप्येत् ॥ वलिता ग्रीवा यस्मिन्कर्मणि तत् । तदुक्तं संगीतरत्नाकारे[17] ।

समा निवृत्ता वलिता रेचिता कुञ्चिताञ्चिता ।

त्र्यश्रा नतोन्नता चेति ग्रीवा न(43v)वविधा भवेत् ॥

तल्लक्षणं तत्रैव[18] ।

---

15 Or *selā* (M). Presumably tadbhava of *śaila* (Prakrit, Hindi).

16 *Not an error for *pralāpa* (*unmāda* is given in 2.21), repeated in all mss. of GBh, who clearly thinks there are two species of *unmāda*. He does however give *pralāpa* in the earlier verse, 2. 7, distinguishing it from *unmāda*.

17 SR 7.329-330 (v. 4 p. 96).

18 SR 7.330-335 (v. 4, pp. 96-99).

समा स्वाभाविकी ध्याने जपे कार्ये स्वभावजे ।

ग्रीवा त्वभिमुखीभूय निवर्तेत यदा तदा ।१।

निवृत्तेत्युच्यते सा स्यात्स्वस्थानाभिमुखादिषु ।२।

पार्श्वोन्मुखी तु वलिता ग्रीवा भङ्गे तथेक्षणे ।३।

रेचिता विधुतभ्रान्ता वर्तुले मथने तथा ।४।

आकुञ्चिता कुञ्चिता स्यान्मूर्धभारे स्वगोपने ।५।

अञ्चित प्रसृता लोला केशाकर्षेऽर्धवीक्षणे ।६।

त्र्यश्रा पार्श्वगता खेदे पार्श्वेक्षास्कन्धभारयोः ।७।

नतावनम्रालंकारबन्धे कण्ठावलम्बने ।८।

उन्नतोर्ध्वगता ग्रीवालंकारोर्ध्वप्रदर्शने ।९। इति

दृशौ नेत्रे स्फारिते विकाशिते । इयं विकोशा दृष्टिः । यथा संगीतरत्नाकरे[19] ।

विकासितपु[45r]टद्वन्द्वा विकासिन्यनिमेषिणी ।

अनवस्थिततारा च विकोशा कीर्तिता बुधैः ॥ इति

तेन प्रियेण । इत्थमिति वलितग्रीवपूर्वकमभिनयं दर्शयन्ती । एवमनया रीत्या । सुभगेन सुन्दरेण । उक्तं भाषितम् । तत्र तस्मिन्भाषिते । मन्दया मूढया । मन्दाः स्वल्पाश्च रोगार्तमूढाभाग्यशनैश्चरा इति विश्वः[20] । तत्तस्मात् । मह्यं मम । क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोप[21] इति चतुर्थी ॥२०॥

कायिको यथा श्वासेति ।

श्वासप्ररोहणोत्कम्पैर्वसुधोल्लेखनैरपि ।

व्यापारो जायते यत्र स उन्मादः स्मृतो यथा ॥ २.२१ ॥

---

19 SR 7.421-422 (v. 4, p. 148).

20 VP*

21 P 1.4.37.

स उन्मादः स्मृतो यत्र श्वासप्ररोहणोत्कम्पैः पुनर्वसुधोल्लेखनैरपि व्यापारो जायत इत्यन्वयः ॥ श्वासश्च प्ररोहणं चाट्टालिकाद्युपर्यारोहणमुत्कम्पश्चोदुच्चैः कम्पः तैः । वसुधाया भूमेः । उल्लेखनं पादकराङ्गुष्ठानामिकादिभिः । अपिना निमेषरहितावलोकनध्यानरोदनानि । व्यापारः कायिकी चेष्टा ॥२१॥

यथेत्युदाहरणमाह देवीति ।

देवीवानिमिषेक्षणा विलिखति क्षोणीं श्वसित्युच्चकैः

किंचिद्ध्यायति निश्चला चलचलद्रोमाञ्चिता कम्पते ।

रोदित्यङ्कगतां विलोक्य सुचिरं वीणामतिव्यापृतां

स्वल्पैरेव दिनैरियं वरतनुः केनापि संशिक्षिता ॥ २.२२ ॥

इयं वरतनुः केनापि स्वल्पैरेव दिनैः संशिक्षिता । किमित्यपेक्षायामाह । अनिमि(44r)षेक्षणा सती क्षोणीं विलिखति । केव । देवीव । पुनरुच्चकैः श्वसिति । पुनर्निश्चला सती किंचिद्ध्यायति । पुनश्चलचलद्रोमाञ्चिता सती कम्पते । पुनः सुचिरं यथा स्यादङ्कगतां वीणां विलोक्य रोदिति । किंभूतां वीणाम् । अतिव्यापृताम् ॥ अनिमिषं निमेषरहितमीक्ष[45v]णं यस्याः सा । क्षोणीं भूमीम् । धरा धरित्री धरणिः क्षोणिर्ज्या काश्यपी क्षितिरित्यमरः[22] । यथा देवीत्यनिमिषा देवा इति प्रसिद्धम् । उच्चकैरुच्चैः । अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टे इति[23] सूत्रेणाकच् । श्वसिति प्राणान्धारयति । श्वस प्राणधारणे । किंचिदद्भुतम् । चलं यथा स्याच्चलन्ति भजन्ति यानि रोमाणि तैरञ्चिता व्याप्ता । अङ्क उत्सङ्गे गतां प्राप्ताम् । अत्यर्थं विशिष्टतया आ समन्तात्पृतां पूर्णाम् । पृ पालनपूरणयोः धातुः । स्वरनादमूर्छनातानालंकारविशिष्टगुणव्याप्तामित्यर्थः। एतादृग्गुणसंपन्नापि वीणा तेन विना न किंचिदिति मत्वा रोदितीति भावः ॥ २२॥

अथ व्याधिः समिति ।

संतापवेदनाप्रायो दीर्घश्वाससमाकुलः ।

तनूकृततनुर्व्याधिरष्टमो जायते यथा ॥ २.२३ ॥

अष्टमो व्याधिर्जायते । किंभूतो व्याधिः । संतापवेदनाप्रायः पुनर्दीर्घश्वाससमाकुलः ॥ अष्टानां पूरणोऽष्टमः । संतापः कामजन्यस्तस्मात् । या वेदनाः काश्यादिरूपाः पिडास्तत्प्रायस्तद्व्याकुलः । दीर्घश्वासेन सम्यगाकुलयति व्याकुलयति तथा ।

---

22 AK 2.1.4.

23 P 5.3.71.

अतनुस्तनूकृता तनुः शरीरं येन सः । अभूततद्भावेति च्विः[24] । मदनवेदनासमुत्थसंतापकार्श्यादिदोषो व्याधिरिति तात्पर्यार्थः । यथेति निदर्शनम् ॥२३॥

ताप इति।

तापः शोषितचन्दनोदकभरः श्वासा विकीर्णोत्पलाः

कर्पूराभिभवप्रचण्डपटिमा गण्डस्थले पाण्डिमा ।

म्लायद्बालमृणालनालललतिका प्राप्ता तनुस्तानवं

तन्वङ्ग्या ग्रथितः स्मरेण गुरुणा कोऽप्येष कष्टक्रमः ॥ २.२४ ॥

गुरुणा स्मरेणैष कोऽपि कष्टक्रमस्तन्वङ्ग्या ग्रथितः । तदेव कष्टक्रमग्रथनमा(44v)ह । शोषितचन्द[46r]नोदकभरस्तापः । पुनर्विकीर्णोत्पलाः श्वासाः । गण्डस्थले पाण्डिमा । कथंभूतः पाण्डिमा । कर्पूराभिभवप्रचण्डपटिमा । तनुस्तानवं प्राप्ता । किंभूता तनुः । म्लायद्बालमृणालनालललतिकेत्यन्वयः ॥ शोषितचन्दनोदकभरो येन स तापः संतप्तिः । विकीर्णानि निक्षिप्तान्युत्पलानि नीलकमलानि येभ्यस्ते श्वासाः । सखीभिर्मिलित्वास्यां संतापनिवारणाय
वक्षःकण्ठप्रदेशरचितानामुत्पलानामन्तर्दाहशुष्कसंकुचितचूर्णत्वप्राप्तानामुच्चैःश्वासोज्झित[25]त्वादिति भावः। पाण्डोर्भावः पाण्डिमा । हरिणः पाण्डुरः पाण्डुरित्यमरः[26] । क्षीरस्वामिमते हरिणादयोऽपि शुक्लपर्यायाः[27] । क्षुभितसैन्यपरागविपाण्डुरद्युतिरित्यपि माघे[28] । तेन पाण्डिमात्र शुक्लिमा । कर्पूरमभिभवतीति तिरस्करोतीति कर्पूराभिभवः स चासौ प्रचण्डपटिमा चेति । पटोर्भावः पटिमा प्रवीणत्वम् । तनोर्भावस्तानवम् । म्लायन्म्लानिं यद्गच्छत् । यद्बालं कोमलं मृणालं बिशं तस्य नालं तस्य लतिका लतैव ॥२४॥

अथ जडता ।

अकाण्डे यत्र हुंकारो दृष्टिः स्तब्धा गता स्मृतिः ।

श्वासाः समधिकाः कार्श्यं जडतेयं स्मृता यथा ॥ २.२५ ॥

इयं जडता स्मृता । यत्रेति सर्वत्राकाण्ड इत्यादौ सम्बन्धः । अकाण्डे हुंकारः । स्तब्धा दृष्टिः । स्मृतिर्गता । समधिकाः श्वासाः । पुनः

---

24 See P 5.4.50.

25 *So Pu?; *-udgata-* M (*-udita-*? Ch).

26 AK 1.5.343.

27 *Kṣīrasvāmin ad AK*

28 ŚV 6.64.

कार्श्यम् । अकाण्डेऽनवसरे । स्पष्टमन्यत् । तदुक्तम् ।

यत्र ध्यायति निःसंज्ञं जडता सा प्रकीर्तिता ।

अत्र स्पर्शानभिज्ञत्वं वैवर्ण्यं शिथिलाङ्गता ।

अकाण्डहुंकृतिः स्तम्भो निःश्वासकृशतादयः ॥ इति[29]

यथेत्युदाहरणम् ॥२५॥

दृष्टिरिति ।

दृष्टिर्निश्चलतारकाधरतलं श्वासैः कृतं धूसरं

प्राप्तं वासरचन्द्रबिम्बपदवीं वक्त्रं विनष्टा स्मृतिः ।

हुंका[46v]रः परमेक एव वचनस्थाने स्थितः सांप्रतं

मन्येऽस्याः कुसुमायुधः सशिबिरः प्रत्यङ्गमासंगतः ॥ २.२६ ॥

अहं मन्ये । किम् । सांप्रतमस्याः प्रत्यङ्गं सशिबिरः कु(45r)सुमायुध आसंगतः । यतो निश्चलतारका दृष्टिः । पुनरधरतलं श्वासैर्धूसरं कृतम् । वक्त्रं वासरचन्द्रबिम्बपदवीं प्राप्तम् । स्मृतिर्विनष्टा । परमेक एव हुंकारः वचनस्थाने स्थितः ॥ अङ्गमङ्गं प्रति प्रत्यङ्गम् । शिबिरेण सह वर्तमानः सशिबिरः । आसंगतः प्राप्तः । स्पष्टमन्यत् ॥२६॥

अथ मरणम् ।

उपायैर्विविधैर्नार्या यदि न स्यात्समागमः ।

कन्दर्पशरभिन्नाया मरणं जायते ततः ॥ २.२७ ॥

यदि विविधैरुपायैर्नार्याः प्रियेण सहेति शेषः । समागमो न स्यात्ततो मरणं जायते । किंभूताया नार्याः । कन्दर्पशरभिन्नायाः ॥ ततोऽसमागमात् । शरीरात्प्राणत्यागो मरणम् । मरणस्यामङ्गलत्वान्नोदाहृतिरुदाहृता ॥२७॥

केचित्तु

नयनप्रीतिः प्रथमं चित्तासङ्गस्ततोऽथ संकल्पः ।

निद्राच्छेदस्तनुता विषयनिवृतिस्त्रपानाशः ।

---

29 RS 2.200-201.

उन्मादो मूर्च्छा मृतिरित्येताः स्मरदशा दशैव स्युः ॥

इत्याचक्षते[30] । किं च ।

पुंसोऽपि हि भवन्त्येता दशावस्था मनोभवात् ।

मरणं किंत्वसौन्दर्यात्तयोः कैश्चिन्न वर्ण्यते ॥ २.२८ ॥

एता अवस्थाः पुंसोऽपि मनोभवाद्भवन्ति हि । किंत्वसौन्दर्यात्तयोर्मरणं न वर्ण्यते ॥ एता अभिलाषादयः । तयोः स्त्रीपुंसयोः । स्पष्टमन्यत् ॥२९॥

अन्य इति ।

अन्ये तदपि बध्नन्ति प्रत्युज्जीवनवाञ्छया ।

वृत्तानुवादे तच्छस्तमुत्पाद्ये प्रायशो न हि ॥ २.२९ ॥

अपीति प्रश्ने । अन्ये प्रत्युज्जीवनवाञ्छया तद्बध्नन्ति । तद्वृत्तानुवादे शस्तम् । न हि प्रायश उत्पाद्ये शस्तमित्यन्वयः ॥ अ[47r]न्ये कवयः । प्रत्युज्जीवनं पुनर्जीवनं तस्य वाञ्छया । तन्मरणं बध्नन्ति । बध बन्धने क्र्यादिः । वृत्तस्य जातस्यार्थस्य । अनुवादे पुनःकथने । शस्तं प्रशस्तम् । प्रायशो बाहुल्येन । उत्पाद्ये जायमाने वस्तुनि न हि प्रशस्तमिति ॥२९॥

तदेवाह ।

एकस्मिन्नु मृतेऽप्यन्यो यदि जीवेत्कथंचन ।

का स्नेहगणना तत्र म्रियते चेन्न संगमः ॥ २.३० ॥

न्विति प्रश्ने । एकस्मिन्मृते यद्यन्योऽपि कथंचन जीवेत्तत्र स्नेहगणना का । म्रियते चेत्संगमः न । स्प(45v)ष्टम् ॥३०॥

मरणवर्णनमनङ्गीकृत्य रसस्थितिमाह पूर्वमिति ।

पूर्वं नारी भवेद्रक्ता पुमान्पश्चात्तदिङ्गितैः ।

ततः संभोगलीलेति स्वभावसुभगा स्थितिः ॥ २.३१ ॥

इति स्वभावसुभगा स्थितिर्भवेदिति शेषः । इतीति किम् । नारी पूर्वं रक्ता भवेत् । पश्चात्तदिङ्गितैः पुमान् । ततः संभोगलीला ॥ इत्यमुना प्रकारेण स्वभावेन सुभगा रमणीया स्थिती रसस्थितिः । पूर्वं प्रथमतः । रक्तानुरागिणी । तदिङ्गितैः तस्या इङ्गितैश्चेष्टारूपैर्विलासैः । रक्तोऽनुरागी ॥३१॥

---

30 Cited anonymously in SD 3.194+.

अन्यदप्याह ।

अन्यथापि न दोषः स्याद्यदि प्रेम समं द्वयोः ।

रक्तापरक्तवृत्तिश्चेच्छृङ्गाराभास एव सः ॥ २.३२ ॥

अन्यथापि दोषो न स्याद्यदि द्वयोः समं प्रेम । चेद्रक्तापरक्तवृत्तिः स एव शृङ्गाराभासः ॥ अन्यथा प्रकारान्तरेण । दोषोऽलंकारविरोधः । द्वयोः स्त्रीपुंसयोः । चेद्यदि । रक्तापरक्ते वृत्ती यस्मिन्प्रेम्नि स एव प्रेमा । यथा नार्यनुरक्ता नायकोऽपरक्तः विपर्ययो वा ॥३२॥

अथ रक्तापरक्तवृत्तेः प्रेम्नः स्थानं निर्दिशत्ययमिति ।

अयं च प्रायशस्तज्ज्ञैरित्थं हास्येषु बध्यते ।

निर्धनेन मया सार्धं वेश्ये मा[47v]नय यौवनम् ॥ २.३३ ॥

अयं तज्ज्ञैः प्रायशो हास्येष्विथं निबध्यते । हे वेश्ये मया निर्धनेन सार्धं यौवनं मानय ॥अयं रक्तापरक्तवृत्तिः प्रेमा । तां रसस्थितिं जानन्तीति तज्ज्ञास्तैः । स्पष्टमन्यत् ॥३३॥

रसस्थितिं निरूप्येदानीमन्यमपि रसप्रकारमाह ।

अनुरक्तो भवेद्यस्यां नायकस्तत्सखीजनम् ।

साम्ना मानेन दानेन बाढमावर्जयत्यसौ ॥ २.३४ ॥

असौ नायको यस्यामनुरक्तो भवेत्तत्सखीजनं बाढं साम्ना मानेन दानेनावर्जयति ॥ तस्या नायिकाया सखीजनं बाढमत्यर्थं साम्ना प्रीत्या मानेन संमानेन दानेनालंकारादिरूपेणावर्जयति वशीकरोति ॥३४॥

अपि च ।

तस्याग्रे तत्कथां कुर्वन्स्वाभिप्रायं च काशयेत् ।

तदभावे नियुञ्जीत काश्चित्प्रव्रजिकादिकाः ॥ २.३५ ॥

तत्क(46r)थां तदग्रे कुर्वन्स्वाभिप्रायं च काशयेत् । तदभावे काश्चित्प्रव्रजिकादिका नियुञ्जीत ॥ तस्या नायिकायाः कथां तत्कथाम् । तस्य सखीजनस्याग्रे तदग्रे । स्वस्यात्मनोऽभिप्रायं स्वाभिप्रायम् । च काशयेत्प्रकाशयेत् । कासृ दीप्तौ धातुः । तस्य सखीजनस्याभावे । प्रव्रजिकादिर्यासां ताः कापालिनीयोगिनीमालिनीगन्धिनीप्रभृतयः ॥३५॥

किं च ।

तद्वारेण समाख्यातस्वभावो ज्ञाततन्मनाः ।

उपचारपरैर्लेखैः साधयेत्तामतन्द्रितः ॥ २.३६ ॥

अतन्द्रितः संस्तां लेखैः साधयेत् । किंभूतः । तद्वारेण समाख्यातस्वभावः । पुनर्ज्ञाततन्मनाः । किंभूतैर्लेखैः । उपचारपरैः ॥ न तन्द्रितोऽतन्द्रितोऽनलसः । तां नायिकाम् । लेखैः पत्रिकरूपैः । तत्र लेखो द्विविधः निरक्षरः साक्षरश्च । उक्तं रसामृतसिन्धौ ।

निरक्षरः साक्षरश्च कामलेखो द्विधा भवेत् ।

सुरक्तपल्लवमयश्चन्द्रार्धादिनखाङ्कभाक् ॥

वर्णविन्यासरहितो भवेदेष निरक्षरः ।

गाथामयी लिपिर्यत्र स्वहस्ताङ्कैः स सा[48r]क्षरः ॥ इति[31]

साधयेद्वशीकुर्यात् । तासां प्रव्रजिकादीनां द्वारेण । समाख्यातः सम्यक्कथितः स्वभावो यस्य सः । ज्ञातं तस्या मनो येन सः । उपचर्यत इत्युपचारः स एव परो मुख्यो येषु तैरुपचारपरैः । त्वन्मनस्कत्वत्समर्पितप्राणादिकरूपैरित्यर्थः ॥३६॥

साधनप्रकारमेवाह ।

ततो दृष्ट्वा विविक्ते तामिन्द्रजालकलादिभिः ।

प्रयोगैर्ललितैः स्वैरं विस्मयं परमं नयेत् ॥ २.३७ ॥

ततस्तां विविक्ते दृष्ट्वा स्वैरं यथा भवति तथा ललितैरिन्द्रजालकलादिभिः प्रयोगैः परमं विस्मयं नयेत् ॥ ततो ज्ञातमनस्कानन्तरम् । तां नायिकाम् । विविक्त एकान्ते । इन्द्रजालकलादिर्येषां तैः । शेषाद्विभाषेति वा कप्[32] । नयेत्प्रापयेत् ॥३७॥

अथ तयोर्नूतनसंगमस्थानं दर्शयति ।

धात्रीसखीवेश्मनि रात्रिचारे

महोत्सवे तीव्रभये वने च ।

आमन्त्रणे व्याधिमिषेण शून्ये

गृहे तयोर्नूतनसंगमः स्यात् ॥ २.३८ ॥

स्पष्टोऽन्वयः [॥] सा (46v) च स च तौ तयोर्नायिकानायकयोः । पुमान्स्त्रियेति[33] सूत्रेण स्त्रीलोपः । नूतनो नवीनो यः संगमो

31 UNM 15. 64-67 (with omissions).

32 P 5.4.154.

33 P 1.2.67.

मिलनम् । कुत्र । धात्री च सखी च धात्रीसख्यौ तयोर्वेश्मनि गृहे । पुना रात्रेश्चारः संचरणं संध्यार्धरात्रशेषरात्रिरूपं । यद्वा रात्रौ चारः संचरणं तस्मिन् । यथा गीतगोविन्दे[34] ।

आश्लेषादनु चुम्बनादनु नखोल्लेखादनु स्वान्तज-

प्रोद्बोधादनु संभ्रमादनु रतारम्भादनु प्रीतयोः ।

अन्यार्थगतयोर्भ्रमान्मिलितयोः[35] संभाषणैर्जानतो-

र्दम्पत्योरिह को न को न तमसि व्रीडाविमिश्रो रसः ॥

महानुत्सवो महोत्सवः । विवाहदेवतायात्रादिरूपस्तस्मिन् । व्याधेर्मिषं व्याधिमिषं तेन । आमन्त्रण आह्वाने । इयं ग्रहपीडिता रोगपीडिता वेति व्याधिमिषेण । अमुकस्तु गणितशास्त्रविशारदोऽस्ति धन्वन्तरिरिव भिषग्वरोऽस्तीति सखीभिस्तत्प्रशंसादिरूपे । शून्ये निर्जने ॥३८॥

यदा राग इति ।

यदा रागो गुरुः सा च लभ्यते नैव याचिता ।

क्षीणोपायस्तदा ह्यन्यां नायकः साधयेदिति ॥ २.३९ ॥

नायकस्तदान्यां साधयेत् । किंभूतो नायकः । यदेति । हि निश्चितम् । क्षीणोपायः । इतीति किम् । रागो गुरुः सा च याचिता नैव लभ्यते ॥ इति पूर्वोक्तप्रकारेण । स्पष्टम् ॥३९॥

तत्रैवंभूतसाधने वर्जनमाह ।

परस्त्रीगमनोपायः कविभिर्नोपदर्शितः ।

सुन्दरं किंतु काव्याङ्गमेतत्तेन निदर्श्यते ॥ २.४० ॥

कविभिः परस्त्रीगमनोपाया नोपदर्शिताः । किंत्वेतत्काव्याङ्गं सुन्दरं स्यादिति शेषः । तेन निदर्श्यते ॥ निदर्श्यते प्रदर्श्यते न तु विधीयते ॥४०॥

यद्येवं तर्हि निदर्श्यते कथमित्यपेक्षायामाह ।

वामता दुर्लभत्वं च स्त्रीणां या च निवारणा ।

---

34 *Gītagovinda* 11.5.4 (ed. NSP p. 100).

35 There is a lacuna here in M, until v. 2.43; the material omitted here is found on f. 49r.

तदेव पञ्चबाणस्य मन्ये परममायुधम् ॥ २.४१ ॥

पञ्चबाणस्य तदेव परममायुधं मन्ये । किं तत् । स्त्रीणां वामता दुर्लभत्वं च निवारणा च ॥ पञ्च बाणा यस्य सः कामस्तस्य । वामता वाक्यनेत्रभृकुट्यादौ वक्रत्वम् । दुर्ल(47r)भत्वं विविधरत्नालंकरणप्राणदानादप्यप्राप्तिः । निवारणा निषेधः श्वश्रूननान्दृप्रभृतिभिः ॥ ४१॥

अथ पराङ्गनारतिरमणीयत्वमाह ।

बहुमानाद्भयाद्वापि नृणामन्यत्र योषिति ।

प्रच्छन्नकामितं रम्यं तासामपि भवेद्यथा ॥ २.४२ ॥

नृणामन्यत्र योषिति प्रच्छन्नकामितं रम्यं भवेत् । तासामपि । कुतः । बहुमानाद्भयाद्वापि ॥ अन्यत्र योषिति पराङ्गनायाम् । प्रच्छन्नकामितं क्रीडा । रम्यं रमणीयम् । तासां स्त्रीणामपि । बहुरधिको यो मानः संमानस्तस्मात् । तस्यास्तं प्रति तस्य तां प्रतीति कश्चित्पश्येद्द्रक्ष्यति वेत्येवंरूपाद्भयात् । यथेत्युदाहरणम् ॥४२॥

जीर्णमिति ।

जीर्णं तार्णकुटीरकं निवसनं तल्पीकृतं स्थण्डिले

नीरन्ध्रं तिमिरं किरन्ति सलिलं गर्जन्त एते घनाः ।

गच्छामीति वदत्यसावपि मुहुः शङ्काकुला केवलं

चेतश्चित्रमहो तथापि रमते संकेतके कामिनाम् ॥ २.४३ ॥

अहो चित्रं तथापि कामिनां चेतः संकेतके रमते । यद्यपि तार्णकुटीरकं जीर्णम् । पुनः स्थण्डिले निवसनं तल्पीकृतम् । पुनरेते गर्जन्तो घना नीरन्ध्रं यथा स्यात्तिमिरं सलिलं किरन्ति । असावपि शङ्काकुला मुहुर्गच्छामीति केवलं वदति । चित्रमाश्चर्यम् ॥ तृणानामिदं तार्णम् । तार्णं च तत्कुटीरकं चाल्पगृहम् । कुटीशमीशुण्डाभ्यो र इति[36] सूत्रेण रः । अल्पा कुटी कुटीरकः स्यात् । जीर्णं जर्जरीभूतम् । स्थण्डिले मृत्तिकानिर्मितचतुष्के । निवसनं परिधानवसनम् । तल्पीकृतमतल्पं तल्पं क्रियत इति । तल्पं[48v] शय्या । नीरन्ध्रं निश्छिद्रं सघनमित्यर्थः । तिमिरमन्धकारं तद्रूपं सलिलं पानीयम् । किरन्ति क्षिपन्ति ॥४३॥

अथ मानः ।

स मानो नायिका यस्मिन्नीर्ष्यया नायकं प्रति ।

---

36 P 5.3.88.

धत्ते विकारमन्यस्त्रीसङ्गदोषवशाद्यथा ॥ २.४४ ॥

नायिका यस्मिन्सत्यन्यस्त्रीसङ्गदोषवशादीर्ष्यया नायकं प्रति विकारं धत्ते स मानः ॥ ईर्ष्यया परगुणोत्कर्षास(47v)हनेन । विकारं प्रियापराधसूकचकसबाष्पाकुञ्चितनेत्रस्फुरद्गण्डस्थलाधरकम्पवाग्वक्रत्वादिरूपम् । स्पष्टमन्यत् । अत्र निर्वेदशङ्कामोहचापलदैन्यासूयावहित्थग्लानिचिन्तादयः संचारिणो ज्ञातव्याः । तदुक्तं रसामृतसिन्धौ[37] ।

संचारिणोऽत्र निर्वेदशङ्कामोहाः सचापलाः ।

दैन्यासूयावहित्थाश्च ग्लानिश्चिन्तादयोऽप्यमी ॥

मानलक्षणं च तत्रैव ।

दम्पत्योर्भाव एकत्र सतोरप्यनुरक्तयोः ।

स्वाभीष्टाश्लेषवीक्षादिनिरोधी मान उच्यते[38] ॥

यथेत्युदाहरणम् ॥४४॥

किंचिदिति ।

किंचिद्बाष्पजलावलेपललिते नेत्रे मनाक्कुञ्चिते

रागो विस्फुर[39]णानुबन्धरुचिरः संदर्शितो गण्डयोः ।

कम्पश्चाधरपल्लवे विरचितः कामं कुरङ्गीदृशा

नो जाने किमयं प्रिये प्रकटितः कोपोऽभिलाषोऽथवा ॥ २.४५ ॥

अहं नो जाने । कुरङ्गीदृशा कामं यथा स्यात्प्रियेऽयं कोपः प्रकटितोऽथवाभिलाषः । यतो नेत्रे किंचिद्बाष्पजलावलेपललिते । किंभूते नेत्रे । मनाक्कुञ्चिते । पुनर्गण्डयोः रागः संदर्शितोः । किंभूतो रागः । विस्फुरणानुबन्धरुचिरः । च पुनरधरपल्लवे कम्पो विरचितः ॥ कोपः क्रोधः । अभिलाषः संगमेच्छा । किंचिद्यद्बाष्पजलं तेन सह योऽवलेपो गर्वस्तेन ललिते । तल्लक्षणमुक्तम् । मनागीषत्कुञ्चिते । तल्लक्षणं चोक्तमेव । गण्डयोः कपोलयो रागो रक्तिमा । विशिष्टं यत्स्फुरणं तस्यानुबन्धः परंपरा तेन रुचिरः सुन्दरः । क्रोधाभिलाषयोर्बाष्पजलावसिक्तनेत्रकपोलविस्फुरणाधरकम्पादयो भवन्तीति तात्पर्यार्थः ॥४५॥

---

37 UNM 15.75 (with variants).

38 UNM 15.74.

39 The earlier lacuna in M (see n. 176) is partially inserted here (2.38-2.46 middle). A new lacuna is caused thereafter by the disappearance of 50r/v.

अथ मानभेदमाह ।

स प्रायशो भवेत्त्रेधा कामिनीनां प्रियं प्रति ।

अवेक्ष्य दोषमेतस्य गरीयान्मध्यमो लघुः ॥ २.४६ ॥

स कामिनीनां प्रियं प्रति प्रायशस्त्रेधा भवेद्गरीयान्मध्यमो लघुरिति । किं कृत्वा । एतस्य दोषमवेक्ष्य ॥ स मानः । (48r) अतिशयेन गुरुर्गरीयान्कष्टतमापनेय इत्यर्थः। एतस्य प्रियस्य दोषमन्यस्त्रीदर्शनगोत्रस्खलनसंगमरूपम् । अवेक्ष्य दृष्ट्वा ॥४६॥

तत्र गुरुमानः ।

प्रतिनार्यां गते कान्ते स्वयं दृष्टे नखाङ्किते ।

तद्वासोदर्शने गोत्रस्खलिते च गुरुर्यथा ॥ २.४७ ॥

कान्ते प्रतिनार्यां गते सति पुनः स्वयं नखाङ्किते दृष्टे सति पुनस्तद्वासोदर्शने । च पुनर्गोत्रस्खलिते गुरुः । भवेदिति शेषः ॥ प्रतिनार्यामन्यनार्याम् । नखैरङ्किते चिह्निते । तस्या [40]नायिकाया वाससो वस्त्रस्य दर्शने दृष्टे । क्रीडासमयेऽन्यस्त्रीनामग्रहणं गोत्रस्खलनं तस्मिन्सति गुरुः । अपरस्त्रीदर्शनादिजन्मचरणपातभूषणदानाद्यपनेयरूप इत्यर्थः । यथेति निदर्शनम् ॥४७॥

बिम्बोष्ठ इति ।

बिम्बोष्ठः स्फुरति प्रयाति पटुतां गण्डस्थले शोणिमा

यातस्तिर्यगमू दृशौ च बलवद्भ्रूयुग्ममुद्भ्राम्यति ।

इत्थं चण्डि तथा तवैष रुचिरः कोपक्रमो जृम्भते

जातोऽहं प्रणतीरपास्य सुतरामेतद्दिदृक्षुर्यथा ॥ २.४८ ॥

हे चण्डि इत्थं तवैष रुचिरः कोपक्रमस्तथा जृम्भते यथाहं प्रणतीरपास्यैतत्सुतरां दिदृक्षुर्जातः । इत्थं कथम् । बिम्बोष्ठः स्फुरति । गण्डस्थले शोणिमा पटुतां प्रयाति । अमू दृशौ तिर्यग्यथा भवति याते । भ्रूयुग्ममुद्भ्राम्यति । किंभूतम् । बलवत् ॥ चण्डि कोपने । जृम्भत उदयति । प्रणतीः चरणपतनमृदुवचनपादसंवाहनादिरूपाः। अपास्य त्यक्त्वा । एतत्कोपक्रमोदयनम् । सुतरामत्यर्थम् । दिदृक्षुर्द्रष्टुमिच्छुः । जातः प्रादुर्भूतः । बहुकालपर्यन्तं तव चरणसंवाहनादिकं कृतं तथापि नावलोक्यत इति ध्वनितम् । उपास्येति पाठान्तर उपास्य सेवित्वा । शोणस्य भावः शोणिमा रक्तत्वम् । लोहितो रोहितो रक्तः शोणः कोकनदच्छविरित्यमरः[41] । याते गते

---

40 The lacuna in M ends here.

41 AK 1.5.346.

। बलो नाम कश्चिद्दैत्यस्तेन तुल्यम् । यद्वा बलेन बलभद्रेण तुल्यं बलवत् । यथा बलभद्रो वारुणीं पीत्वा भ्राम्यति तथैतदपि (48v)॥ ४८॥

अथ मध्यममानः ।

दृष्टे प्रियतमे रागादन्यया सह जल्पति ।

सख्याख्यातेऽथवा दोषे मानोऽयं मध्यमो यथा ॥ २.४९ ॥

अयं मध्यमो मानः । किं सति । प्रियतमे दृष्टे सति । तथा सख्या दोष आख्याते सति । किंभूते प्रियतमे । रागादन्यया सह जल्पति ॥ रागात्स्नेहादन्यया नायिकया सह जल्पति वदति सति । मध्यमः
कष्टतरापनेय[51r]गोत्रस्खलनादिजन्मान्यथावादशपथाद्यपनेयरूपः ॥४९॥

उदाहरणं यथा ।

वाचो वाग्मिनि किं तवाद्य परुषाः सुभ्रु भ्रुवोर्विभ्रमो

भ्राम्यन्किं तव [42]एष लोलनयने किं लोहिते लोचने ।

नास्त्यागो मयि किं मुधैव कुपितेत्युक्ते पुरः प्रेयसा

मानिन्या जलबिन्दुदन्तुरपटा दृष्टिः सखीष्वाहिता ॥ २.५० ॥

मानिन्या दृष्टिः सखीष्वाहिता । किंभूता दृष्टिः । जलबिन्दुदन्तुरपटा । किं सति । प्रेयसेति पुर उक्ते सति । इतीति किम् । हे वाग्मिनि । अद्य तव वाचः परुषाः किम् । हे सुभ्रु तवैष भ्रुवोर्विभ्रमः किं भ्राम्यन् । हे लोलनयने लोचने लोहिते किम् । मय्यागो नास्ति मुधैव किं कुपिता ॥ आहितार्पिता । जलबिन्दुभिर्दन्तुरे नतोन्नते पुटे यस्याः सा । दन्तुरमुन्नतानतमित्यमरः[43]। वाग्मिनि वाग्विदग्धे । परुषाः कठोराः । लोहिते रक्ते । आगोऽपराधः । मुधा व्यर्थम् ॥५०॥

अथ लघुमानः सविलासेति ।

सविलासस्फुरच्चक्षुर्वीक्षमाणे परां प्रिये ।

किंचिदन्यमनस्के च जायते स लघुर्यथा ॥ २.५१ ॥

---

42 Hiatus sic.

43 उनतोन्नतम् (sic) Pu, Ch; उन्नतान्नतम (sic) M. Compare *Medinīkośa* p. 134 v. 166.

सविलासस्फुरच्चक्षुर्यथा स्यात्प्रिये परां वीक्षमाणे सति । च पुनः किंचिदन्यमनस्के सति जायते स मानो लघुरल्पापनेयः[44] ॥ या परस्त्रीदर्शनान्यमनस्कादिजन्यान्यथासिद्धकुतूहलाद्यपनेयरूप इत्यर्थः । अन्यस्मिन्वस्तुनि मनो यस्य स तस्मिन्व्यग्रचित्त इत्यर्थः । यथेत्युदाहरणम् ॥५१॥

मामिति ।

मामेव ताडय नितम्बिनि यद्यकस्मा-

त्कोपो भवेन्न च मुखं तु निजं किमेतत् ।

आनीयते शशधरानुकृतिं कपोल-

पाली प्लुतेन घनकज्जलनेत्रवारा ॥ २.५२ ॥

हे नि[51v]तम्बि(49r)नि यद्यकस्मात्कोपो भवेत्तदा मामेव ताडय न च निजं मुखम् । तु पुनः । एतत्किं यत्कपोलपाली घनकज्जलनेत्रवारा शशधरानुकृतिं नीयते । किंभूतेन वारा । प्लुतेन ॥ नितम्बोऽस्या अस्तीति नितम्बिनी तस्याः संबोधनम् । पश्चान्नितम्बः स्त्रीकट्याः क्लीबे तु जघनं पुर इत्यमरः[45] । निजं स्वीयम् । घनं स्निग्धं यत्कज्जलयुक्तं नेत्रवा जलं तेन । शशधरस्य मृगलाञ्छनस्य चन्द्रस्यानुकृतिं तत्समानतां नीयते प्राप्यते । प्लुतेन प्रसृतेन ॥५२॥

अथ मानस्य कष्टसाध्ये[कष्टसाध्यत्वे?]ऽपि सुखसाध्यत्वमाह ।

देशकालबलात्कोपः प्रायः सर्वोऽपि योषिताम् ।

जायते सुखसाध्योऽयं कृच्छ्रसाध्योऽपि कामिनाम् ॥ २.५३ ॥

अयं योषितां सर्वोऽपि कोपः कामिनां कृच्छ्रसाध्योऽपि देशकालबलात्सुखसाध्यो जायत इत्यन्वयः ॥ कोपः प्रियविषयकदर्शनाश्लेषादितिरोधानरूपः । देशश्च कालश्च बलं चैकवद्भावः तस्मात् । स्पष्टमन्यत् ॥५३॥

तदेव दर्शयति ।

प्रज्वलितोज्ज्वलदीपं रतिगृहमिन्दूज्ज्वलं च सौधतलम् ।

मधुमधुरीकृतमधुकरमधुरध्वनिबोधितं विपिनम् ॥ २.५४ ॥

इत्यादिषु प्रदेशेषु कामिनीनामसंशयम् ।

---

44 So M.

45 AK 2.5.678.

मन्युर्गुरुतरोऽप्याशु सुखसाध्यो भवेद्यथा ॥ २.५५ ॥ युग्मम् ॥

कामिनीनां गुरुतरोऽपि मन्युरित्यादिषु प्रदेशेष्वसंशयं सुखसाध्यो भवेत् । तत्र प्रदेशानाह । रतिगृहं किंभूतम् । प्रज्वलितोज्ज्वलदीपम् । पुनः सौधतलं किंभूतम् । इन्दूज्ज्वलम् । पुनर्विपिनं किंभूतम् । मधुमधुरीकृतमधुकरमधुरध्वनिबोधितम् ॥ रतेः क्रीडाया गृहम् । प्रकर्षेणोज्ज्वलिता दीप्तिमन्तो दीपा यस्मिंस्तत् । सुधया चूर्णेन रचितं सौधं सौधस्य [53r] तलं सौधतलं धवलगृहम् । इन्दुनोज्ज्वलमिन्दूज्ज्वलं कान्तिमत् । विपिनं वनम् । मधुना मकरन्देन मधुरीकृता मनोहरीकृता ये मधुक(49v)रा भ्रमरास्तेषां ये मधुरध्वनयः झङ्कारविशेषनादास्तैर्विबोधितं प्रकाशितम् ॥५४-५५॥

तत्र देशमाह दृष्ट्वेति ।

दृष्ट्वा चन्द्रमसं मनोभववधूकेलिक्रियाकन्दुकं

प्रोन्मीलन्नवमालतीपरिमलं चाघ्राय मानौषधम् ।

दीपार्चिःकपिशां विचित्रवलभीमालोक्य लोलदृशा

मानिन्या चटुमात्राकेण रमणे मानो मनाग्वन्दितः ॥ २.५६ ॥

मानिन्या रमणे मनाक् चटुमात्रकेण मानो लोलदृशा वन्दितः । किं कृत्वा । चन्द्रमसं दृष्ट्वा । किंभूतं चन्द्रमसम् । मनोभववधूकेलिक्रियाकन्दुकम् । च पुनः प्रोन्मीलन्नवमालतीपरिमलं चाघ्राय । किंभूतं परिमलम् । मानौषधम् । पुनर्विचित्रवलभीमालोक्य । किंभूतां वलभीम् । दीपार्चिःकपिशाम् ॥ रमणे रमणविषये । मनागीषत् । चटु प्रियवाक्यमिति रुद्रचन्द्रः[46] । मानो हठः । लोलन्ती या दृक्तया वन्दितो नमस्कृतः । मानाहमभिवन्दये पुनर्नागच्छेति दृष्ट्वैवाभिवादनमकरोदित्यर्थः । मनसि भवतीति मनोभवः कामस्तस्य वधू रतिस्तस्याः केलिक्रिया क्रीडाकर्म तत्र कन्दुकं गेण्डुकमिति भाषा[47] । प्रकर्षेणोन्मीलन्प्रकटीभवन्यो नवमालत्याः परिमलस्तमाघ्राय । घ्रा गन्धोपादाने । विमर्दोत्थे परिमलो गन्धे जनमनोहर इत्यमरः[48] । मानस्यौषधं मानव्याधिनिवर्तकमित्यर्थः । विविधानि चित्राणि यस्यां सा विचित्रा सा चासौ वलभी चेति विचित्रवलभी ताम् । गोपानसी तु वलभी छादने वक्रदारुणीत्यमरः[49] । दीपानामर्चिर्ज्योतिस्तेन कपिशां पीतवर्णाम् ॥५६॥

[54r] अथ कालबलम् ।

---

46 An oft-cited lexicographer, but whose work seems not to be extant.

47 *Turner unclear (Dravidian? Prakrit?)

48 AK 1.5.336.

49 AK 2.2.70.

मधुसमयशशधरोदयकन्दर्पमहादिकेषु कालेषु ।

मानो मनस्विनीनामतिसुखसाध्यो भवेद्भूम्ना ॥ २.५७ ॥

मनस्विनीनां भूम्ना मानो मधुसमयादिषु कालेष्वतिसुखसाध्यो भवेदित्यन्वयः ॥ मनस्विनीनां मानिनीनां । बहोर्भावो भूमा बाहुल्यं तेन करणेन । मधुसमयश्च वसन्तसम(50r)यः । शशधरोदयश्चन्द्रोदयः । कन्दर्पमहोत्सवश्च नृत्यगीतवादित्रनानासुगन्धकुसुममण्डपरचनादिरूपः । त आदिर्येषां तेषु मधुसमयशशधरोदयकन्दर्पमहादिकेषु ॥ ५७॥

अथ बलमाह ।

चन्द्रश्चन्द्रमुखीक्ष्यतां क्षणमियं संभाव्यतां मञ्जरी

चूतस्य स्मरविद्विषि प्रियतमे कोपेऽपि केयं रतिः।

इत्युक्ते रुचिरेण तत्करतलं पादाग्रसंवाहना-

द्धुन्वन्त्याः सुदृशो बलात्पुलकिते जङ्घे च दोर्वल्लरी ॥ २.५८ ॥

सुदृशो जङ्घे पुलकिते दोर्वल्लरी च पुलकितेत्यन्वयः । किं सति । रुचिरेण बलादित्युक्ते सति । इतीति किम् । हे चन्द्रमुखि । अयं चन्द्रः क्षणमीक्ष्यताम् । पुनश्चूतस्य मञ्जरी संभाव्यताम् । हे प्रियतमे कोपेऽपीयं का रतिः । किंभूते कोपे । स्मरविद्विषि । किंभूतायाः सुदृशः । पादाग्रसंवाहनात्तत्करतलं धुन्वन्त्याः ॥ रुचिरेण कान्तेन । चन्द्रमुखीत्यनेन स्वकीयचन्द्राननेन पुरःस्थितश्चन्द्रः सत्कार्यतामित्यर्थः । चूतस्याम्रस्य मञ्जरी मुकलः संभाव्यतामवलोक्यताम् । आम्रश्चूतो रसालोऽसौ सहकारोऽतिसौरभ इत्यमरः[50] । चूतस्याश्लिष्टत्वान्[51] नूत[स्य] इति पठ्यते । स्मरविद्विषि कामशत्रौ । पादयोरग्रं पादाग्रं तस्य संवाहनान्मोटनात् । तत्करतलं तस्य प्रियस्य करतलम् । धुन्वन्त्याः कम्पयन्त्या न तु दूरीकुर्वन्त्या मानस्य श्लथत्वात् ॥५८॥

अल्पोऽपि मानः कंचिदाश्रयं प्राप्य गुरुर्भवती[53r]त्यत आह ।

दूतीजनस्य पुरतो लघुरपि कोपो गुरूयते प्रायः ।

अभिनवदोषावसारे तथैव वनिताजनस्य यथा ॥ २.५९ ॥

वनिताजनस्य लघुरपि कोपो प्रायः दूतीजनस्य पुरतो गुरूयते । तथैवाभिनवदोषावसारे ॥ पुरतोऽग्रतः । गुरुरिवाचरति गुरूयते । अभिनवदोषास्तत्कालीनदोषा अन्याङ्गनानखक्षताञ्जनविलेपनादिरूपास्तेषामवसरेऽवलोकनस(50v)मये ॥५९॥

---

50 AK 2.4.164.

51 Sic mss. Conj. *aślīlatvāt*.

तत्र दूतीजनस्य पुरतो यथा ।

चरणपतनात्पत्युर्मन्यौ मनाक्शिथिलीकृते

भजति च किमप्युत्कम्पत्वं घनस्तनमण्डले ।

तदपि विसरत्सारङ्गाक्ष्या चिरानुनयेच्छया

कथमपि पुरो दृष्ट्वा दूतीं पुनर्भ्रुकुटी कृता ॥ २.६० ॥

विसरत्सारङ्गाक्ष्या पत्युश्चरणपतनान्मन्यौ मनाक्शिथिलीकृते सति । च पुनर्घनस्तनमण्डले किमप्युत्कम्पत्वं भजति सति । तदपि पुरो दूतीं दृष्ट्वा चिरानुनयेच्छया कथमपि पुनर्भ्रुकुटी कृता ॥ विसरत्स्फुटत्सारङ्गः कमलं तद्वदक्षिणी यस्याः सा तया । स्पष्टमन्यत् ॥ ६०॥

तत्कालीनदोषावलोकनं यथा ।

चतुरचटुभिर्गाढाश्लेषैर्हठात्परिचुम्बनै-

र्मधुरवचनैर्वारं वारं गतोऽप्यतिमन्दताम् ।

अपरवनितासङ्गाल्लग्नं विलोक्य विलेपनं

कुवलयदृशः कोपः कान्ते पुनर्नवतां गतः॥ २.६१ ॥

कुवलयदृशः कोपः कान्ते पुनर्नवतां गतः । किं कृत्वा । अपरवनितासङ्गाद्विलेपनं विलोक्य । किंभूतः कोपः । वारं वारमिति सर्वत्र योज्यम् । चतुरचटुभिः पुनर्गाढाश्लेषैः पुनर्हठात्परिचुम्बनैः पुनर्मधुरवचनैरतिमन्दतां गतोऽपि ॥ नवतां नूतनत्वं नवाङ्कत्वं वा । गतः प्राप्तः । स्पष्टमन्यत् ॥६१॥

अथ तस्याः प्रसादनार्थं सामादिष[53v]डुपायानाह ।

साम दानं च भेदः स्यादुपेक्षा प्रणतिस्तथा

तथा प्रसङ्गविभ्रंशो दण्डः शृङ्गारहानिकृत् ॥ २.६२ ॥

छमिति सर्वत्र प्रयोज्यम्[52] । स्पष्टोऽन्वयः । साम (१) दानं (२) भेदः (३) उपेक्षा (४) प्रणतिः (५) प्रसङ्गविभ्रंशः (६) । दण्डस्ताडनं सप्तमोपायः शृङ्गारस्य हानिं करोतीति ॥६२॥[53]

---

52 Only in M. Sense unclear.

53 GBh omits the following v. found in most mss.: तस्याः प्रसादने सद्भिरुपायाः षट् प्रकीर्तिताः ।

अथ साम ।

दुर्विनीतोऽपि पाल्योऽहं त्वया सुभ्रु क्षमाभृता ।

इति वाणी भवेद्यत्र तत्सामेति निगद्यते ॥ २.६४ ॥

हे सुभ्रु क्षमाभृता त्वया दुर्विनीतोऽप्यहं पाल्यः । इत्थं यत्र वाणी भवेत्तत्सामेति निगद्यते । स्पष्टम् । यथा रसामृतसिन्धौ । प्रियवाक्यस्य र(51r)चनं यत्तु तत्साम गीयते[54] ॥६४॥

अथोदाहरणमाह ।

सत्यं भामिनि दुर्जनोऽस्मि दयिते पाल्यस्तथापि त्वया

यो दोषः स लघुर्मृगाक्षि नियतं दीनस्य मे क्षम्यताम् ।

इत्थं जल्पति वल्लभे मृगदृशा चक्षुर्जलं संवृतं

रक्तत्वं विरलीकृतं च वदने दत्तं च किंचिद्वचः ॥ २.६५ ॥

मृगदृशा वल्लभ इत्थं जल्पति चक्षुर्जलं संवृतं पुनश्च वदने रक्तत्वं विरलीकृतं पुनः किंचिद्वचो दत्तम् । इत्थं कथम् । हे भामिनि दुर्जनोऽस्मि सत्यम् । हे दयिते तथापि त्वया पाल्यः । हे मृगाक्षि मे दीनस्य लघुर्दोषः नियतं क्षम्यताम् ॥ किंचिद्वच इति नास्ति तव दूषणं ममैतद्भाग्यमस्ति । स्पष्टमन्यत् ॥६५॥

अथ दानम् ।

अलंकारादिकं दद्यान्नायको यत्र तुष्टये ।

उद्दिश्य कारणं किंचिद्दानं तत्स्याच्च तद्यथा ॥ २.६६ ॥

यत्र नायकः किंचित्कारणमुद्दिश्य तुष्टयेऽलंकारादिकं दद्यात्तच्च दानं स्यात् ॥ तुष्टये नायिकाप्रीतये । आदिना सुगन्धस्नेहचन्दनपिष्टातवसनानि । स्पष्टमन्यत् ॥६६॥

तद्यथा ।

प्रणयिना निजहारलतां स्वयं किल तवेति निवेश्य कुचद्वये ।

पुलकभाजि पुरा कुपिताप्यसौ कृतकचग्रहणं परिचुम्बिता ॥ २.६७ ॥

सुन्दरास्ते निदर्श्यन्ते सहोदाहृतिभिर्यथा ॥ The numeration that follows conforms to my ed. of the ŚT.

54 UNM 15.114.

प्रणयिना पुरा कुपितासौ कृतकचग्रहणं यथा स्यात्परिचुम्बिता । किं कृत्वा । निजहा[54r]रलतां किल तवेति स्वयं कुचद्वये निवेश्य । किंभूते कुचद्वये । पुलकभाजि ॥ परि समन्तान्नयनगलकपोलदन्तवासादिषु । स्पष्टमन्यत् ॥६७॥

अथ भेदः ।

यस्मिन्परिजनं तस्याः समावर्ज्य प्रसादितम् ।

तेनैव लभते कान्तां कान्तो भेदः स उच्यते ॥ २.६८ ॥

स भेद उच्यते यस्मिंस्तस्याः परिजनं समावर्ज्य प्रसादितं पुनस्तेनैव कान्तो कान्तां लभते ॥ यस्मिन्भेदे । तस्या नायिकायाः । परिजनं दूतीजनम् । समावर्ज्य वशीकृत्य । प्रसादितं प्रसन्नतां प्रापितम् । तेनैव परिजनेनैव । कान्तो नायकः कान्तां (51v) नायिकाम् ॥६८॥

उदाहृतिमाह धुन्वानेति ।

धुन्वाना करपल्लवं विदधती दृष्टिं रुषा रागिणीं

तन्वाना वचनानि निष्ठुरतरं मा गाः शठेत्थं मुहुः ।

दूरादायति भीतिमत्यभिमते स्वैरं स्वसंज्ञाकृता

पूर्वावर्जितया चकोरनयना सख्यैव संबोधिता ॥ २.६९ ॥

तयैव सख्या चकोरनयना संबोधिता । किंभूतया सख्या । पूर्वावर्जितया । किंभूता चकोरनयना । स्वैरं यथा स्याद्दूरादायत्यभिमते स्वसंज्ञाकृता । किंभूतेऽभिमते । भीतिमति । किंभूता स्वसंज्ञा । करपल्लवं धुन्वाना पुना रुषा रागिणीं दृष्टिं विदधती पुनर्हे शठ त्वं मागाः । इत्थं मुहुर्निष्ठुरतरं यथा स्याद्वचनानि तन्वानेति योजना ॥ पूर्वं प्रथमतः । आवर्जितया वशीकृतया । आयत्यागच्छति । अभिमते प्रिये । स्वसंज्ञाकृता स्वा स्वीया सज्ञा चेष्टा धुन्वानेत्यादिरूपा । धुन्वाना कम्पयन्ती । रुषा क्रोधेन । रागिणीं रक्ताम् । अरागिणीं वेति च्छेदः । अप्रीतिमतीम् । मा गाः । इण् गतावित्यस्य धातोर्लुङि मध्यमपुरुषैकवचनं । न माङ्योगे[55] इत्यडभावः ॥ ६९॥

अथोपेक्षा ।

प्रसादनविधिं त्यक्त्वा वाक्यैरन्यार्थसूचकैः ।

यस्यां प्रसाद्यते योषिदुपेक्षा सा मता [54v] यथा ॥ २.७० ॥

---

55 P 6.4.74.

सोपेक्षा मता यस्यां प्रसादनविधिं त्यक्त्वान्यार्थसूचकैर्वाक्यैर्योषित्प्रसाद्यते ॥ यस्यामुपेक्षायां सत्याम् । ग्रन्थान्तर इयमप्युपेक्षा ।

सामादौ तु परिक्षीणे स्यादुपेक्षावधारणम् ।

उपेक्षा कथ्यते कैश्चित्तूष्णीम्भावतया स्थितिः[56] ॥

तत एवोदाहरणमपि ज्ञातव्यम् । अन्यार्थं सूचयन्तीति कथयन्तीत्यन्यार्थसूचकानि तैः । प्रसाद्यते प्रसन्नतामानीयते ॥७०॥

यथाह ।

एतत्किं ननु कर्णभूषणमयं हारः स काञ्ची नवा-

बद्धा काचिदियं त्वयाद्य तिलकः श्लाघ्यः प्रिये कल्पितः ।

प्रत्यङ्गं स्पृशतेति तत्क्षणभवद्रोमाञ्चमालम्बिनी

तन्वी मा(52r)नमुपेक्षयैव शनकैर्धूर्तेन संमोचिता ॥ २.७१ ॥

धूर्तेन तन्वी शनकैरुपेक्षयैव मानं संमोचिता । किंभूता तन्वी । तत्क्षणभवद्रोमाञ्चमालम्बिनी । किंभूतेन धूर्तेन । प्रत्यङ्गं स्पृशता । इतीति किम् । हे प्रिय इति सर्वत्र योज्यम् । किमेतन्ननु कर्णभूषणम् । अयं स हारः । तवेयं[57] काचित्काञ्ची याबद्धा । त्वयाद्य श्लाघ्यस्तिलकः कल्पितः ॥ शनकैः शनैः । अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेरित्यकच्[58] । संमोचिता त्याजिता । तत्क्षणं तत्कालम् । भवन् रोमाञ्चो रोमोद्गमस्तमालम्बते सा । अङ्गमङ्गं प्रति प्रत्यङ्गम् । स्पृशता स्पर्शं कुर्वता । स्पृश संस्पर्शे । किं नन्विति प्रश्ने । कर्णभूषणमित्यनेन कपोलस्पर्शनम् । हार इत्यनेन स्तनस्पर्शनम् । काञ्चीत्यनेन जघनालम्भनं ध्वनितम् ॥७१॥

अथ प्रणतिः ।

केवलं दैन्यमालम्ब्य पादपातो नतिर्मता ।

अभीष्टा सा भृशं स्त्रीणां ललिता च भवेद्यथा ॥ २.७२ ॥

स्पष्टोऽन्वयः [॥] सा नतिः प्रणतिः । भृशमत्यर्थम् । अभीष्टा वञ्चिता । च पुनर्ललिता मनोहरा । स्पष्टम् ॥७२॥

यथाह [P यथा हि]।

कुङ्कुमार्द्रकुचकुम्भबिम्बितं वीक्ष्य पृष्ठमपराङ्गनाश्रयम् ।

---

56 UNM 15.125.

57 Sic; read नवेयम् .

58 P 5.3.71.

शंसदूनरसमप्यसौ मुदं प्राप पादपतितस्य कामिनः ॥ २.७३ ॥

असौ कामिनः पृष्ठं वीक्ष्य मुदं प्राप । किंभूतस्य कामिनः । पादपतितस्य । किंभूतं पृष्ठम् । ऊनरसं शंसदपि । यतोऽपराङ्गनाश्रयम् । पुनः कुङ्कुमार्द्रकुचकुम्भबिम्बितम् ॥ असौ नायिका । ऊनो न्यूनो यो रसस्तं शंसदपि कथयदपि । अपरान्या[55r]ङ्गना तयाश्रीयते कङ्कणादिचिह्नैस्तत् । कुङ्कुमेनार्द्रौ सरसौ यौ कुचकुम्भौ ताभ्यां बिम्बितं प्रतिबिम्बितं चिह्नितमित्यर्थः ॥७३॥

अथ प्रसङ्गविभ्रंशः ।

अकस्माज्जायते यत्र भयहर्षादिभावना ।

सोऽयं प्रसङ्गविभ्रंशः कोपभ्रंशात्मको यथा ॥ २.७४ ॥

यत्राकस्माद्भयहर्षादिभावना जायते सोऽयं प्रसङ्गविभ्रं(52v)शः । किंभूतः । कोपभ्रंशात्मक इत्यन्वयः ॥ यत्र यस्मिन्सति प्रसङ्गं प्रस्तुतमं विभ्रंशयतीति सः । कोपं भ्रंशयतीति कोपभ्रंशः स एवात्मा स्वरूपं यस्य सः । स्पष्टमन्यत् ॥७४॥

अयमेव रसान्तरमप्युच्यते । उक्तं हि रसामृतसिन्धौ । आकस्मिकभयादीनां प्रस्तुतिः स्याद्रसान्तरमिति[59] । अयं बुद्धिपूर्वको यादृच्छिकश्च । तदुक्तं तत्रैव । यादृच्छिकं बुद्धिपूर्वमिति द्वेधा निगद्यते[60] । तत्र बुद्धिपूर्वको यथा ।

कथं ममोरसि कृतपक्षनिःस्वनः

शिलीमुखोऽलगदिति जल्पति प्रिये ।

विवृत्य किं[61] किमिदमिति ब्रुवाणया

ससाध्वसं प्रथितमलोकि कान्तया ॥ २.७५ ॥

कान्तया ससाध्वसं यथा स्यात्तथा प्रथितमलोकि । किंभूतया कान्तया । किं किमिदमिति विवृत्य ब्रुवाणया । किं सति । ममोरसि शिलीमुखः कथमलगत्प्रिय इति जल्पति सति । किंभूतः शिलीमुखः । कृतपक्षनिःस्वनः ॥ प्रथितं विस्तीर्णम् । अलोक्यवलोकितम् । विवृत्य तिर्यग्भूत्वा । शिलीमुखो बाणः । अलिबाणौ शिलीमुखावित्यमरः[62] । कृतः पक्षैर्निःस्वनो येन स बाणोऽलिर्वा ॥७५॥

---

59 UNM 15.130ab.

60 UNM 15.130cd (with variants).

61 Sic. [*In *Bhāmahakāvyālaṅkāra*, 4.14, repetition is not a *doṣa* when the speaker is expressing fear. But I don't know that *chandobhaṅga* or *hatavṛttatva* is not considered a *doṣa* when the speaker is agitated.]

62 AK 3.3.361.

यादृच्छिकस्त्वन्यत एव ज्ञातव्यः । तत्र रसामृतसिन्धौ यथा[63] ।

अपि गुरुभिरुपायैरद्य सामादिभिर्या

लवमपि न मृगाक्षी मानमुद्रामभाङ्क्षीत् ।

हरिमिह परिरेभे सा स्वयंग्राहमग्रे

नवजलधरनादैर्भी[55v]षिता पश्य भद्रेति ॥

अथ सामादीनां षण्णां मध्ये विशेषमाह यथोत्तरमिति ।

यथोत्तरं बलीयांस इत्युपायाः प्रसादने ।

आद्यास्त्रयो सदा कार्या विदग्धैः पश्चिमाः क्वचित् ॥ २.७६ ॥

इति प्रसादन उपायाः । किंभूताः । यथोत्तरं बलीयांसः । विदग्धैराद्यास्त्रयः सदा कार्याः । क्वचित्पश्चिमाः ॥ अतिशयेन बलिनो बलीयांसः । पश्चिमा अग्रिमा उपेक्षादयः । स्पष्टमन्यत् ॥७६॥

अपि च (53r) ।

नातिखेदयितव्योऽयं प्रियः प्रमदया क्वचित् ।

मानश्च विरलः कार्यः प्रणयोत्सवसिद्धये ॥ २.७७ ॥

प्रमदयायं प्रियः क्वचिन्न खेदयितव्यः । च पुनः प्रणयोत्सवसिद्धये मानो विरलः कार्यः॥ क्वचित्कदाचित् । प्रणयः स्नेहः स एवोत्सवस्तस्य सिद्धये निष्पत्त्यर्थम् ॥७७॥

किं च ।

इत्युपायान्प्रयुञ्जीत नायिकापि प्रियं प्रति ।

कुलजा नेर्ष्यते किंतु तत्रान्यत्कारणं भवेत् ॥ २.७८ ॥

नायिकापि प्रियं प्रतीत्युपायान्प्रयुञ्जीत । कुलजा नेर्ष्यते किंतु पुनस्तत्रान्यत्कारणं भवेत् ॥ इत्येतानुपायान्सामादीन्प्रयुञ्जीत कुर्यात् । तत्र सामनती यथा दशमस्कन्धपञ्चाध्याय्यां सकलनायकशिरोरत्नश्रीकृष्णं प्रति व्रजवल्लवीकथनम् ।

मैवं विभोऽर्हति भवान्गदितुं नृशंसं

---

63 UNM 15.132.

संत्यज्य सर्वविषयांस्तव पादमूलम् ।

भक्ता भजस्व दुरवग्रह मा त्यजास्मा-

न्देवो यथादिपुरुषो भजते मुमुक्षून् ॥

इत्याद्येकादशभिः श्लोकैः[64] । उपेक्षा यथा पद्यावल्याम्[65] ।

स्वामी मुग्धतरो वनं घनमिदं बालाहमेकाकिनी

क्षौणीमावृणुते तमालमलिनच्छायातमःसंततिः ।

तन्मे सुन्दर कृष्ण मुञ्च सहसा वर्त्मेति राधागिरः

श्रुत्वा तां परिरभ्य मन्मथकथासक्तो हरिः पातु वः ॥

प्रसङ्गविभ्रंशो यथामरुशतके[66] ।

आयाते दयिते मनोरथशतैर्नीत्वा कथंचिद्दिनं

वै[56r]दग्ध्यापगमाज्जडे परिजने दीर्घां कथां कुर्वति ।

दष्टास्मीत्यभिधाय सत्वरपदं व्याधूय चीनांशुकं

तन्वङ्ग्या रतिकातरेण मनसा नीतः प्रदीपः शमम् ॥

यथा च शकुन्तलायाम्[67] ।

दर्भाङ्कुरेण चरणः क्षत इत्यकाण्डे

तन्वी स्थिता कतिचिदेव पदानि गत्वा ।

आसीद्विवृत्तवदना च विमोचयन्ती

शाखासु वल्कलमसक्तमपि द्रुमाणाम् ॥

---

64 *Bhāgavatapurāṇa* 10.29.31-41.

65 *Padyāvalī* v. 250 (with ०कथा० for ०कला०)

66 *Amaruśataka* 77 (NSP).

67 *Abhijñānaśakuntala* 2.12 (NSP).

एवं दानभेदयोरप्युदाहरणं ज्ञातव्यम् । विस्तरत्रासान्मया न लिख्यते ॥७८॥

तत्रान्यत्का(53v)रणं भवेत्तत्किं कारणम् । तदेवाह ।

स्नेहं विना भयं न स्यान्नेर्ष्या च प्रणयं विना ।

तस्मान्मानप्रकारोऽयं द्वयोः प्रेमप्रकाशकः ॥ २.७९ ॥

भयं कर्तृ स्नेहं विना न स्यात् । प्रणयं विनेर्ष्या च न स्यात् । तस्माद्द्वयोरयं मानप्रकारः । किंभूतः । प्रेमप्रकाशकः ॥ द्वयोः स्वीयापरकीययोः । प्रेमाणं प्रकाशयतीति सः । तथा चोक्तं हरिवंशे[68] ।

रुषितामिव तां देवीं स्नेहात्संकल्पयन्निव ।

भीतभीतोऽतिशनकैर्विवेश यदुनन्दनः ॥

रूपयौवनसंपन्ना स्वसौभाग्येन गर्विता ।

अभिमानवती देवी श्रुत्वैवेर्ष्यावशं गता ॥ इति

तदुक्तं रसामृतसिन्धौ[69] ।

अस्य प्रणय एव स्यान्मानस्य पदमुत्तमम् ।

भावः प्रणयमुख्योऽयमीर्ष्या मानत्वमृच्छति ॥७९॥ इति

इदानीं प्रेयसि प्रीतेऽप्रीते च यादृग्वचनं कामिनीनां तद्दर्शयितुमाह प्रियेति पद्ययुग्मेन ।

प्रियसुभगरुचिरवल्लभनाथस्वामिन्नी[70]शकान्तचन्द्रमुखाः ।

दयितमनोरमरमणीजीवित इत्यादि नाम स्यात् ॥ २.८० ॥

प्रीतौ भर्तरि सुदृशामप्रीतौ पुनरमूनि शठधृष्टौ ।

निर्लज्जदुराचारौ निष्ठुरदुःशीलनामानि ॥ २.८१ ॥ युग्मम् ॥

सुदृशां भर्तरि प्रीतौ सत्यां प्रियेत्यादिनाम स्यात् । पुनरप्रीतौ सत्याममूनि शठेत्यादिनामानि ॥ शोभना दृशो नेत्राणि यासां ताः सुदृशस्तासां सुन्द[56v]रीणाम् । स्पष्टम् ॥८०-८१॥

---

68 *Harivaṃśa* 2.66.4, 2.65.50 [check*] cited UNM 15.79-80 (KM ed. p. 528)

69 UNM 15.76-77 (= NSP ed. p. 527), all mss. reading *icchati* for *ṛcchati*.

70 Sic (hypermetric) in all mss. Read -*svāmīśa*-

किंचित्कारणं प्राप्य प्रियोऽपि द्वेष्यो भवतीत्यत आह गर्वादिति ।

गर्वाद्व्यसनात्त्यागाद्विप्रियकरणाच्च निष्ठुराद्वचनात् ।

लोभादतिप्रवासात्स्त्रीणां द्वेष्यः प्रियो भवति ॥ २.८२ ॥

प्रियः स्त्रीणां द्वेष्यो भवति । कुतः । गर्वादित्यादेः ॥ द्विष अप्रीतौ । द्वेष्टुं योग्यो द्वेष्यः । गर्वादहंकारात् । गर्वोऽभिमानोऽहंकार इत्यमरः[71] । व्यसनाद्यूतादेः । त्यज्यत इति त्यागः परित्यागः क्वचिन्मिलति क्वचिन्नेति तस्मात् । यद्वा स्वयंदत्तानामलंकारादीनां त्यागात्ततो नीत्वा यस्य कस्यचिद्दानादित्यर्थः । यद्वा त्यज वयोहानौ धातुः । त्यज्य(54r)ते वयसेति त्यागो वृद्धत्वं तस्मात् । विप्रियस्य विरुद्धस्य करणात् । निष्ठुरात्परुषात् । अतिशयेन प्रवासः परदेशस्थितिस्तस्मात् ॥८२॥

अथ स्वयमेव प्रवासस्वरूपमाह ।

परदेशं व्रजेद्यस्मिन्कुतश्चित्कारणात्प्रियः ।

स प्रवास इति ख्यातः कष्टावस्थो द्वयोरपि ॥ २.८३ ॥

स प्रवास इति ख्यातो यत्र कुतश्चित्कारणात्प्रियः परदेशं व्रजेत् । किंभूतः । द्वयोरपि कष्टावस्थः ॥ द्वयोः स्त्रीपुंसयोः । कष्टा दुःखरूपावस्था स्थितिर्यस्मिन्सः । उक्तं हि रसामृतसिन्धौ ।

पूर्वसंगतयोर्यूनोर्भवेद्देशान्तरादिभिः ।

व्यवधानं तु यत्प्राज्ञैः स प्रवास इतीर्यते ॥

तज्जन्यविप्रलम्भोऽयं प्रवासत्वेन कथ्यते ।

हर्षगर्वमदव्रीडा वर्जयित्वा समीरिताः ॥

शृङ्गारयोग्याः सर्वेऽपि प्रवासे व्यभिचारिणः ॥८३॥ इति[72]

तत्र नायिकायाः कष्टावस्थामाह दृष्टमिति ।

दृष्टं केतकधूलिधूसरमिदं व्योम क्रमाद्वीक्षिताः

कच्छान्ताश्च शिलीन्ध्रकन्दलभृतः सोढाः कदम्बानिलाः ।

सख्यः संवृणुताश्रु मुञ्चत भयं कस्मान्मुधैवाकुला

---

71 AK 1.7.451.

72 UNM 15.152-154ab.

एतानप्यधुनातिवज्रघटिता नूनं [57r] सहिष्ये घनान् ॥ २.८४ ॥

हे सख्योऽश्रु संवृणुत भयं मुञ्चत कस्मान्मुधैवाकुलाः । अतिवज्रघटिताहं नूनमधुनैतानपि घनान्सहिष्ये । सहने कारणमाह । इदं व्योम दृष्टं । किंभूतं व्योम । केतकधूलिधूसरम् । च पुनः कच्छान्ताः क्रमाद्वीक्षिताः । किंभूताः । शिलीन्ध्रकन्दलभृतः । पुनः कदम्बानिलाः सोढाः ॥ अश्रु नेत्रजं जलम् । संवृणुताच्छादयत । वृञ् संवरण इत्यस्य धातोर्लोटि मध्यमपुरुषबहुवचनान्तं पदम् । कस्माद्धेतोः । सहिष्ये । षह मर्षणे । व्योमाकाशम् । केतकस्य धूल्या परागेण धूसरम् । कच्छान्ता जलप्रायदेशाः । जलप्रायमनूपं स्यात्पुंसि कच्छस्तथाविध इत्यमरः[73] । शिलीन्ध्राणां भूच्छत्राकाराणां कन्दलान्यङ्कुरास्तानि बिभ्रतीति ते । त(54v)दुक्तं मेघदूते । कर्तुं यच्च प्रभवति महीमुच्छिलीन्ध्रातपत्रामिति[74] । यद्वा शिलीन्ध्राणनि कन्दलानि च । कं जलं दलन्तीति हरिततृणाङ्कुराः । दल विशरणे धातुः । कं शिरो जलमाख्यातं कं सुखे च प्रकीर्तितमिति विश्वः[75] । कदम्बसम्बन्धिनोऽनिला वायवः ॥८४॥

अथ नायकस्य कष्टावस्थामाह काममिति ।

कामं कर्णकटुः कृतोऽपि मधुरः केकारवः केकिनां

मेघाश्चामृतवर्षिणोऽपि विहिताः प्रायो विषस्यन्दिनः ।

उन्मीलन्नवकन्दलावनिरसौ शंस्याप्यशंस्यायते

तत्किं यद्विपरीतमत्र न कृतं तस्या वियोगेन मे ॥ २.८५ ॥

अत्र तत्किं यन्मे तस्या वियोगेन विपरीतं न कृतं । तदेव दर्शयति । केकिनां मधुरोऽपि केकारवः कामं यथा स्यात्तथा कर्णकटुः कृतः । च पुनरमृतवर्षिणोऽपि मेघाः प्रायो विषस्यन्दिनो विहिताः ।पुनरसाववनिः शंस्याप्यशंस्यायते । किंभूतावनिः । उन्मील[57v]न्नवकन्दला ॥ अत्रास्मिन्प्रवासे । मे मम । तस्याः प्रियायाः । केका विद्यन्ते येषां ते केकिनो मयूरास्तेषाम् । मधुरो मनोहरोऽपि । केका शब्दः । मयूरो बर्हिणो बर्ही नीलकण्ठो भुजंगभुक् । शिखावलः शिखी केकी मेघनादानुलास्यपीत्यमरः । केका वाणी मयूरस्येति[76] । अमृतवद्वर्षन्तीति । विषं स्यन्दन्ते स्रवन्तीति । स्यन्दू स्रवणे । अवनिः पृथ्वी । शंसितुं स्तोतुं योग्या शंस्या तादृश्यप्यशंस्यायते स्तोतुं योग्या न भवतीत्यर्थः । उन्मीलन्त्युद्गच्छन्ति नवानि नूतनानि कन्दलान्यङ्कुरा यस्यां सा ॥८५॥

अत्र कत्यवस्थाः संभवन्तीत्यत आह ।

---

73 AK 2.1.22.

74 *Meghadūta* 11.

75 VP*

76 AK 2.4.501-503.

कार्श्यजागरमालिन्यचिन्ताद्या तत्र जायते ।

अवस्था विविधा स्त्रीणां मृत्युश्च दशमो यथा ॥ २.८६ ॥

तत्र स्त्रीणां कार्श्याद्या विविधावस्था जायते दशमो मृत्युश्चेति ॥ तत्र प्रवासात्मकविप्रलम्भे । कार्श्यं कृशता । जागरश्च जागरणम् । मालिन्यं च । (55r) चिन्ताभीष्टाप्राप्तिजनितध्यानम् । त आदिर्यस्याः सा । मृत्युर्मरणम् । मरणं तु मनोभ्रंशः कायादिति सुनिश्चितमिति संगीतदामोदरे[77] । आदिना प्रलापोद्वेगव्याध्युन्मादमोहाः । तदुक्तं रसामृतसिन्धौ ।

चिन्तात्र जागरोद्वेगौ तानवं मलिनाङ्गता ।

प्रलापो व्याधिरुन्मादो मोहो मृत्युर्दशा दशेति[78] ॥८६॥

अथानुक्रमेणोदाहरणान्याह । तत्र कार्श्यं यथाद्यैवेति ।

अद्यैव यत्प्रतिपदुद्गतचन्द्ररेखा-

साम्यं त्वया तनुरियं गमिता वराक्याः ।

कान्ते गते कुसुमसायक तत्प्रभाते

बाणावलिं कथय कुत्र विमोक्ष्यसि त्वम् ॥ २.८७ ॥

हे कुसुमसायक त्वं कथय । किमित्यपेक्षायामाह । त्वयेयं वराक्याः तनुर्यदद्यैव प्रतिपदुद्गतचन्द्ररेखासाम्यं गमिता तत्प्रभाते कान्ते गते सति बाणा[58r]वलिं कुत्र विमोक्ष्यसि ॥ कुसुमान्येव सायका बाणा यस्य तस्य संबोधनं कुसुमसायक त्वया कामेन । वराक्याःकिंचिदपि कर्तुमशक्नुवन्त्याः । तनुः शरीरम् । यद्यस्मात् । प्रतिपद्युद्गता या चन्द्ररेखा तस्याः साम्यं समत्वं गमिता प्रापिता । तत्तस्मात् । कान्ते स्वामिनि गते याते । बाणावलिं शरपङ्क्तिं कुत्र विषये विमोक्ष्यसि त्यक्ष्यसि । वीथ्यालिरावलिः पङ्क्तिः श्रेणी रेखास्तु राजय इत्यमरः[79]। इयं च प्रोष्यत्पतिका नवमी नायिका दृश्यते च । यथा चामरुशतके[80] ।

प्रस्थानं वलयैः कृतं प्रियसखैरस्त्रैरजस्रं गतं

धृत्या न क्षणमासितं व्यवसितं चित्तेन गन्तुं पुरा ।

---

77 SD p. 7.

78 UNM 15.167.

79 AK 2.4.105.

80 AŚ 35 (with variants).

यातुं निश्चितचेतसि प्रियतमे सर्वे समं प्रस्थिता

गन्तव्ये सति जीवित प्रियसुहृत्सार्थः किमु त्यज्यते ॥

[अन्यत्र च[81] ।

यामीति प्रियपृष्टायाः प्रियायाः कण्ठसंस्थायाः ।

वचोजीवितयोरासीत्पुरो निःसरणे रणः ॥] ।

इत्यादि प्राचीनग्रन्थकारलिखनादग्रिमक्षणे देशान्तरनिश्चितगमने प्रेयसि प्रोष्यत्पतिका नवमी नायिका भवितुमर्हति । अत्र रसमञ्जरीकार(55v)भानुकविना बहुधा प्रपञ्चितं तन्न लिख्यते विस्तरभयात्तत्रैवावगन्तव्यमिति[82] । लक्षणं तु यस्याः पतिरग्रिमक्षणे देशान्तरं यास्यत्येव सा प्रोष्यत्पतिका । अस्याश्चेष्टा काकुवचनकातरप्रेक्षणगमनविघ्नोपदर्शननिर्वेदसंतापसंमोहनिःश्वासबाष्पादयः ॥ ८७॥

अथ जागरणम् ।

निःश्वासैः सह सांप्रतं सखि गता वृद्धिं ध्रुवं रात्रयः

सार्धं लोचनवारिणा विगलितं यत्प्राक्तनं मे सुखम् ।

प्राणाशा तनुतामुपैति च मुहुर्नूनं तनुस्पर्धया

कन्दर्पः परमेक एव विजयी यातेऽपि कान्ते स्थितः ॥ २.८८ ॥

हे सखि यातेऽपि कान्ते परमेक एव कन्दर्पो विजयी स्थितः । यतः सांप्रतं निःश्वासैः सह ध्रुवं रात्रयः वृद्धिं गताः । यन्मे प्राक्तनं सुखं तल्लोचनवारिणा सार्धं विगलितम् । च पुनः प्राणाशा नूनं मुहुस्तनुस्पर्धया तनुतामुपैति ॥ विजयी जयनशीलः । प्राग्भवं प्राक्तनम् । प्राणाशा जीविताशा । तन्वा शरीरेण सह या स्पर्धा तया । यावत्तनु[58v]स्तनुतां याति तावदहमेव यामीत्येवंभूतया । तनुतां तनुत्वं सूक्ष्मत्वमिति यावत् । उपैति प्राप्नोति । जागरो यथा पद्यावल्याम् ।

याः पश्यन्ति प्रियं स्वप्ने धन्यास्ताः सखि योषितः ।

अस्माकं तु गते कृष्णे गता निद्रापि वैरिणी ॥८८॥ इति[83]

---

81 RS p. 273 (with v.l.). Add. in Pu only.

82 RM pp. 74-76. GBh's citation of RM begins with the quote from AŚ and ends with the *ceṣṭāḥ*. [Pu's verse is an addition.]

83 *Padyāvalī* v. 322.

अथ मालिन्यम् ।

नीरागोऽधरपल्लवोऽतिमलिना वेणी दृशौ नाञ्जिते

व्यालम्बालकमालिका धवलतामालम्बतेऽङ्गच्छविः ।

इत्थं सुभ्रु विसंस्थुलापि विरहव्यापद्विषादादियं

सख्येव स्थिरशोभया दृढतरं प्रत्यङ्गमालिङ्ग्यते ॥ २.८९ ॥

हे सुभ्रु इति काचित्सखी तां निरीक्ष्य सखीं प्रति वदति । इयं व्यापद्विषादादित्थं विसंस्थुलापि स्थिरशोभया प्रत्यङ्गं दृढतरं यथा स्यात्तथालिङ्ग्यते । कयेव । सख्येव । इत्थं कथम् । अधरपल्लवो नीरागः । वेण्यतिमलिना । दृशावञ्जिते न । अलकमालिका व्यालम्बा । अङ्गच्छविर्धवलतामालम्बते ॥ इयं मम (56r) सहचरी । विरहो विच्छेदः स एव व्यापाद्विशेषापत्ततो यो विषाद इष्टानवाप्तिकृतसत्त्व[84]नाशस्तस्मात् । इत्थं वक्ष्यमाणप्रकारेण । विसंस्थुलापि विषमस्थितापि । स्थिरा सहजा या शोभा तया । अङ्गमङ्गं प्रति प्रत्यङ्गम् । दृढतरमतिगाढम् । अहो आश्चर्यमेतस्या मधुरिम्नो यतो विरहविषादादेतादृशीं दशां प्राप्तापि स्वाभाविकशोभया न त्यज्यत इति । निर्गतो रागो रक्तिमा यस्मात्सः । अलकानां मालिका पङ्क्तिः । ते ललाटे भ्रमरका अलकाश्चूर्णकुन्तला इत्यमरः[85] ॥८९॥

अथ चिन्ता ।

किं तत्र नास्ति रजनी किं वा चन्द्रो न किंत्वसावरुचिः ।

येन सखि वल्लभामपि न स्मरति स मां विदेशरुचिः ॥ २.९०॥

हे सखि तत्र किं रजनी नास्ति किं वासौ चन्द्रो न किंत्वरुचिः येन [59r] स वल्लभामपि मां न स्मरति यतो विदेशरुचिः ॥ असावित्यनेन पुरस्थितं चन्द्रमालक्ष्य कथयतीति ध्वनितम् । चन्द्रोऽस्ति किंतु परं त्वरुचिः । न विद्यते रुचिः कान्तिर्यस्य सः । येन कारणेन । स वल्लभः । वल्लभां प्रियतमां । विदेशरुचिः विदेशे परदेशे रुचिः प्रीतिर्यस्य सः ॥९०॥

अथ मृत्युः । मृतेरध्यवसायो वर्ण्यो न तु मरणम् । तदुक्तं रसांमृतसिन्धौ । मृतेरध्यवयायोऽत्र वर्ण्यः साक्षादियं न हीति[86] । तदेव दर्शयति ।

प्रसर शिशिरामोदं कौन्दं समीर समीरय

---

84 M ०सत्वर०

85 AK 2.5.721-722.

86 UNM 13.51.

प्रकटय शशिन्नाशाः कामं मनोभव जृम्भताम् ।

अवधिदिवसः पूर्णः सख्यो विमुञ्चत तत्कथां

हृदयमधुना किंचित्कर्तुं ममान्यदिहेच्छति ॥ २.९१ ॥

हे शिशिर त्वं प्रसर । हे समीर कौन्दामोदं समीरय ।हे शशिन्नाशाः प्रकटय । हे मनोभव कामं विजृम्भताम् । हे सख्योऽवधिदिवसः पूर्णः । इह तत्कथां विमुञ्चत । अधुना मम हृदयं किंचिदन्यत्कर्तुमिच्छतीत्यन्वयः ॥ शिसिर ऋतो । समीर वायो । समीरमारुतमरुज्जगत्प्राणसमीरणा इत्यमरः[87] । कुन्दस्य कुन्दपुष्पस्यायं कौन्दस्तम् । तस्येदमित्यण्[88] । सम्यगीरय (56v) प्रेरय । शशिन् चन्द्र । आशा दिशः । दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ता इत्यमरः[89] । मनसि भवतीति मनोभवः कामः । कामं यथेच्छम् । विजृम्भतां वर्धताम् । इह समये । तस्य कान्तस्य कथां तत्कथाम् । अन्यत्कर्तुमिच्छतीत्यनेन मृतेरध्यवसायो ज्ञापितः । यथा च हंसदूते[90] ।

अये रासक्रीडारसिक मम सख्यां नवनवा

पुरा बद्धा येन प्रणयलहरी हन्त गहना ।

स चेन्मुक्तापेक्षस्त्वमसि धिगिमां तूलशकलं

यदेतस्या नासानिहितमिदमद्यापि चलति ॥९१॥ इति

उद्वेगप्रलाप[59v]व्याध्युन्मादमोहाः पूर्ववत् । यथा हि । उद्वेगः । अभ्यागारं कलयसीति (१)। प्रलापः । इत्थं तेन निरीक्षितं स च मयेति (२) । व्याधिः । तापः शोषितचन्दनोदकरस इति[91] (३) । उन्मादः । देवीवानिमिषेक्षणेति (४) । मोहो जडता । दृष्टिर्निश्चलतारकेति (५)[92] ।

इत्यादीति ।

इत्यादिविरहावस्थाः पुंसोऽपि हि भवन्ति ताः ।

---

87 AK 1.1.145.

88 P 4.3.120.

89 AK 1.3.173.

90 Cited from UNM 15.178.

91 Sic, for ०भरः (see crit. ed. ad 2.24).

92 See, respectively, 2.18, 20, 24, 22, 26.

कन्दर्पशरपाताद्या मा भूवन्वैरिणामपि ॥ २.९२ ॥

ता इत्यादिविरहावस्थाः कन्दर्पशरपातात्पुंसोऽपि हि भवन्ति या वौरिणामपि मा भूवन् ॥ ता प्रसिद्धाः पूर्वोक्ताः । कन्दर्पस्य शरास्तेषां पातः पतनं तस्माद्या अवस्थाः । तत्र प्रदर्शनार्थमेकमुदाहरणमीर्यतेऽन्यतः । यथा च रसामृतसिन्धौ[93] ।

क्रीडारत्नगृहे विडम्बितपयःफेनावलीमार्दने

तल्पे नेच्छति कल्पशाखिचमरीरम्येऽपि राज्ञां सुताः ।

किन्तु द्वारवतीपतिर्व्रजगिरिद्रोणीविलान्तःशिला-

पर्यङ्कोपरि राधिकारतिकलां ध्यायन्मुहुः क्लाम्यति ॥९२॥

पूर्वानुरागो मानाख्यः प्रवासः करुणात्मक[94] इति चतुर्धा विप्रलम्भस्तत्रानुक्रमेण त्रीनुक्त्वेदानीं शोकात्मा करुणो ज्ञेयः प्रियमृत्योर्धनक्षयादिति[95] यद्वक्ष्यति तमेव केवलं करुणात्मकविप्रलम्भं दर्शयति यत्रेति ।

यत्रैकस्मिन्मृतेऽप्यन्यो मृतकल्पोऽपि तद्गतः ।

किमपि प्रलपेत्प्रेम्णा करुणोऽसौ मतो यथा ॥ २.९३ ॥

अ(57r)सौ करुणो मतः यत्रैकस्मिन्मृतेऽपि मृतकल्पोऽप्यन्यस्तद्गतः सन्प्रेम्णा किमपि प्रलपेत् ॥ तस्मिन्वस्तुनि गतः प्राप्तः । किमप्यद्भुतम् । स्पष्टमन्यत् । यथेति निदर्शनम् ॥९३॥

दग्धेति ।

दग्धा स्निग्धवधूविलासकदली वीणा समुन्मूलिता

पीता पञ्चमकाकली कवलिता शीतद्युतेः कौमुदी ।

प्लुष्टः स्पष्ट[60r]मनेकरत्ननिवचयो नाहं रतिः केवलं

कन्दर्पं दहता हरेण भुवनं निःसारमेतत्कृतम् ॥ २.९४ ॥

हरेणैतद्भुवनं निःसारं कृतम् । किंभूतेन हरेण ।केवलं कन्दर्पं दहता । यतः स्निग्धवधूविलासकदली दग्धा । पुनर्वीणा समुन्मूलिता । पुनः पञ्चमकाकली पीता । शीतद्युतेः कौमुदी कवलिता ।अनेकरत्ननिचयो स्पष्टं प्लुष्टः । अहं रतिर्नेत्यन्वयः ॥ हरेण शिवेन । भुवनं

93 UNM 15.180.

94 See n. 148.

95 ŚT 3.8.

जगत् । निःसारं सारहीनम् । स्निग्धा चासौ वधू चेति तद्वद्या विलासार्थं कदली । यद्वा स्निग्धा प्रीतिमती याहं वधू तस्या या विलासर्थं कदली । मद्दुःखमवलोक्य सापि दग्धा भस्मीभूता । सम्यगुन्मूलिता समुन्मूलिता दण्डलाबुकनिबन्धनादिभी रहितेत्यर्थः । पञ्चमस्य पञ्चमस्वरस्य काकली मधुरध्वनिः । पीता ग्रस्तेत्यर्थः । काकली तु कले सूक्ष्मे ध्वनौ तु मधुरास्फुट इत्यमरः[96] । पुष्पसाधारणे काले पिकः कूजति पञ्चममिति[97] । शीता शीतला द्युतिः कान्तिर्यस्य तस्य चन्द्रस्य । कौमुदी ज्योत्स्ना कवलिता ग्रस्ता । चन्द्रिका कौमुदी ज्योत्स्नेत्यमरः[98]। अनेकानि यानि रत्नानि तेषां निचयः समूहः । प्लुष्टो दग्धः । प्लुष दाहे धातुः ॥९४॥

अथ नायकस्य केवलं करुणात्मकविप्रलम्भं दर्शयति वक्रमिति ।

वक्रं चन्द्रमसा दृशौ मृगगणैः केशाः कलापिव्रजै-

र्मातङ्गैः स्तनमण्डलं भुजलतोल्लासश्चलत्पल्लवैः ।

सौगन्ध्यं मलयानिलेन बलिना तन्वी विभज्येति सा

सर्वैर्निष्करुणैर्हृता ध्रुवमहो दैवेन नैकेन (57v) मे ॥ २.९५ ॥

अहो सेयं मे तन्व्येकेन दैवेन ध्रुवं न हृता किंतु सर्वैरिति विभज्य हृता । किंभूतैः । निष्करुणैः । इतीति किम् । चन्द्रमसा वक्रं हृतमिति शेषः। मृगगणैर्दृशौ । कलापिव्रजैः केशाः । स्तनमण्डलं मातङ्गैः । चलत्पल्लवैः भुजलतोल्लासः । बलिना मलयानिलेन सौगन्ध्यम् ॥विभज्य विभागं कृत्वा । निर्गता करुणा येभ्यस्ते तैः । कलापा बर्हाणि सन्ति येषां ते क[60v]लापिनो मयूरास्तेषां व्रजैः समूहैः । कलापो भूषणे बर्हे तूणीरे संहतेऽपि चेति विश्वः[99] । मातङ्गैर्हस्तिभिः । चलन्तो ये पल्लवास्तैः । पल्लवोऽस्त्री किसलयं विस्तारो विटपो ऽस्त्रियामित्यमरः[100] । भुजलतयोरुल्लासः सौन्दर्यविशेषः । मलयसम्बन्धी योऽनिलस्तेन ॥ ९५॥

इदानीं श्रृङ्गारानुमोदितकरुणात्मकविप्रलम्भं दर्शयतीयतीमिति ।

इयतीं सुभगावस्थां गतोऽसि यस्याः कृते स्मरातङ्कात् ।

मूर्छां हरामि तां तव गतपुण्या नयनसलिलेन ॥ २.९६ ॥

त्वं यस्याः कृते स्मरातङ्कादियतीं सुभगावस्थां गतोऽसि गतपुण्याहं नयनसलिलेन तव तां मूर्छां हरामीत्यन्वयः ॥ तस्या मम कृत

---

96 AK 1.7.409.

97 Compare *Nāradīyaśikṣā* 1.5.4 (variants).

98 AK 1.3.208.

99 VP*

100 AK. 2.4.126.

इत्यव्ययं निमित्तोक्तौ । स्मरस्य कामस्य । आतङ्को भयं तस्मात् । सुभगा मनोहरावस्था स्थितिः तां घूर्णितनेत्रोन्मीषस्खलनतिर्यक्प्रेक्षणादिरूपाम् । स्पष्टमन्यत् ॥९६॥

पुनरपि नायकप्रलापविशेषमाह पाश इति ।

पाशो विपाशित उपासित एष सान्द्रः

कर्पूररेणुरुपगूढमुरो नताङ्गि ।

पापेन येन गमितेति दशाममुष्मि-[101]

न्मूर्छाविरामललितं मयि धेहि चक्षुः ॥ २.९७ ॥

हे नताङ्गि येन पापेनेति दशां गमितामुष्मिन्मयि चक्षुः धेहि । किंभूतं चक्षुः । मूर्छाविरामललितम् । इतीति किम् । पाशो विपाशितः । एष सान्द्रः कर्पूररेणुरुपासितः । उरुरुपगूढमिति योजना ॥ नतमङ्गं यस्या सा तस्याः संबोधनम् । नताङ्गीत्यनेन दुःखादधोग्रीव(58r)या पादकराङ्गुलीभिर्भूलेखनं ध्वनितम् । दशामवस्थां गमिता प्रापिता । मूर्छाया विरामोऽवसानं तस्मिन्ललितं सुन्दरम् । अत्र ललिता दृष्टिः प्रागेव कथि[61r]ता[102] । पाशः स्नेहपाशोऽलंकारादिबन्धनं वा । पाशो बन्धनशस्त्रयोरिति क्षीरस्वामी[103] । यद्वा पाशः संधिबन्धनम् । विपाशित उन्मोचितः । सान्द्रः स्निग्धः । कर्पूरस्य रेणुर्धूलिरुपासितः सेवितः संतप्ते । यद्वा तदङ्गधवलतामालक्ष्योक्तम् । उरो वक्षः । उपगूढं भुजजानूरुभिः संवृतमित्यर्थः । यद्वा सखीभिर्नलिनीपत्राञ्चलादिभिः । नलिनीपत्राण्यन्तर्दाहशान्तये । अञ्चलं दक्षिणानिलस्पर्शशङ्कयेति । उरो वत्सं च वक्षश्चेत्यमरः[104] ॥९७॥

विप्रलम्भेऽस्मिन्कीदृशो जनो भवतीत्यत्राह म्लान इति ।

म्लानो मुक्ताश्रुरुद्विग्नः स्रस्ताङ्गो मुक्तचेतनः ।

सचिन्तो दैन्यभागस्मिन्नेवंप्रायो जनो भवेत् ॥ २.९८ ॥

अस्मिञ्जन एवंप्रायो भवेन्म्लानादिदैन्यभागित्यन्तम् ॥ म्लानः म्लै हर्षक्षये गतहर्षः । मुक्तान्यश्रूणि येन सः । उद्विग्नो विक्षिप्तः । स्रस्तान्यङ्गानि यस्य सः । मुक्ता चेतना येन सः । चिन्तया सह वर्तत इति । दैन्यं दीनता तद्भजते ॥९८॥

अपि च केषामिति ।

---

101 इमां त्वं Pu.

102 Ad ŚT 1.88.

103 Kṣīrasvāmin ad AK*.

104 AK 2.5.685.

केषांचित्करुणभ्रान्तिः कारुण्यादिह जायते ।

एतस्य मिथुनावस्थां विस्मृत्य रतिमूलजाम् ॥ २.९९ ॥

इह केषांचित्कारुण्यात्करुणभ्रान्तिर्जायते । किं कृत्वा । एतस्य रतिमूलजां मिथुनावस्थां विस्मृत्य ॥ इह विप्रलम्भात्मकश्रृङ्गाररसे । केषांचित्कवीनाम् । करुणस्य भावः कारुण्यं तस्मात् । करुणरसस्य भ्रान्तिः । एतस्य कारुण्यस्य[105] । रतिरेव मूलं यस्याः सा तज्जाम् । मिथुनस्य स्त्रीपुंसयोरवस्थामवस्थितिम् ॥९९॥

तमेवाह ।

स्त्रीपुंसयोर्भवेदेष सापेक्षे संगमे पुनः ।

श्रृङ्गाररचनाप्रायः करुणः स्यात्स चान्यथा ॥ २.१०० ॥

एष पुनः (58v)स्त्रीपुंसयो: सापेक्षे संगमे भवेत् । किंभूतः । श्रृङ्गारर[61v]चनाप्रायः । स च करुणोऽन्यथा स्यादित्यन्वयः ॥ एष श्रृङ्गारात्मकविप्रलम्भः[106] । प्रायो बाहुल्ये । करुणः करुणरसः । अन्यथा प्रकारान्तरेण ॥१००॥

तस्मादिति

तस्माच्छृङ्गार एवायं करुणेनानुमोदितः ।

सौन्दर्यं सुतरां धत्ते निबद्धो विरलं बुधैः ॥ २.१०१ ॥

तस्मात्करुणेनानुमोदितोऽयं श्रृङ्गार एव बुधैर्विरलं यथा स्यात्तथा निबद्धः सन्सुतरां सौन्दर्यं धत्त इत्यन्वयः ॥ अयं करुणात्मकविप्रलम्भः[107] । स्पष्टमन्यत् । ॥१०१॥

अथ स्त्रीणां दूत्यः प्रदर्श्यन्ते ।

कारुर्दासी नटी धात्री प्रातिवेश्या च शिल्पिनी ।

बाला प्रव्रजिता चेति स्त्रीणां ज्ञेयः सखीजनः ॥ २.१०२ ॥

स्त्रीणामिति सखीजनो ज्ञेयः । इतीति किम् । कारुरित्यादि प्रव्रजितान्तम् ॥ करोति केशालंकाररचनादिकमिति कारुः सैरन्ध्री । दासी

---

105 *Should this not be *vipralambhaśṛṅgāra*? quasi correlative with *iha*.

106 *i.e., *vipralambhātmakaśṛṅgāra*.

107 *See preceding notes; *karuṇātmakavipralambha* cannot be synonymous with *śṛṅgāravipralambha* (= *vipralambhātmakaśṛṅgāra*), they are mutually exclusive.

परिचारिका । नटी नटनकर्त्री । धात्री धाईति ख्यातेः[108] । प्रतिवेश्या पार्श्ववर्तिनी । शिल्पिनी चित्रकारी । बाला बालिका । प्रव्रजिता कापालिनी । चारू[109]दैवज्ञाभीरीमालाकारीत्यादयः । अत्र सखीशब्देन दूती सख्यपि कथिता । तत्र दूत्यव्यापारपारंगमा दूती[110] । सखित्वव्यापारपारंगामा सखी। उक्तं हि रसामृतसिन्धौ[111] ।

न विश्रम्भस्य भङ्गं या कुर्यात्प्राणात्ययेष्वपि ।

स्निग्धा च वाग्मिनी चासौ दूती स्याद्गोपसुभ्रुवाम् ॥

अमितार्था निसृष्टार्था पत्रहारीति सा त्रिधा ।

ज्ञात्वेङ्गितेन या भावं द्वयोरेकतरस्य वा ॥

उपायैर्मेलयत्तौ द्वावमितरार्था भवेदियम् ।

विन्यस्तकार्यभारा स्याद्द्वयोरेकतरेण या ॥

युक्त्योभौ घटयेदेषा निसृष्टार्था निगद्यते ।

संदेशमात्रं या यूनोर्नयेत्सा पत्रहारिका॥ इति

अथ सखी तत्रैव[112] ।

स्वात्मनोऽप्यधिकं प्रेम कुर्वाणान्योन्यमच्छ[63r]लम् ।

विश्रम्भिणी वयोवेषादिभिस्तुल्या सखी मता ॥

आसां त्वुदाहरणानि न प्रदर्श्यन्ते विस्तरत्रासात् ॥१०२॥

अथानयोर्गुणाः (59r) ।

कलाकौशलमुत्साहो भक्तिश्चित्तज्ञता स्मृतिः ।

माधुर्यं नर्मविज्ञानं वाग्मिता चेति तद्गुणाः ॥ २.१०३ ॥

---

108 i.e., धाइ इति ?

109 *Uncertain.

110 Compare RM p. 215.

111 UNM 7.54-59 (with omissions).

112 UNM 7.70.

स्पष्टोऽन्वयः ॥ इत्येते तद्गुणाः तयोर्गुणाः । तानेवाह । कलासु चतुःषष्टिरूपासु कौशलं प्रावीण्यम् । उत्साहः कार्यं प्रत्यध्यवसायः । उत्साहोऽध्यवसायः स्यादित्यमरः[113] । भक्तिः सेवा प्रसाधनाङ्गुलिस्फोटनादिरूपा । चित्तज्ञता चित्तज्ञानम् । स्मृतिः स्मरणम् विस्मृतस्य वस्तुनः । माधुर्यं मधुरता । नर्मणि परिहासे विज्ञानं विशिष्टज्ञानम् । वाग्मिता वचनपटुत्वम् ॥१०३॥

इदानीं तयोः कर्माणि दर्शयति विनोद इति ।

विनोदो मण्डनं शिक्षोपालम्भोऽथ प्रसादनम् ।

संगमो विरहाश्वासः सखीकर्मेति तद्यथा ॥ २.१०४ ॥

स्पष्टोऽन्वयः ॥ सख्याः कर्माणि सखीकर्माणि व्यापारविशेषाः । तान्येवाह । विनोदः चित्रफलकादिनिर्मायविनोदनम् । मण्डनं प्रत्यङ्गमलंकारादिकरणम् । शिक्षैवं कर्तव्यमेव नेति । उपालम्भोपालम्भनमित्यादि सखीकर्माणि । उक्तं हि रसमञ्जर्याम् । सख्या मण्डनोपालम्भशिक्षापरिहासप्रभृतीनि कर्माणि[114] । अथेत्यनेन दूतीकर्माणि । प्रसादनं प्रसन्नताकरणमेवं प्रियः प्रसाद्यत इत्यादि । संगमः काले संघटनम्[115] । विरहस्याश्वास आश्वासनं मा कुरु चिन्तां झटिति मिलिष्यति प्रियः यतो मन्नेत्रं दक्षिणेतरं स्फुरतीत्यादिरूपम् । उक्तं हि तत्रैव । दूत्याः संघटनविरहनिवेदनादीनि कर्माणि[116] । तद्यथा तदित्यव्ययं । तान्येव कर्माण्यनुक्रमेणोदाहरणैर्दर्शयति ॥१०४॥

तत्र विनोदो [63v] यथा ।

मया कोऽयं मुग्धे कथय लिखितः सत्वरसखी-

वचः श्रुत्वेत्युच्चैर्विनिहितदृशा चित्रफलके ।

न वक्तुं तन्वङ्ग्या शकितमपि किंचित्तु विदल-

त्कदम्बाकारेण प्रिय इति समाख्यायि वपुषा ॥ २.१०५ ॥

हे मुग्धे मयायं को लिखित इत्युच्चैः सत्वरसखीवचः श्रुत्वा तन्वङ्ग्या किंचिदपि वक्तुं न शकितम् । तु पुनर्विदलत्कदम्बाकारेण वपुषा प्रिय इति समाख्यायि । किंभूतया तन्वङ्ग्या । चित्रफलके विनिहितदृशा [॥] मुग्धे सुन्दरि । त्वरया सह वर्तमानं सत्वरं सत्वरं च तत्सखीवचश्चेति सत्वरं शीघ्रम् । न शकितं न शक्तम् । शक्लृ शक्तौ । विदलन्स्फुटन्यः कदम्बः कदम्बवृक्षस्तद्व(59v)दाकार

113 AK 1.7.467.

114 RM p. 82.

115 संगमनम् Pu.

116 RM p. 88.

आकृतिर्यस्य तद्वपुस्तेन । समाख्यायि सम्यक्कथितम् । ख्या प्रकथने । चित्रफलके चित्रपटे । विनिहितार्पिता दृग्यया तया ॥१०५॥

अथ मण्डनम् ।

प्रत्यङ्गं प्रतिकर्म नर्मपरया कृत्वाधिरूढस्मरा-

दौत्सुक्यं प्रविलोक्य मोहनविधौ चातुर्यमस्याः पुनः ।

सख्या यावकमण्डनं न रचितं पादे कुरङ्गीदृशः

सस्मेरं विशदच्छदेऽधिशयने दृष्टिः समारोपिता ॥ २.१०६ ॥

सख्या कुरङ्गीदृशः प्रत्यङ्गं प्रतिकर्म कृत्वा पादे यावकमण्डनं न रचितम् । किंभूतया सख्या । नर्मपरया । च पुनः सस्मेरं यथा स्यात्तथा दृष्टिरधिशयने समारोपिता । किंभूते शयने । विशदच्छदे । किं कृत्वा । अधिरूढस्मरादस्या औत्सुक्यं पुनर्मोहनविधौ चातुर्यं विलोक्य ॥ अङ्गमङ्गं प्रति प्रत्यङ्गम् । प्रतिकर्म भूषणक्रियाम् । यावकस्य लाक्षाया मण्डनम् रचना । लाक्षा राक्षा जतु क्लीबे यावोऽलक्तो द्रुमामय इत्यमरः[117] । नर्म परिहासस्तत्परया । द्रवकेलिपरीहासाः क्रीडा लीला च नर्म चेत्यमरः[118] । शयनं शय्या तदधि[64r]कृत्य वर्तत इत्यधिशयनं तस्मिन्नधिशयने । अव्ययीभावः समासः । तृतीयासप्तम्योर्बहुलमिति[119] सूत्रेणाम्भावो वा। विशदा उज्ज्वला छदाः पत्राणि यस्मिंस्तस्मिन् । पत्रं पलाशं छदनं दलं पर्णं छदः पुमानित्यमरः[120] । अधिरूढः संवर्धितो यः स्मरः कामस्तस्मात् । अस्या नायिकाया औत्सुक्यं कालाक्षमत्वम् । मोहनविधौ वञ्चनक्रियायाम् ॥१०६॥

अथ शिक्षा ।

नीरन्ध्रं परिरभ्यते प्रियतमो भूयस्तरां चुम्ब्यते

तद्वाढं क्रियते यदस्य रुचिरं चाटुत्वमातन्यते ।

सख्या मुग्धवधूरियं रतिविधौ यत्नेन संशिक्षिता

निर्भ्रान्तं गुरुणा पुनः शतगुणं पुष्पेषुणा कारिता ॥ २.१०७ ॥

सख्येयं मुग्धवधूर्यत्नेन शतगुणं रतिविधौ संशिक्षिता पुनर्गुरुणा (60r) पुष्पेषुणा निर्भ्रान्तं कारिता । कथं शिक्षितेत्यत आह । हे मुग्धे प्रियतमो नीरन्ध्रं यथा स्यात्तथा परिरभ्यते । पुनर्भूयस्तरां चुम्ब्यते । पुनरस्य यद्रुचिरं तद्वाढं क्रियते । पुनश्चाटुत्वमातन्यते ॥ रतिविधौ

117 AK 2.5.779.

118 AK 1.7.473.

119 P 2.4.84.

120 AK 2.4.124.

केलिप्रकारे । पुष्पाणीषवो बाणा यस्य सः तेन । निर्भ्रान्तं निर्भयम् । नीरन्ध्रं निच्छिद्रं मृणालसूत्रस्याप्यगम्यमित्यर्थः । परिरभ्यत आलिङ्ग्यते नायिकयेति शेषः । भूयस्तरामत्यर्थम् । अस्य प्रियस्य । चाटुत्वं प्रीतिवाक्यानि ॥१०७॥

अथोपालम्भः ।

सुभग भवता हृद्ये तस्या ज्वलत्स्मरपावके

ऽप्यभिनिवसता प्रेमाधिक्यं चिरात्प्रकटीकृतम्[121] ।

तव तु हृदये शान्तेऽप्येवं सदैव सुखाप्तये

मम सहचरी सा निःस्नेहा मनागपि न स्थिता[122] ॥ २.१०८ ॥

हे सुभग भवता चिरात्प्रेमाधिक्यं प्रकटीकृतम् । किंभूतेन भवता । एतस्या हृद्यभिनिवसता । किंभूते हृदि । ज्वलत्स्मरपावके । तु पुनः सा मम सहचरी तवैवं शान्तेऽपि हृदये सदैव सुखाप्तये मनागपि न स्थिता । किंभूता । निःस्नेहा ॥ अभितः सर्वतो निवसता निवासं कुर्वता । ज्वलन्स्मरः कामः स एव पावको व[64v]ह्निर्यस्मिंस्तस्मिन् । सदैव सर्वकालम् । सुखस्याप्तिः प्राप्तिस्तदर्थम् । मनागपीषदपि । यतो निर्गतः स्नेहो यस्याः सा । त्वं त्वेतादृशीं तदवस्थां ज्वलत्कामाग्निहृदयरूपां ज्ञात्वापि शीतलहृदय एव तिष्ठसीति न युक्तमिति भावः ॥१०८॥

अथ प्रसादनम् ।

कोपं विमुञ्च कुरु नाथ वचो मदीय-

माश्वासय स्मरकृशानुकृशां कृशाङ्गीम् ।

एकाकिनी कठिन तारकनाथकान्त्या

पञ्चत्वमाशु ननु यास्यति सा वराकी ॥ २.१०९ ॥

हे कठिन एकाकिनी सा वराकी तारकनाथकान्त्या नन्वाशु पञ्चत्वं यास्यति । अतो हे नाथ कोपं विमुञ्च मदीयं वचः कुरु कृशाङ्गीमाश्वासय । किंभूताम् । स्मरकृशानुकृशाम् ॥ तारकाणां नाथस्तारकनाथश्चन्द्र इत्यत्र ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलमिति[123] ह्रस्वः । तस्य कान्त्या । ननु निश्चितम् । आशु शीघ्रम् । पञ्चानां पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानां स्वस्वस्थानगतत्वात्पञ्चत्वं मरणम् । प्रिय(60v)विरहिताया चन्द्रज्योत्स्नापि वह्निज्वालेव भवति । नाथ स्वामिन्नित्युदासीनसंबोधनम् । ममेदं मदीयम् । कृशमङ्गं यस्याः

121 Lacuna in M from here to किम्भूतेन.

122 Lacuna in Pu from here to किम्भूता.

123 P 6.3.63.

सा ताम् । आश्वासय जीवय तस्याः प्राणान्धारयेत्यर्थः । स्मरः कामः स एव कृशानुरग्निः तेन कृशां क्षीणाम् । कृशानुः पावकोऽनल इत्यमरः[124] ॥१०९॥

इत्यादिसखीकर्माणि । अथ दूतीकर्माणि । तत्र संगमः ।

अमुं दधे शुकमहमत्र पादपे

युवामलं निभृतमिहैव तिष्ठतम् ।

रहःस्थयोरिदमभिधाय कामिनोः

पुरो ययौ निपुणसखी लतान्तरम् ॥ २.११० ॥

निपुणसखी रहःस्थयोः कामिनोरिदमभिधाय पुरो लतान्तरं ययौ । इदं किम् । अहमत्र पादपे ऽमुं शुकं दधे । युवामिहैव निभृतमलं तिष्ठतमित्यन्वयः । निपुणा चासौ सखी चेति नि[65r]पुणसखी । अत्र सखी दूती । रहस्तिष्ठतीति व्युत्पत्तिः । रहःस्था च रहःस्थश्च रहःस्थौ तयोः । पुमान्स्त्रियेति[125] सूत्रेण पुमानवशिष्यते । इदं वक्ष्यमाणमभिधयोत्त्वा । पुरोऽग्रे । अन्यां लतां लतान्तरम् । अत्रास्मिन् । पादेन मूलेन पिबतीति पादपो वृक्षस्तस्मिन् । सामीप्यसप्तमी । दधे धारयामि पुष्णामि वा । इहैव पादपसमीपे । निभृतमेकान्तम् । निभृतं रह एकान्तमिति धरणिः[126] । अलमतिशयेन । तिष्ठतं ष्ठा गतनिवृत्ताविवत्यस्य धातोर्लोण्मध्यमपुरुषद्विवचनान्तं पदम् । अलं तिष्ठतमित्यनेन विविधबन्धविशेषैः क्रीडां कुरुतमिति ध्वनितम् ॥११०॥

अथ विरहाश्वासः ।

स्फुरति यदिदमुच्चैर्लोचनं तन्वि वामं

स्तनयुगमपि धत्ते चारुरोमाञ्चमालाम् ।

कलयति च यदन्तःकम्पतामूरुकाण्डं

ननु वदति तदद्य प्रेयसा संगमं ते ॥ २.१११ ॥

हे तन्वि यदिदं वामं लोचनमुच्चैः स्फुरति तदद्य ननु ते प्रेयसा सह संगमं वदतीति सर्वत्र सम्बन्धः । पुनश्चारु यथा स्यात्तथा स्तनयुगमपि रोमाञ्चमालां धत्ते । च पुनर्यदूरुकाण्डमन्तः(61r)कम्पतां कलयति ॥ ते तव स्तनयोर्युगं युग्मम् । युग्मं तु युगलं

---

124 AK 1.1.127.

125 P 1.2.67.

126 *Dharaṇikośa* *.

युगमित्यमरः[127] । ऊरुकाण्डमूरुप्रदेशः । कलयति बिभर्ति । कलिवली कामधेनू ॥१११॥

प्रकरणार्थमिममुपसंहरति ।

इत्यादि विविधं सख्यो व्यापारं कुर्वते सदा ।

योषितामत्र सर्वस्वं निधानकलशोपमाः ॥ २.११२ ॥

सख्य इत्यादि विविधं व्यापारं सदा कुर्वते । अत्र योषितां सर्वस्वं तिष्ठतीति शेषः । किंभूताः सख्यः । निधानकलशोपमाः॥ निधानकलशवदुपमा यासां ताः । निधानं त्वालये निधाविति विश्वः[128] । इत्या[65v]दीत्यादिना गुणकथनमर्थदर्शनं विश्रम्भणं तदनुरागाख्यापनं कलाभिनिवेदनं शौर्यप्रकटनं बहुमित्रता सुवेषता दुःखसहिष्णुता मधुरवाग्वादिता गूढमन्त्रिता सौख्यवत्ता स्वच्छन्दानुवर्तितोपायज्ञता कलाज्ञानवेदिता देशकालविवेकिता स्वभावज्ञता सर्वकर्मकुशलता दोषाच्छादनं सौन्दर्यप्रशंसा पिशुनवाक्यराहित्यं मृदुभाषणं परतत्त्वज्ञानं चेत्यादि भरतशास्त्रादवगन्तव्यम् ॥११२॥

इदानीं कवीनुपशिक्षयन्नाहेत्थमिति ।

इत्थं विरचनीयोऽयं शृङ्गारः कविभिः सदा ।

अनेन रहितं काव्यं प्रायो नीरसमुच्यते ॥ २.११३ ॥

कविभिरयं शृङ्गार इत्थं सदा विरचनीयः । काव्यमनेन रहितं प्रायो नीरसमुच्यते ॥ अयं विप्रलम्भात्मकः । इत्थममुना प्रकारेण । कवेरिदं काव्यम् । अनेन विप्रलम्भात्मकशृङ्गारेण । प्रायो बाहुल्येन । रस्यत इति रसः । रस आस्वादने धातुः । निर्गतो रसो यतस्तत् ॥११३॥

नीरसमेव प्रदर्शयति ।

तव नाथानुरागोऽयं मद्विधैः कथमुच्यते ।

येनैकापि प्रिया नीता पञ्चत्वं पुण्यकारिणा ॥ २.११४ ॥

हे नाथ मद्विधैस्तवायमनुरागः कथमुच्यते येन पुण्यकारिणैकापि प्रिया पञ्चत्वं नीता ॥ मद्विधैर्मत्सदृशैः । प्रसङ्गादनुरागलक्षणं यथा रसामृतसिन्धौ[129] ।

---

127 AK 2.4.518.

128 VP*

129 UNM 14.146.

सदानुभूतमपि यः कुर्यान्नवनवं प्रियम् ।

रागो भवन्नवनवः सोऽनुराग इतीर्य(61v)ते ॥

येन त्वया । स्पष्टमन्यत् । पुण्यकारिणी वा पाठः ॥११४॥

इत्थमिति ।

इत्थं विचार्य प्रचुरप्रयोगा-

न्योऽमुं निबध्नाति रसं रसज्ञः ।

तत्काव्यमारोप्य पदं विदग्ध-

वक्त्रेषु विश्वं प[66r]रिबम्भ्रमीति ॥ २.११५ ॥

इति श्रीरुद्रभट्टविरचिते शृङ्गारतिलकाभिधाने काव्यालंकारे विप्रलम्भशृङ्गारो नाम द्वितीयः परिच्छेदः ॥

यो रसज्ञ इत्थं प्रचुरप्रयोगान्विचार्यामुं रसं निबध्नाति तत्काव्यं विदग्धवक्त्रेषु पदमारोप्य विश्वं परिबम्भ्रमीतीत्यन्वयः ॥ रसं जानातीति रसज्ञः । इत्थं पूर्वोक्तप्रकारेण । प्रचुरा बहुला ये प्रयोगास्तान् । अमुं विप्रलम्भात्मकशृङ्गाररसम् । निबध्नाति रचयति । तत्काव्यं तस्य रसज्ञस्य काव्यम् । विदग्धानामलंकारविदाम् । वक्त्राणि मुखानि तेषु । पदं स्थानम् । विश्वं जगत् । परिबम्भ्रमीति परि समन्तादतिशयेन भ्रमतीति बम्भ्रमीति । अन्तर्भूतोऽत्र णिच् । अत्यर्थं भ्रामयतीत्यर्थः ॥११५॥

इति श्रीमद्द्राविडहरिवंशभट्टात्मजगोपालभट्टकृतायां शृङ्गारतिलकटीकायां रसतरङ्गिण्यां द्वितीयः परिच्छेदः॥

तृतीयः परिच्छेदः

वृन्दारण्यवनस्थलीषु विलसद्रासस्थलीवल्लवी-

शम्पावृन्दलसद्घनाघनतनुं वंशीधरं सुन्दरं ।

नीलेन्दीवरलोचनं व्रजवधूवक्षोजकस्तूरिकं[1]

नन्दानन्दकरं मनस्यविरतं ध्यायेत कंचिद्विभुम् ॥

शृङ्गारहास्यकरुणा रौद्रवीरभयानकाः ।

बीभत्साद्भुतशान्ताश्च नव नाट्ये रसाः स्मृताः[2] ॥

इत्युक्तत्वाच्छृङ्गारं संयोगविप्रलम्भभेदेन निरूप्येदानीं हास्यादिरसान्निरूपयितुं तृतीयपरिच्छेदारम्भः । तत्र हास्यरसः । तस्य विभावानाह । रसोत्पादनहेतुर्यो वि[66v]भावः स निगद्यते[3] । तदुक्तमग्निपुराणे ।

विभाव्यते हि रत्यादिर्यत्र येन विभाव्यते

विभावो नाम स द्वेधालम्बनोद्दीपनात्मकः॥ इति[4]

तानेव दर्शयति विकृताङ्गेति ।

विकृताङ्गवचःकृत्यवेषेभ्यो जायते रसः ।

हास्योऽयं हास्यमू(62r)लात्मा पात्रत्रयगतो यथा ॥ ३.१ ॥

अयं हास्यो रसो विकृताङ्गवचःकृत्यवेषेभ्यो जायते । किंभूतोऽयम् । हासमूलात्मा । पुनः पात्रत्रयगतः ॥ विकृता विरूपा विकटा वा येऽङ्गवचःकृत्यवेषास्तेभ्यः । तत्राङ्गं करचरणादि । वचो वचनम् । कृत्यं कार्यम् । वेषोऽङ्गरचना । यथाह भरतः

विकृतालंकारैर्विकृताचाराभिधानवेषैश्च ।

---

1 So M; कस्तूरिका॰ Pu, Ch.

2 ŚT 1.9. On the reading *nāṭye* see n. ad loc.

3 *Untraced.

4 *Agnipurāṇa* (Tirupati) 339.35. [Alamkara section 3.35.]

विकृतैरर्थविशेषैर्हसतीति रसः स्मृतो हास्यः ॥ इति[5]

हासो हासरतिः स एव मूलं कारणं यस्य सः । यथाह भरतः ।

बालाकादिवचोवेषवैषम्यजनिता हि या

चेतसो विकृतिः स्वल्पा स हासः कथितः खलु ॥ इति[6]

यथा कविकङ्कणस्य[7] ।

अव्यक्तवर्णानि मनोहराणि निरर्थकानि क्षणविस्मृतानि ।

ध्रुवं शिशूनामसमञ्जसानि वचांसि हासं जनयन्ति पुंसाम् ॥

इत्यादि । पात्राणामुत्तममध्यमनिकृष्टानां त्रयं तस्मिन्गतः प्राप्तः । विकृताङ्गादीनामुदाहरणानि ज्ञातव्यानि विस्तरभयान्न लिख्यन्ते । यथेति प्रदर्श्यते ॥१॥

तत्तत्पात्रगतत्वेन हासोऽपि त्रिविधः । तमेवानुक्रमेण दर्शयन्नुत्तमहासमाह किंचिदिति ।

किंचिद्विकसितैर्गण्डैः किंचिद्विस्फारितेक्षणैः ।

किंचिल्लक्ष्यद्विजः सोऽयमुत्तमानां भवेद्यथा ॥ ३.२ ॥

सोऽयमुत्तमानां भवेत् । किंभूतः । किंचिद्विकसितैर्गण्डैः पुनः किंचि[67r]द्विस्फारितेक्षणैरुपलक्षितः । पुनः किंचिल्लक्ष्यद्विजः सोऽयमुत्तमहासः [॥] किंचिदीषद्विकसितैः फुल्लैः गण्डैः कपोलैः । अधस्ताच्चिबुकं गण्डौ कपोलौ तत्परा हनुरित्यमरः[8] । किंचिद्विस्फारितानि प्रकाशितानीक्षणानि नयनानि तैः । ईषल्लक्ष्या दृश्या द्विजा दन्ता यस्मिन्सः । हास्यरसस्तु स्मितहसितादिभेदेन षोढा । उक्तं हि ।

षोढा हासरतिः स्यात्स्मितहसिते विहसितावहसिते च ।

अपहसितातिहसितके ज्येष्ठादीनां क्रमाद्वे द्वे ॥

स्मितं त्वलक्ष्यदशनं नेत्रगण्डविकाशकृत् ।

---

5 NŚ 6.49 (with variants).

6 RRP 2.12.

7 Quoted from RRP 2.13.

8 AK 2.5.710.

तदेव दरसं(62v)लक्ष्यदन्ताग्रं हसितं भवेत् ॥

सस्वनं दृष्टदशनं भवेद्विहसितं तु तत् ।

तच्चावहसितं फुल्लनासं कुञ्चितलोचनम् ॥

तच्चापहसितं साश्रुलोचनं कम्पितांसकम् ।

सहस्रतालं क्षिप्ताङ्गं तच्चातिहसितं विदुः ॥ इति[9]

एतेषामुदाहरणानि न प्रदर्श्यन्ते विस्तरभयात् । उत्तमानां भवेद्यथेति निर्दिशति ॥२॥

पाणाविति ।

पाणौ कङ्कणमुत्फणः फणिपतिर्नेत्रं ज्वलत्पावकं

कण्ठः कुण्ठितकालकूटकुटिलो वस्त्रं गजेन्द्राजिनम् ।

गौरीलोचनलोभनाय सुभगो वेषो वरस्येति मे

गण्डोल्लासविभावितः पशुपतेर्हासोद्गमः पातु वः ॥ ३.३ ॥

पशुपतेर्हासोद्गमो वः पातु । किंभूतः । मे गौरीलोचनलोभनाय वरस्य सुभगो वेष इति गण्डोल्लासविभावितः । इतीति किम् । उत्फणः फणिपतिः । पाणौ कङ्कणम् । ज्वलत्पावकं नेत्रम् । कुण्ठितकालकूटकुटिलः कण्ठः । गजेन्द्राजिनं वस्त्रमित्यन्वयः ॥ पशूनां जीवानां पशोर्वृषस्य वा पतिस्तस्य पशुपतेः शिवस्य । हासस्यो[67v]द्गमो विकाशः । वो युष्मान् । पातु रक्षतु । मे ममेति मेनकोक्तिः । गौर्याः पार्वत्या लोचनयोर्लोभनाय प्रलोभनाय । वरस्य परिणेतुः । सुभगो मनोहरः । वेषोऽलंकारादिरचना । इत्युक्ते सति । गण्डयोः कपोलयोर्य उल्लास उद्गमस्तेन विभावितः प्रकटितः । उदुच्चैरुन्नताः फणा यस्य सः । स्फटायां तु फणा द्वयोरित्यमरः[10] । फणाः सन्ति येषां ते फणिनः तेषां पतिर्वासुकिः। शेषोऽनन्तो वासुकिस्तु सर्पराजोऽथ गोनस इत्यमरः[11] । पाणौ हस्ते कङ्कणं टोडरेति[12] लोकप्रसिद्धिः । ज्वलन्पावकोऽग्निर्यस्मिंस्तन्नेत्रमित्येकवचनेन ललाटनेत्रं ध्वनितम् । कुण्ठितो निस्तेजा यः कालकूटो विषभेदस्तेन कुटिलो वक्रः । अर्धचन्द्रवद्विषाङ्कदर्शनात् । कण्ठ एव कुटिलत्वमारोप्यत इति । पुंसि क्लीबे च

---

9 BhR 4.1.14-26 (with omissions).

10 AK 1.8.505.

11 AK 1.8.493.

12 *An anklet with chains, but in what language?

काकोलकालकूटहलाहलाः । सौराष्ट्रिकः शौक्लिकेयो ब्रह्मपुत्रः प्रदीपनः । दारदो वत्स(63r)नाभश्च विषभेदा अमी नवेत्यमरः[13] । गजेन्द्रस्याजिनं चर्मा ॥३॥

अथ मध्यमाधमहासमाह ।

मध्यमानां भवत्येष विवृताननपङ्कजः ।

नीचानां निपतद्बाष्पः श्रूयमाणध्वनिर्यथा ॥ ३.४ ॥

एष मध्यमानां विवृताननपङ्कजः । नीचानां निपतद्बाष्पः पुनः श्रूयमाणध्वनिर्भवीत्यन्वयः ॥ एष मध्यमहासः । उत्तमेभ्योऽपकृष्टा मध्यमाः । तेषां विवृतं प्रसारितमाननं पङ्कजं यस्मिन्सः । मध्यमेभ्योऽपकृष्टा निचाः । तेषां निपतन्तो बाष्पा नेत्राननजलकणा यस्मिन्सः । श्रूयमाणो ध्वनिः कहकहेति शब्दो यस्मि[68r]न्सः । हासोऽपि मध्यमाधमपात्रगतत्वात्तथैव । यथेति प्रदर्श्यते ॥४॥

मध्यमाधमयोरनुक्रमेणोदाहरणे दर्शयन्मध्यमहासमाह मुग्धेति ।

मुग्धा त्वं सुभगे न वेत्सि मदनव्यापारमद्यापि तं

नूनं ते जलजेक्षणेऽयमलिना दष्टो न ताम्राधरः ।

सख्यैवं हसितं वधूं प्रति तथा सानन्दमाविर्भव-

द्वक्रान्तर्घनसीधुवासरसिकैर्भृङ्गैर्यथा धावितम् ॥ ३.५ ॥

हे सुभगे त्वं मुग्धाद्यापि मदनव्यापारं नूनं न वेत्सि । तदाह । जलजेक्षणे तेऽयं ताम्राधरोऽलिना न दष्टः । एवं वधूं प्रति सख्या तथा हसितं यथा सानन्दं यथा भवति तथा भृङ्गैर्धावितम् । किंभूतैर्भृङ्गैः । आविर्भवद्वक्रान्तर्घनसीधुवासरसिकैः ॥ सुभगे सुन्दरि मुग्धा नववधूः । मदयति हर्षयतीति मदनः कामस्तत्सम्बन्धी यो व्यापारो हावभावकटाक्षपातचुम्बनसीत्कारादिरूपस्तं न वेत्सि न जानासि । तत्तस्मात् । जलजं कमलं तद्वदीक्षणे यस्याः सा तत्संबोधनम् । ते तव ताम्रवदधरस्ताम्राधरः पक्वबिम्बफलाकारः । अलिनालिवद्भ्रमरवद्वर्तमानेन प्रियेण । आविर्भवत्प्रसरद्यद्वक्रं तस्यान्तर्मध्यं तस्माद्यो घनसीधुस्तस्य वासः सौगन्ध्यं तस्मिन्रसिकै रस (63v)विशेषज्ञैः ॥५॥

अथ नीचहासोदाहरणमाह ।

त्यक्त्वा गुञ्जफलानि मौक्तिकमयी भूषा स्तनेष्वाहिता

स्त्रीणां कष्टमिदं कृतं सरसिजं कर्णे न बर्हिच्छदः ।

---

13 AK 1.8.507-509.

इत्थं नाथ तवारिधाम्नि शबरैरालोक्य चित्रस्थितिं

बाष्पान्धीकृतलोचनैः स्फुटरवं दारैः समं हस्यते ॥ ३.६ ॥

हे नाथ शबरैस्तवारिधाम्नीत्थं चित्रस्थितिमालोक्य स्फुटरवं यथा स्यात्तथा दारैः समं हस्यते । किंभूतैः शबरैः । बाष्पान्धीकृतलो[68v]चनैः । इत्थं कथम् । इदं कष्टम् । किमिदम् । गुञ्जफलानि त्यक्त्वा स्त्रीणां स्तनेषु मौक्तिकमयी भूषाहिता । पुनः कर्णे सरसिजं कृतं बर्हिच्छदो नेत्यन्वयः ॥ नाथ स्वामिन् । शबरैर्भिल्लैः । भेदाः किरातशबरपुलिन्दा म्लेच्छजातय इत्यमरः[14] । अरीणां शत्रूणां धाम्नि गृहे । इत्थं वक्ष्यमाणप्रकारेण । चित्रस्य स्थितिं चित्रस्थितिम् । स्फुटो रवो यस्मिन्कर्मणि तत्स्फुटरवं प्रव्यक्तशब्दम् । दारैः स्त्रीभिः । भार्या जायाथ पुंभूम्नि दारा इत्यमरः[15] । समं सह । बाष्पेण नेत्राननजलबिन्दुनान्धीकृतानि लोचनानि येषां तैः । मौक्तिकमयी मुक्ताप्रचुरा । प्राचुर्ये मयट् । भूषालंकारः । आहितार्पिता । सरसि जातं सरसिजम् । तत्पुरुषे कृति बहुलमिति[16] सप्तम्यलुक् । बर्हिच्छदो मयूरपिच्छम् ॥६॥

अस्मिन्ननुभावाः । अनुभावो भावबोधक इत्यमरः[17] । रसोऽनुभूयते येन सोऽनुभाव इतीरितः[18] । उक्तं हि रसामृतसिन्धौ ।

अनुभावास्तु चित्तस्थभावानामवबोधकाः ।

ते बहिर्विक्रियाप्रायाः प्रोक्ता उद्भास्वराख्यया ॥ इति[19]

तानेव दर्शयत्यस्मिन्निति ।

अस्मिन्सखीकराघातनेत्रोल्लासाङ्गवर्तनम् ।

नासाकपोलविस्पन्दो मुखरागश्च जायते ॥ ३.७ ॥

अस्मिन्सखीकराघातनेत्रोल्लासाङ्गवर्तनं पुनर्नासाकपोलविस्पन्दः । च पुनर्मुखरागो जायत इत्यन्वयः ॥ अस्मिंस्त्रिविधहास्यरसे । तत्रोत्तमे सखीकराघातश्च नेत्रोल्लासश्चाङ्गवर्तनं च । तदेकवद्भा(64r)वः । सख्या सह यः करयोराघातस्तालिकारूपः । नेत्रयोरुल्लासो विकाशः । अङ्गानां करचरणादीनां वर्तनं मोटनम् । मध्यमे नासाकपोलानां विस्पन्दः स्पन्दनम् । नीचे मुखस्य रागो रक्तिमा । यथा

---

14 AK 2.8.1436.

15 AK 2.5.539.

16 P 6.3.14.

17 AK 1.7.450.

18 *Untraced.

19 BhR 2.2.1 [*[anubhāvāḥ] dvividhāḥ - udbhāsvarākhyāḥ sāttvikākhyāś ca | tatra bhāvajā api bahiśceṣṭāprāyasādhyā udbhāsvarāḥ ... atha sāttvikāḥ antarvikāraikajanyāḥ (*Ṣaṭsandarbha*)]

रसरत्नप्रदीपिकायाम् । ओष्ठविवरणं दशननासा[69r]कपोलविस्पन्दनं दृष्टिव्याकोशकुञ्चनं स्वेदः आस्यरागः पार्श्वग्रहणमित्यादयोऽनुभावाः स्युरिति[20] ॥७॥

अथ करुणरसः । तस्य विभावानाह ।

शोकात्मा करुणो ज्ञेयः प्रियमृत्युधनक्षयात् ।

तत्रेत्थं नायको दैवहतः स्याद्दुःखभाजनम् ॥ ३.८ ॥

प्रियमृत्युधनक्षयात्करुणो ज्ञेयः । किंभूतः करुणः । शोकात्मा । तत्र नायक इत्थं स्याद्दैवहतः पुनर्दुःखभाजनम् ॥ प्रियमृत्युश्च धनक्षयश्च प्रियमृत्युधनक्षयं तस्मात् । प्रियस्य मृत्युर्मरणम्[21] । धनस्य क्षयो नाशः । करुणः करुणरसः । शोक एवात्मा स्वरूपं यस्य सः शोकरतिरित्यर्थः । यथाह भरतः[22] ।

इष्टवस्तुवियोगेन या स्वल्पा विकृतिर्भवेत् ।

चेतसो भावतत्त्वज्ञैः स शोक इति संज्ञितः॥

तत्र तस्मिन्करुणरसे । दैवेन हतः दुःखस्य भाजनं पात्रम् ॥८॥

दर्शयत्युदाहरणेन ।

भर्ता संगर एव मृत्युवसतिं प्राप्तः समं बन्धुभिः

प्रौढा काममियं दुनोति च मनो वैधव्यलाभाद्वधूः ।

बालो दुस्त्यज एक एव च शिशुः कष्टं कृतं वेधसा

जीवामीति महीपते प्रलपति त्वद्वैरिसीमन्तिनी ॥ ३.९ ॥

हे महीपते त्वद्वैरिसीमन्तिनीति प्रलपति । इतीति किम् । भर्ता बन्धुभिः समं मृत्युवसतिं प्राप्तः । च पुनरियं प्रौढा वधूः वैधव्यलाभात्कामं यथा स्यान्मनो दुनोति । च पुनरेक एव बालः शिशुः । किंभूतः । दुस्त्यजः । वेधसा कष्टं कृतम् । तत्रापि जीवामि ॥ मह्याः पृथ्व्याः पतिः प्रभुः तस्य संबोधनम् । तव वैरी त्वद्वैरी तस्य सीमन्तिनी स्त्री । स्त्री योषिदबला योषा नारी सीमन्तिनी

---

20 RRP 3.11+ (p. 8).

21 The sentence is missing in Pu and Ch.

22 RRP 2.14. M substitutes: इष्टवधदर्शनाद्वा विप्रियवचनस्य संश्रवाद्वापि । एभिर्भावविशेषैः करुणरसो नाम सम्भवति (NŚ 6.22).

वधूरित्यमरः[23] । संगरे सङ्ग्रामे । मृत्योर्यमस्य वसतिं गृहम् । वि[69v]गतो ध(64v)वो भर्ता यस्याः सा विधवा विधवाया भावो वैधव्यं तस्य लाभात्प्राप्तेः । दुनोति संतापयति । टुदुञ्उपतापे । बालो बालकः शिशुः पुत्रः । दुःखेन त्यक्तुं योग्यो दुस्त्यजः । वेधसा विधात्रा । कष्टं दुःखम् । जीवामि प्राणान्दधामि । जीव प्राणधारणे ॥९॥

अथ करुणरसस्यानुभावानाह ।

भूपातो दैवनिन्दा च रोदनं दीननिःस्वनः ।

शरीरताडनं मोहो वैवर्ण्यं चात्र जायते ॥ ३.१० ॥

अत्र भूपातादिवैवर्ण्यान्तं जायत इत्यन्वयः ॥ भुवि पातो भूपातः पतनम् । दैवस्य विधेर्निन्दा कुत्सा धिग्दैवं येनेदृशीं दशां गमितेति । रोदनमश्रुपातः । दीनः खिन्नो निःस्वनः शब्दः हा किं करिष्य इति । शरीरस्य शिरोवक्षःकापालादेस्ताडनं *पीडनम् । मोहो वैचित्त्यम् । वैवर्ण्यं विवर्णता । यथाह भरतः[24] ।

श्वसनरुदितैर्महाप्रलापपरिदेवनैश्चैव ।

अभिनेयः करुणरसो देहाघाताभिघातैश्च ॥१०॥

अथ रौद्ररसः । तस्य विभावानाह ।

क्रोधात्मको भवेद्रौद्रः प्रतिशत्रूनमर्षतः ।

रक्षःप्रायो भवेदत्र नायकोऽत्युग्रविग्रहः ॥ ३.११ ॥

रौद्रः शत्रून्प्रत्यमर्षतो भवेत् । किंभूतो रौद्रः । क्रोधात्मकः । अत्र नायको रक्षःप्रायो भवेत् । किंभूतो नायकः । अत्युग्रविग्रहः ॥ रुद्रोऽधिष्ठाता यस्य स रौद्रः रुद्रदैवतक इत्यर्थः । यथाह भरतः ।

रसस्य फलमिच्छन्ति मुनयः पुण्यमेव च ।

यतो रसेन तृप्यन्ति रसस्था देवताः शुभाः॥

शृङ्गारो विष्णुदेवः स्याद्धास्यः प्रमथदैवतः ।

रौद्रो रुद्राधिदेवस्तु करुणो यमदैवतः ॥

बीभत्सस्य महाकालः कालदेवो भयानकः ।

---

23 AK 2.5.531.

24 NŚ 6.63 (with corrupt variants).

वीरो महेन्द्रदेवः स्यादद्भुतो ब्रह्मदैवतः ॥ इति[25]

क्रोध एवा[70r]त्मा स्वरूपं यस्य सः क्रोधरतिरित्यर्थः । क्रोधलक्षणं यथा भरते[26] ।

अवज्ञादिकृता चित्ते विकृतिर्या भवेत्खलु ।

स्वल्पा स च भवेत्क्रोधो भावविद्भिरुदाहृतः ।

अत्रास्मिन्रौद्ररसे । अतीव उग्रः क्रूरो विग्रहः शरीरं यस्य सः । वपुः संह(65r)ननं शरीरं वर्ष्म विग्रह इत्यमरः[27] ॥११॥

तत्रोदाहरणमाह ।

यैः प्राणापहृतिः कृता मम पितुः क्षुद्रैर्युधि क्षत्रियै

रामोऽहं रमणीर्विहाय बलवान्निःशेषमेषां हठात् ।

भास्वत्प्रौढकुठारकोटिघटनाकाण्डत्रुटत्कन्धरा-

स्रोतोऽन्तःस्रुतविस्रशोणितभरैः कुर्यां क्रुधां निर्वृतिम् ॥ ३.१२ ॥

बलवानहं रामो युधि हठान्निःशेषं यथा स्यात्तथा क्षुद्रैः क्षत्रियैः क्रुधां निर्वृतिं कुर्याम् । यैर्मत्पितुः प्राणापहृतिः कृता । किं कृत्वा । एषां रमणीर्विहाय । किंभूतैः क्षत्रियैः । भास्वत्प्रौढकुठारकोटिघटनाकाण्डत्रुटत्कन्धरास्रोतोऽन्तःस्रुतविस्रशोणितभरैरित्यन्वयः ॥ बलं विद्यते यस्य स रामः परशुरामः । युधि सङ्ग्रामे । क्षुद्रैस्तुच्छैः । निर्वृतिं समाप्तिम् । कुर्यां करवाणि । यैः क्षत्रियैः । मत्पितुर्जमदग्नेः ।

प्राणानामपहृतिरपहरणम् । रमणीः स्त्रीः विहाय त्यक्त्वा । भास्वान्देदीप्यमानो यो प्रौढो बलवत्तरः कुठारः परशुस्तस्य या कोटिरग्रं तस्या घटना रचनाविशेषः तस्याः काण्ड एकदेशस्तेन त्रुटन्त्यो याः कन्धराः ग्रीवाः तासां स्रोतोऽन्तः स्रोतसामन्तो मध्यं तस्मात्स्रुतं प्रवाहवत्प्रसृतं विस्रमामगन्धि शोणितं रक्तं तस्य भर आधिक्यं येषु तैः । विस्रं स्यादामगन्धि यदित्यमरः[28] ॥१२॥

अथ रौद्र[70v]रसस्यानुभावानाह ।

मुखरागायुधोत्क्षेपस्वेदकम्पाधरग्रहाः ।

शक्तिशंसा कराघातो भ्रुकुटिश्चात्र जायते ॥ ३.१३ ॥

---

25 RRP 1.19-21 (and for 20-21, compare NŚ 6.44-45, with variants).

26 RRP 2.16.

27 AK 2.5.670.

28 AK 1.5.340.

अत्र मुखरागादिर्जायत इत्यन्वयः ॥ अत्रास्मिन्रौद्ररसे । मुखरागश्चायुधोत्क्षेपश्च स्वेदश्च कम्पश्चाधरग्रहश्च ते । तत्र मुखस्य रागो रक्तिमा । आयुधानां शस्त्रानामाक्षेप इतस्ततश्चालनम् । स्वेदः प्रस्वेदः । कम्पः कम्पनम् । अधरस्य ग्राहापग्रहणं दन्तैर्निपीडनमित्यर्थः । शक्तिसंसा शक्तेः शंसा प्रशंसा । करयोराघातस्ताडनम् । वक्ररूपा भ्रुकुटिः ॥१३॥

अथ वीररसः ।

उत्साहात्मा भवेद्वीरो दयादा(65v)नादि[29]पूर्वकः ।

त्रिविधो नायकस्तत्र जायते सत्त्वसंयुतः ॥ ३.१४ ॥

उत्साहात्मा वीरो भवेत् । किंभूतः । दयादानादिपूर्वकः । तत्र त्रिविधो नायको जायते । किंभूतः । सत्त्वसंयुतः ॥ उत्साह आत्मा स्वरूपं यस्य सः । उत्साहरतिरित्यर्थः । उत्साहलक्षणं यथा भरते[30] ।

शौर्यत्यागकृतावेशाच्चित्ते या विकृतिर्भवेत् ।

स्वल्पा सूरिभिराख्यात उत्साह इति नामतः ॥

वीरो वीररसः भीमो भीमसेनवत् । दयादानादिः पूर्वो यस्य सः । आदिना युद्धधर्मौ । तदुक्तम् । युद्धदानदयाधर्मैश्चतुर्धा वीर उच्यते[31] । तत्र तस्मिन्वीररसे । त्रिविध उत्तमाधममध्यमभेदात् । सत्त्वेन धैर्येण संयुतः ॥१४॥

पुनरपि तमेव दर्शयति ।

गाम्भीर्यौदार्यसौन्दर्यशौर्यधैर्यादिभूषितः ।

आवर्जितजनो बाढं निर्व्यूढप्रौढविक्रमः ॥ ३.१५ ॥

स्पष्टोऽन्वयः । गाम्भीर्यं गम्भीरता । औदार्यमुदारता । सौन्दर्यं सुन्दरता । शौर्यं शूरता । धैर्यं धीरता । अत्र भावे यण् । आदिना धर्म्यवाक्पटुकल्यः[32] । एतैर्भूषितोऽलंकृतः । आवर्जिता वशीकृता जनाः प्राणिनो येन सः । बाढमत्यर्थम् । निर्व्यूढो नितरां व्यूढो वि[71r]स्तीर्णः । प्रौढः दृढः पराक्रमो यस्य सः ॥१५॥

तत्र दयापूर्वकोत्तमवीरं दर्शयत्ययीति ।

---

29 The false reading (for -*āji*-) prompts GBh's mistaken analysis.

30 RRP 2.18 (the correct reading may be -*āvegāc*, see ŚT 3.19 and NŚ vol. 1 p. 318.4).

31 *Untraced.

32 *Somewhat unclear in the mss.

अयि विहङ्गवराक कपोतकं

विसृज धेहि धृतिं मम मेदसा ।

शिबिरहं भवता विदितो न किं

सकलसत्त्वसमुद्धरणक्षमः ॥ ३.१६ ॥

अयि विहङ्गवराक कपोतकं विसृज । मम मेदसा धृतिं धेहि । अहं शिबिः भवता किं न विदितः । किंभूतोऽहम् । सकलसत्त्वसमुद्धरणक्षम इत्यन्वयः ॥ अयीति कोमलामन्त्रणे । विहायसाकाशेन गच्छन्तीति विहङ्गाःपक्षिणस्तेषु वराक तुच्छ । वराकस्त्वनुकम्पः स्यादिति नामनिर्णयः[33] । नभो ऽन्तरिक्षं गगनमनन्तं सुरवर्त्म खम् । वियद्विष्णुपदं वा तु पुंस्याकाशविहायसीत्यमरः[34] । गमेः सुपि खच्चाच्यः विहायसो विह चेति[35] सूत्रेण विहादेशः । खच्च डिद्वा वाच्यः[36] । अरुर्द्विषदजन्त(66r)स्येति[37] सूत्रेण मुम् विहंगः । कपोतकं पक्षिविशेषं विसृज त्यज । मेदसा धातुना । त्वगसृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राणि धातव इति[38] । शिबिः शिबिनामा चक्रवर्ती । भवता त्वया [किं] न विदितो न ज्ञातः । सकलसत्त्वानां प्राणिनां समुद्धरणे क्षमः समर्थः ॥१६॥

अथ दानपूर्वकं मध्यमवीरमाह मुषितोऽसीति ।

मुषितोऽसि हरे नूनं भुवनत्रयलब्धिमात्र[39]तोषेण ।

बलिरर्थितदोऽस्मि यतो न याचितः किंचिदप्यधिकम् ॥ ३.१७ ॥

हे हरे नूनं त्वं भुवनत्रयमात्रलब्धितोषेण मुषितोऽसि यतो बलिरस्मि किंचिदप्यधिकं न याचितः । किंभूतोऽहम् । अर्थितद इत्यन्वयः ॥ हरे[40] वामन नूनं निश्चितं भुवनत्रयस्य यल्लब्धिमात्रं तस्य तोषः संतोषस्तेन मुषितोऽसि वञ्चितोऽसि । असीत्यस् भुवि धातोर्लोटि[41]

---

33 Add Pu, sec. manu.

34 AK 1.2.168-169.

35 *Mahābhāṣya* v. 2 p. 102.

36 *Mahābhāṣya* v. 2 p. 103.

37 P 6.3.67.

38 Compare *Agnipurāṇa* (Tirupati) 3.293.40.

39 Word order sic Pu.

40 हे M.

41 Sic all mss.

मध्यमपुरुषैकवचनम् । अर्थितं प्रार्थितं ददातीति यः सोऽहम् । प्रथमत[71v]स्तु हर इति स्वयमेवामन्त्रितः पश्चाद्वक्ति बलिरस्मीति । किंचिदप्यधिकमपि न याचितः । तेन मध्यमदानवीरः । कोटिब्रह्माण्डैकनायकत्वाद्धरावेवं प्रयोगो न संभवतीति तात्पर्यार्थः । यद्वा । हरति मद्राज्यमिति सगर्भवचनम् । बलिरस्मि याचितोऽहं नो दूये किंचिदप्यधिकमिति पाठेऽहं बलिरस्म्यधिकमपि याचितः सन्किंचिन्न दूये नोत्तपे । टुदुञ्उपतापे धातुः ॥१७॥

अथ युद्धपूर्वकमधमवीरमाह यत्रेति ।

यत्रैरावततीव्रदन्तमुसलैरेरण्डकाण्डायितं

वज्रेणापि विकीर्णवह्निततिना मार्णालनालायितम् ।

मद्वक्षस्यवलम्ब्य किंचिदधुना तद्विस्मृतं वज्रिणो

युद्धं चेदवलम्बते स तु पुनः सज्जोऽस्म्यहं रावणः ॥ ३.१८ ॥

तद्युद्धमधुना वज्रिणः किंचिद्विस्मृतम् । तु पुनः स चेदवलंबते रावणोऽहं सज्जोऽस्मि । किं तत् । यत्रैरावततीव्रदन्तमुसलैरेरण्डकाण्डायितम् । पुनर्वज्रेणापि मार्णालनालायितम् । किं कृत्वा । मद्वक्षस्यवलम्ब्य । किंभूतेन वज्रेण । विकीर्णवह्निततिनेत्यन्वयः ॥ तत्प्रसिद्धम् । अधुनेदानीम् । वज्रं विद्यते यस्यासौ वज्री तस्य वज्रिण इन्द्रस्य विस्मृतम् । अधीगर्थदयेशां क(66v)र्मणीति[42] सूत्रेण कर्मणि षष्ठी । अधीगर्थाः स्मृत्यर्थाः । स वज्री । चेद्यदि । अवलम्बते युद्धोद्यमं कर्तुमिच्छतीत्यर्थः । स्वयं रौति लोकान्वा रावयतीति रावणः । सज्जोऽस्मि संनद्धो भवामि । यत्र यस्मिन्युद्धे । ऐरावतस्य हस्तिनस्तीव्रास्तीक्ष्णा ये दन्ता एव मुसलास्तैरेरण्डकाण्डवदाचरितम् । अयोग्रं मुसलोऽस्त्री स्यादित्यमरः[43]। मृणालस्येदं मार्णालं तस्येदमित्यण्[44] । तस्य नालवदाचरितम् । मृणालं बिसमित्यमरः[45] । विकीर्णा विक्षिप्ता वह्नेस्तति[र्यैन वज्रेण][46] तत्तेन । मम वक्षःस्थलं मद्वक्षःस्थलं तस्मिन्नवलम्ब्याश्रित्य ॥१८॥

इदानीं वीररसानुभावान्दर्शयति धृतीति ।

धृतिगर्वौद्धतमतिस्मृतिरोमाञ्चा भवन्ति चामुष्मिन् ।

---

42 P 2.3.52.

43 AK 2.8.1223.

44 P 4.3.120.

45 AK 1.10.602.

46 Conj. Lacuna in Ch, which alone preserves the gloss on this compound.

वि[72r]विधा वाक्यक्षेपाः सोत्साहामर्षवेगाश्च ॥ ३.१९ ॥

अमुष्मिन्धृतिगर्वौद्धत्यमतिस्मृतिरोमाञ्चाः । च पुनर्विविधा वाक्यक्षेपाः । च पुनरुत्साहामर्षवेगा भवन्तीत्यन्वयः ॥ अमुष्मिन्वीररसे । धृतिर्धैर्यम् । गर्वः कुलयौवनलावण्यविवधैश्वर्यबलादिजनितदर्पैरन्यस्मिन्नवज्ञा । उद्धतमतिरुच्छृङ्खलबुद्धिः । स्मृतिः संस्कारजन्यज्ञानम् । रोमाञ्चो रोमहर्षणम् । विविधा अनेकप्रकारा वाक्यस्य क्षेपाः प्रेरणारूपाः । उत्साहेन सह वर्तमाना अमर्षवेगाः । उत्साहोऽध्यवसायः । अमर्षोऽधिक्षेपापमानजनिताभिनिवेशः । वेग आवेग उत्पातवातवर्षाग्निकुञ्जरोद्भ्रामणप्रियाप्रियश्रवणादिघातजनितसंभ्रमरूपः ॥१९॥

अथ भयानकरसो निरूप्यते भयानक इति ।

भयानको भयस्थायिभावोऽसौ जायते रसः ।

शब्दादेर्विकृताद्बाढं बालस्त्रीनीचनायकः ॥ ३.२० ॥

असौ भयानकरसो विकृताच्छब्दादेर्जायते । किंभूतः । भयस्थायिभावः । पुनर्बाढं बालस्त्रीनीचनायक इत्यन्वयः ॥ रस्यत इति रसः । विकृताद्विकटात् । शब्द आदिर्यस्य स तस्मात् । आदिना दर्शनस्मरणकीर्तनेभ्यः । भयं स्थायिभावो यस्मिन्सः । बालश्च स्त्री च नीचश्च ते नाय(67r)का यस्मिन्सः । यथा भरतसूत्रम् । विकृतरवविकृतसत्त्वदर्शनोत्थोऽयम्[47] ॥२०॥

तत्र बालनायको यथा श्रुत्वेति ।

श्रुत्वा तूर्यनिनादं द्वारे भयचलितललितबाहुलतः ।

नन्दस्य लगति कण्ठे कृष्णशिशुर्धूलिधूसरितः ॥ ३.२१ ॥

कृष्णशिसुः द्वारे तूर्यनिनादं श्रुत्वा नन्दस्य कण्ठे लगति । किंभूतः । भयचलितललितबाहुलतः । पुनः धूलिधूसरितः । कृष्णश्चासौ शिशुश्चेति । शिशुर्बालकः । द्वारे द्वारदेशे । नन्दस्य पितुः । भयेन चलिते [72v] कम्पिते ललिते मनोहरे बाहुलते यस्य सः॥२१॥

अथ स्त्रीरूपनायको यथा प्रणयेति ।

प्रणयकलहसङ्गान्मन्युभाजा निरस्तः

प्रकटितचटुकोटिः पादपद्मानतोऽपि ।

नवजलधरगर्जाद्भीतयासौ कथंचि-

त्त्रुटिततरलहारं सस्वजे प्राणनाथः ॥ ३.२२ ॥

---

47 Compare NŚ 6.69.

कयाचिदसौ प्राणनाथः त्रुटिततरलहारं यथा भवति तथा कथंचित्सस्वजे । कथंभूतः प्राणनाथः । पादपद्मानतोऽपि प्रणयकलहसङ्गान्निरस्तः । पुनः प्रकटितचटुकोटिः । कथंभूतया तया । मन्युभाजा । पुनर्नवजलधरगर्जाद्भीतयेत्यन्वयः ॥ कयाचिन्नायिकया[48] । सामान्ये चिच्चनौ[49] । प्राणनाथो वल्लभः। त्रुटितस्तरलो हारो यस्मिन्कर्मणि तद्यथा भवति तथा सस्वज आलिलिङ्गे । ष्वञ्ज सङ्ग इत्यस्य धातोर्लिटि कर्मप्रयोगः । पादपद्मयोश्चरणकमलयोरासमन्तान्नतोऽपि पतितोऽपि । प्रणयकलहः प्रीतिकलहस्तस्मिन्यः सङ्गो मिलनं तस्मान्निरस्तः क्षिप्तः । प्रकटिता चटूनां प्रीतिवाक्यानां त्वद्दासोऽस्मीत्यादिरूपाणां कोटिर्येन । मन्युं क्रोधं भजत इति मन्युभाक्तया । नवो नवीनो यो जलधरो मेघस्तस्य गर्जो गर्जनं तस्माद्भीतया । गर्जादित्यत्र भीत्रार्थानां भयहेतुरिति[50] सूत्रेण पञ्चमी ॥२२॥

नीचनायको यथा कम्पेति ।

कम्पोपरुद्धसर्वाङ्गैर्गलत्स्वेदोदबिन्दुभिः ।

त्वया लब्धैर्महीनाथ वैरिभिर्वनितायितम् ॥ ३.२३ ॥

हे महीनाथ त्वया लब्धैर्वैरिभि(67v)र्वनितायितम् । किंभूतैः । कम्पोपरुद्धसर्वाङ्गैः । पुनर्गलत्स्वेदोदबिन्दुभिः ॥ मह्याः पृथिव्या नाथ राजन् । लब्धैः प्राप्तैर्वैरि[73r]भिः शत्रुभिर्वनितावत्स्त्रीवदाचरितम् । कम्पेनोपरुद्धानि सर्वाण्यङ्गानि येषां तैः । गलद्यत्स्वेदोदकं प्रस्वेदोदकं तस्य बिन्दवो येषु तैः । एकहलादौ पूरयितव्येऽन्यतरस्यामिति[51] सूत्रेणोदकस्योदादेशः ॥२३॥

अथ भयानकरसस्यानुभावानाह ।

वैवर्ण्यगद्गदत्रासहस्तपादादिकम्पनम् ।

स्वेदः स्तम्भोऽथ दिक्प्रेक्षा संभ्रमश्चात्र कीर्तितः ॥ ३.२४ ॥

अतिस्पष्टत्वादन्वयो नोच्यते ॥ अत्र भयानकरसे । वैवर्ण्यं च गद्गदश्च त्रासश्च हस्तपादादिकम्पनं च तत् । एकवद्भावः । वैवर्ण्यं विवर्णता यथास्थितस्य वस्तुनोऽन्यथात्वम् । गद्गदोऽस्पष्टवाक्यम् । त्रासश्चित्तविक्षेपः । हस्तपादादीनां कम्पनम् । स्वेदः प्रस्वेदः। स्तम्भः स्तम्भवत्स्थितिः । दिक्प्रेक्षा दिक्षु प्रेक्षा प्रेक्षणं प्रकर्षेणावलोकनमिति यावत् । संभ्रमः चित्तस्यानवस्थानम् । कीर्तिताः[52]

---

48 Mss. read *kathaṃcid* for the *mūlam*. This comment suggests instead the reading *kayācid*.

49 *Unclear in mss.

50 P 1.4.25.

51 P 6.3.59.

52 Sic.

कथिताः । यथाह भरतः[53] ।

करचरणनेत्रमस्तकसर्वाङ्गेषु प्रकम्पनैश्चैव ।

शुष्कोष्ठतालुकण्ठैर्भयानको नित्यमभिनेयः ॥२४॥

अथ बीभत्सरसः प्रदर्श्यते जुगुप्सेति ।

जुगुप्साप्रकृतिर्ज्ञेयो बीभत्सोऽहृद्यदर्शनात् ।

श्रवणात्कीर्तनाद्वापि पूत्यादिविषयाद्यथा ॥ ३.२५ ॥

बीभत्सो ज्ञेयः । कस्मात् । अहृद्यदर्शनात् । तथाश्रवणात्पुनःकीर्तनाद्वापि । पुनः पूत्यादिविषयात् । किंभूतः । जुगुप्साप्रकृतिरित्यन्वयः ॥ बीभत्सो बीभत्सरसः । ज्ञेयः ज्ञातव्यः । अहृद्यस्य कुत्सितस्य वस्तुनो दर्शनात् । पूतिर्दुर्गन्धिरादिर्यस्य स चासौ विषयश्चेति । विषयो द्रव्यविशेषस्तस्मात् । जुगुप्सा प्रकृतिर्यस्य सः । जुगुप्सालक्षणं यथा भरते[54] ।

अहृद्यवस्तुश्रवणाद्दर्शनाद्वापि जायते ।

चेतसो विकृतिः स्वल्पा [73v] जुगुप्सा सा निगद्यते ॥

यथेति निदर्शनम् ॥२५॥

लुठदिति ।

लुठत्कृमिकलेवरं स्र(68r)वदसृग्वसावासितं

विकीर्णशवसंततिप्रसरदुग्रगन्धान्वितम् ।

भ्रमत्प्रचुरपत्रिकं त्रिकविवर्तनृत्यक्रिया-

प्रवीणगुणिकौणपं परिबभौ परेताजिरम् ॥ ३.२६ ॥

परेताजिरं परिबभौ । किंभूतं परेताजिरम् । लुठत्कृमिकलेवरमिति कौणपान्तं सर्वत्र योज्यम् ॥ परेतानां प्रेतानामजिरमङ्गणम् । अङ्गणं चत्वराजिर इत्यमरः[55]। श्मशानमित्यर्थः । परि समन्ततो बभौ शुशुभे । लुठन्तः कृमयो येषु तानि कलेवराणि देहा यस्मिंस्तत् । स्रवन्ती यासृग्युक्ता रुधिरयुक्ता वसा तया वासितम् । विकीर्णा विक्षिप्ता या शवसंततिर्मृतकविस्तारस्तया प्रसरन्नुग्रगन्धः तेनान्वितम् ।

---

53 NŚ 6.72 (with variants).

54 RRP 2.22 (with variants in c).

55 AK 2.2.66.

भ्रमन्तः प्रचुरा बहवः पत्रिनः पक्षिणो यस्मिंस्तत् । त्रिकस्य पृष्टवंशाधरस्य विवर्तो विवर्तनं तिर्यग्वालनं[56] तेन या नृत्यक्रिया तस्यां प्रवीणाः विचक्षणाः गुणिनः कौणपा राक्षसा यस्मिंस्तत् । पृष्टवंशाधरे त्रिकमिति[57] । राक्षसः कौणपः क्रव्यात्क्रव्यादोऽस्त्रप आशर इत्यमरः[58] ॥२६॥

अथ बीभत्सरसानुभावानाह नासेति ।

नासाप्रच्छादनं वक्त्रकूणनं गात्रसंवृतिः ।

निष्ठीवनादि चात्र स्यादुद्वेगादुत्तमेष्वपि ॥ ३.२७ ॥

अत्रोत्तमेष्वप्युद्वेगान्नासाप्रच्छादनादिनिष्ठीवनाद्यन्तं च स्यात् ॥ नासाया नासिकायाः प्रच्छादनमाच्छादनम् । वक्त्रस्य कूणनं संकोचः । कूणत्क[59] संकोचे धातुः । गात्रस्य संवृतिः संवरणमाच्छादनमिति यावत् । निष्ठीवनं फुत्कृतिः । आदिना धावनकम्पपुलकप्रस्वेदाः । यथाह भरतः ।

मुखनेत्रविकूणनना[74r]सास्याच्छादनेनैव ।

अव्यक्तपादपवनैर्बीभत्सः सम्यगभिनेयः ॥२७॥ इति[60]

अथाद्भुतरसो निगद्यते विस्मयेति ।

विस्मयात्माद्भुतो ज्ञेयो रसो रसविचक्षणैः ।

मायेन्द्रजालदिव्यस्त्रीविपणाद्युद्भवो यथा ॥ ३.२८ ॥

रसविचक्षणैरद्भुतरसो ज्ञेयः । किंभूतः । विस्मयात्मा पुनर्मायेन्द्रजालदिव्यस्त्रीविपणाद्युद्भव इत्यन्वयः [॥] रसाः श्रृङ्गारादयस्तत्र विचक्षणैश्चतुरैः । विस्मय एवात्मा स्वरूपं यस्य सः । विस्मयरति(68v)रित्यर्थः । विस्मयलक्षणं यथा भरते[61] ।

चमत्कारि यत्कर्म तस्य श्रवणदर्शनैः ।

चित्ते या विकृतिः स्वल्पा स विस्मय उदाहृतः ॥

---

56 So Pu/Ch. M gives चालनं.

57 *Untraced (attributed to AK by Viśvanātha on UNM 10.49).

58 AK 1.1.139.

59 *Uncertain.

60 NŚ 6.74 (with variants; n.b. *-pādapavana-* sic for *-pādapatana-*)

61 RRP 2.24 (Pu, Ch: *camatkarma … smaraṇa-*).

यथा माघकाव्य आकाशादेव तरन्तं नारदं प्रति[62] ।

गतं तिरश्चीनमनूरुसारधेः

प्रसिद्धमूर्ध्वज्वलनं हविर्भुजः ।

पतत्यधो धाम विसारि सर्वतः

किमेदतित्याकुलमीक्षितं जनैः ॥

माया चेन्द्रजालं च दिव्यस्त्रियश्च विपणादि च ते तेभ्य उद्भवः प्रभव उत्पत्तिरिति यावद्यस्य सः । मायादीनां दर्शनाच्छ्रवणाच्चेति शेषः । माया यथा मयनिर्मितत्रिपुरसभादिः । इन्द्रजालं मोहनमन्त्रस्वशिरश्च्छेदनमुखाग्निकपोतमयूरादिनिर्माणम् । दिव्यस्त्रियोऽप्सरःप्रभृतयः । विपणः पण्यवीथिकेत्यमरः[63] । आदिना वनसमुद्रालौकिकवार्त्तादयः । यथाह भरतः[64] ।

यत्त्वतिशयार्थयुक्तं वाक्यं शिल्पं च कर्म रूपं च ।

तत्सम्बन्धैरर्थै रसोऽद्भुतो नाम विज्ञेयः ॥

यथेति निदर्शनम् ॥२८॥

सत्यमिति ।

सत्यं हृता त्वया हंसवनितानामियं गतिः ।

भ्रमन्त्येतास्तथाप्येतदिन्द्रजालं तव प्रिये ॥ ३.२९ ॥

हे प्रिये त्वया हंसवनितानामियं गतिर्हृता सत्यं [74v] । तथाप्येता भ्रमन्ति । एतत्तवेन्द्रजालमित्यन्वयः ॥ एता हंसवनिताः । स्पष्टमन्यत् ॥२९॥

अथाद्भुतरसस्यानुभावानाह गद्गदेति ।

गद्गदः साधुवादश्च स्वेदः पुलकवेपथू ।

दृष्टेर्निश्चलतारत्वं विकासश्चात्र जायते ॥ ३.३० ॥

अत्र गद्गदादिविकासान्तो जायत इत्यन्वयः ॥ अत्रास्मिन्नद्भुतरसे गद्गदः स्खलिताक्षरवचनम् । साधुश्चासौ वादश्चेति । अहो

62 ŚV 1.2.

63 AK 2.2.44.

64 RRP 3.9, with variants in c (and compare NŚ 6.75 ab).

भगवन्महिम्नः प्रभाव इत्येवंरूपः । स्वेदः प्रस्वेदः । पुलकश्च वेपथुश्च तौ । पुलको रोमाञ्चः । वेपथुः कम्पः । दृष्टेर्जातावेकवचनम् । दृष्ट्योर्निश्चला तारा तारका यस्मिन्कर्मणि तन्निश्चलतारं तस्य भावः । तारकाक्ष्णः कनीनिकेत्यमरः[65] । विकासः प्रकाशो दृष्टेरेव । तथाह भरतः[66] ।

परुषग्रहणोल्लसनै(60r)र्हाहाकारैश्च साधुवाक्यैश्च ।

पृथुगद्गदवचनैः स्वरभेदैरभिनयस्तस्येति ॥३०॥

इदानीं शान्तरसं प्रदर्शतति सम्यगिति ।

सम्यग्ज्ञानोद्भवः शान्तः समत्वात्सर्वजन्तुषु ।

गतेच्छो नायकस्तत्र तमोरागपरिक्षयात् ॥ ३.३१ ॥

सर्वजन्तुषु समत्वाच्छान्तो जायत इति शेषः । किंभूतः । सम्यग्ज्ञानोद्भवः । तत्र तमोरागपरिक्षयान्नायको गतेच्छ इत्यन्वयः ॥ सम्यग्यज्ज्ञानं तस्मादुद्भवति सः । ज्ञानं यथा विष्णुपुराणे ।

आगमोत्थं विवेकाच्च द्विधा ज्ञानं तथोच्यते ।

शब्दब्रह्मागममयं परं ब्रह्म विवेकजम् ॥ इति[67]

तत्र तस्मिन्शान्तरसे । तमःशब्देन लोभमोहमदमात्सर्यादि । रागो विषयेच्छा । तेषां परि समन्तात्क्षयान्नाशात् । गता सर्वत्रेच्छा यस्य सः ॥३१॥

उदाहरणमाह ।

धनमहरहर्दत्तं स्वीयं यथार्थितम[75r]र्थिने

कृतमरिकुलं नारीशेषं कृपाणविजृम्भितैः ।

प्रणयिनि जने रागोद्रिक्ते रतिर्विहिता चिरं

किमपरमतः कर्तव्यं नस्तनावपि नादरः ॥ ३.३२ ॥

स्वीयं धनं यथार्थितं तथाहरहरर्थिने दत्तम् । पुनररिकुलं कृपाणविजृम्भितैर्नारीशेषं कृतम् । पुना रागोद्रिक्ते प्रणयिनि जने चिरं

---

65 AK 2.5.714.

66 NŚ 6.76 (with corruptions; *pāda* c unmetrical: read *vepathu-* for *pṛthu-*).

67 *Viṣṇupurāṇa* 6.5.61.

रतिर्विहिता । अतः परं किं कर्तव्यं नस्तनावप्यादरो नेत्यन्वयः ॥ स्वस्येदं स्वीयम् । अर्थितं प्रार्थितम् । अहरहर्दिने दिने । अर्थिने याचकाय । अरेः शत्रोः कुलम् । कृपाणस्य खड्गस्य विजृम्भितानि चमत्कारविशेषास्तैः । नारीशेषं स्त्रीमात्रावशिष्टम् । रागेण मोहेनोद्रिक्त[68] अधिके प्रणयिनि प्रीतिकर्तरि । नोऽस्माकम् । तनौ शरीरे ॥३२॥

अथ शान्तरसानुभावानाह निरालम्ब इति ।

निरालम्बं मनोऽन्यत्र बाढमात्मनि तिष्ठति ।

सुखे नेच्छा तथा दुःखे नोद्वेगश्चात्र जायते ॥ ३.३३ ॥

अत्र मनो बाढमात्मनि तिष्ठति । किंभूतं मनः । अन्यत्र निरालम्बम् । च पुनः सुख इच्छा न (69v)तथा दुःखे । उद्वेगो न जायत इत्यन्वयः[॥] अत्र शान्तरसे बाढमत्यर्थम् । अतति अत सातत्यगमने धातुः । व्याप्नोतीत्यात्मा परं ब्रह्म तस्मिन् । अन्यत्र तद्व्यतिरिक्तवस्तुनि । निरालम्बमालम्बनरहितम् । स्पष्टमन्यत् ॥३३॥

अथामीषां रसानां शास्त्रवत्त्वमभिधीयत अष्टाविति।

अष्टावमी रसाः पूर्वं ये प्रोक्तास्तत्र निश्चितम् ।

द्वौ द्वौ तेषां प्रत्यनीकौ तत्संपर्कं विवर्जयेत् ॥ ३.३४ ॥

येऽमी अष्टौ रसाः पूर्वं प्रोक्तास्तत्र द्वौ द्वौ प्रत्यनीकौ । तेषां निश्चि[75v]तं तत्संपर्कं विवर्जयेदित्यन्वयः ॥ तत्र तेषु । प्रत्यनीकौ विरोधिनौ । तेषां रसानां मध्ये । तत्संपर्कं तयोर्द्वयोः प्रत्यनीकयोः संपर्कं मिलनम् । विवर्जयेद्विशेषतस्त्यजेत् ॥३४॥

तदेव दर्शयति ।

शृङ्गारबीभत्सरसौ तथा वीरभयानकौ ।

रौद्राद्भुतौ तथा हास्यकरुणौ वैरिणौ मिथः ॥ ३.३५ ॥

अतिस्पष्टम् ॥ तत्रैवं विचार्यते । शृङ्गारबीभत्सरसावेकत्र मिथो वैरिणौ प्रतिपादितौ । रसहानिमेव कुरुतः । यत एकत्र वैरिणौ सम्यग्रसहानेश्च कारणमित्युक्तेः[69] । न वाच्यं रसवैरज्ञैर्नाट्यशास्त्रविशारदैरिति च[70] । यथा चात्रैव । विमुञ्चामुं मानं सफलय वचः साधु सुहृदां । मुधा संतापेन ग्लपयसि किमङ्गं स्मरभुवा । प्रियं पादप्रान्तप्रणतमधुना मानय भृशं । न मुग्धे प्रत्येतुं प्रभवति गतः कालहरिण

---

68 स्नेहेन (for मोहेन) in Pu.

69 RPP 6.36.

70 RPP 6.39.

इत्यत्र[71] । गतदिवसाः पुनरपि नायास्यन्तीति निर्वेदं व्यक्तीकुर्वद्वचनं श्रृङ्गारस्यैवमा[72]पादयतीति । एवंप्रायः श्रृङ्गारवैरस्यवचनं रसहानिकारणं न वाच्यम् । एवं सर्वेषु भावेषूहनीयम् । तथा च ।

वैरिणौ चाङ्गरूपेण तिष्ठतोऽन्यस्य कस्यचित् ।

रसस्य तत्र नो हानिर्ज्ञातव्या सुविचक्षणैः[73]।

यथा राजसमीपे तिष्ठतोर्द्वयोर्वैरिणोर्विरोधो न प्रवर्तते तथान्यस्याङ्गभूतयो रसयोः । यथा श्रृङ्गारी गिरिजानन[74] इत्यादि ॥३५॥

अथैतेषु श्रृङ्गारादिरसेषु चत्वारः कारणरू(70r)पाश्चत्वारः कार्यरूपा भवन्ति । तथा हि ।

हास्यो भवति श्रृङ्गारात्करुणो रौद्रकर्मतः ।

अद्भुतश्च तथा वीराद्बीभत्साच्च भयानकः ॥ ३.३६ ॥

श्रृङ्गा[76r]राद्धास्यो भवति रौद्रकर्मतः करुणो तथा वीरादद्भुतश्च बीभत्साद्भयानकश्चेत्यन्वयः ॥ श्रृङ्गाराज्जनकाद्धास्यो जन्यो भवति जायते । जनिकर्तुः प्रकृतिरिति[75] सूत्रेण श्रृङ्गारस्य पञ्चमी । एवमन्यत्रापि । एवं सत्येतेषां जन्यजनकत्वव्यभिचारो दृश्यते ।

तथा कथोपयोगाच्च विवक्षावशतः कवेः ।

अन्योन्यजन्यजनका रसा भावा भवन्त्यमी[76] ॥

अस्यार्थः । कुत्रचित्प्रबन्धारूढकथाप्रसङ्गेन कवेर्विवक्षावशतश्च व्यभिचारिषु व्यभिचार्यन्तरं दृश्यते रत्यादिषु भावेषु भावान्तरं रसेषु रसान्तरं च । प्रबन्धारूढकथा यथा कादम्बर्यां महासेन[77]पुण्डरीकयोरन्योन्यदर्शनविप्रलम्भः । कवेर्विवक्षावशतो यथा ।

श्रृङ्गारः कलकूजितेषु करुणो दैन्ये द्रवे विस्मयो

रौद्रो हुंकरणे स्मितं हरिमुखे निश्चेष्टतायां भयम् ।

---

71 ŚT 1.43.

72 *Sic all mss. Conj. श्रृङ्गारस्य वैरस्यम् .

73 RRP 6.41.

74 ŚT 1.1.

75 P 1.4.30.

76 RPP 6.33 (कथानुग्रहयोगाच्च).

77 So Pu, M (Ch lacuna). *Read महाश्वेता० and (?) ०दर्शने वि० (i.e., because Puṇḍarika is an ascetic?)

वीरस्तीव्रनखार्पणे श्लथजवे कुत्सा प्रशान्तः सुखे

राधायाः सुरतोत्सवे नव रसाः सांनिध्यमातन्वते[78] ॥

इत्यादौ शृङ्गाररसे रसान्तराविर्भावाः । एवं भावेषु भावान्तरं स्वयमूहनीयमिति ॥३६॥

अथामीषां युक्त्या संघटनं दोषाय न भवतीत्यत आह याविति ।

यौ जन्यजनकावेतौ रसावुक्तौ मनीषिभिः ।

युक्त्या कृतोऽपि सम्भेदस्तयोर्बाढं न दुष्यति ॥ ३.३७ ॥

मनीषिभिर्यावेतौ रसौ जन्यजनकावुक्तौ तयोर्मध्ये युक्त्या कृतोऽपि सम्भेदो बाढं न दुष्यतीत्यन्वयः ॥ मनीषा बुद्धिर्विद्यते येषां ते मनीषिणस्तैः । बुद्धिर्मनीषा धिषणेत्यमरः[79] । सम्भेदो मिलनम् । बाढमत्यर्थम् । न दुष्यति विकृतिं न याति । दुष वैकृत्ये धातुः ॥ ३७॥

अथ पूर्वो(70v)क्तानेव स्थायिसंचारिसात्त्विकभावान्स्वातन्त्र्येण स्प[76v]ष्टयति केचिदित्यादि सात्त्विकाश्च भवन्तीत्यन्तम् ।

केचिद्रसविभागेषु भावाः पूर्वं प्रकीर्तिताः ।

स्वातन्त्र्येणेह कीर्त्यन्ते रम्यास्ते कृतिनां मताः ॥ ३.३८ ॥

केचिद्भावाः पूर्वं रसविभागेषु प्रकीर्तितास्त इह स्वातन्त्र्येण कीर्त्यन्ते । कृतिनां रम्या मता इत्यन्वयः ॥ रसानां शृङ्गारादीनां विभागाः पृथक्त्वं तेषु । ते भावाः । इहास्मिन्प्रकरणे । कृतिनां कुशलानाम् । कृती कुशल इत्यपीत्यमरः । विरिञ्चिनारदरम्भाहूहूभरततुम्बरुप्रभृतीनाम् । रम्या रमणीयाः । मताः संमताः । तदुक्तं संगीतदामोदरे ।

विरिञ्चिर्नारदो रम्भा हूहूर्भरततुम्बुरू ।

षडेते नाट्यभावानां वक्तारो लोकविश्रुताः ॥३८॥ इति[80]

रत्यादय इति ।

रत्यादय इमे भावाः काव्याभिप्रायसूचकाः ।

पञ्चाशत्स्थायिसंचारिसात्त्विकास्तान्निबोधत ॥ ३.३९ ॥

---

78 *Untraced.

79 AK 1.5.316.

80 SamD p. 2.

इमे रत्यादयो भावा: पञ्चाशत्तान्निबोधत । किंभूताः । काव्याभिप्रायसूचकाः । पुनः स्थायिसंचारिसात्त्विका इत्यन्वयः ॥ तान्भावान्निबोधत जानीत । बुध अवगमन इत्यस्य धातोर्लोण्मध्यमपुरुषबहुवचनान्तं पदम् । कवेरिदं काव्यं तस्याभिप्रायं सूचयन्ति प्रकाशयन्तीति । स्थायिनश्च संचारिणश्च सात्त्विकाश्चेति । तत्र रत्यादिस्थायिनो नव । निर्वेदादयः संचारिणस्त्रयस्त्रिंशत् । स्तम्भादयोऽष्टौ सात्त्विकाः । एवं पञ्चाशत् । यथा प्रथमतः समुद्भूतास्तथान्तेऽपि तिष्ठन्तीति स्थायिनः । तावत्स्थायिनमुपकर्तुमागच्छन्त्युपकृत्य च संचरन्ति गच्छन्तीति संचारिणः । सत्त्वेन निर्वृत्ताः सा[77r]त्त्विकाः । सत्त्वमन्तःकरणम् । तदुक्तं संगीतदामोदरे[81] ।

प्रथमे यः समुद्भूतस्तथान्तेऽप्यवतिष्ठते ।

स्थायिभावः स विज्ञेयो व्यभिचारी ततोऽन्यथा ॥

ये तूपकर्तुमायान्ति स्थायिनं भावमुत्तमम् ।

उपकृत्य च गच्छन्ति ते मता व्यभिचारिणः ॥

अ(71r)त्यन्तस्थिरचित्तत्वात्सत्त्वमुत्पद्यते गुणः ।

तेन सत्त्वेन निर्वृत्ताः सात्त्विकाः परिकीर्तिताः ॥३९॥ इति

अथ स्वयमेव स्थायिसंचारिणां लक्षणमाह शृङ्गारादीति ।

शृङ्गारादिरसेष्वेषु भावा रत्यादयः स्थिताः ।

प्रत्येकं स्थायिनोऽन्ये च त्रयस्त्रिंशच्चरा यथा ॥ ३.४० ॥

एषु शृङ्गारादिषु रत्यादयो भावाः प्रत्येकं स्थिताः स्थायिनः । च पुनरन्ये त्रयस्त्रिंशद्भावा एषु शृङ्गारादिरसेषु प्रत्येकं स्थिताश्चरा इत्यन्वयः ॥ एकमेकं प्रति प्रत्येकम् । चरन्ति गच्छन्तीति चरा व्यभिचारिणः । यथेति निदर्शनम् ॥४०॥

प्राय इति ।

प्रायोऽनवस्थिते चित्ते भावाः संकीर्णसंभवाः ।

बाहुल्येन निगद्यन्ते तथाप्येते यथास्थिताः ॥ ३.४१ ॥

भावाः प्रायोऽनवस्थिते चित्ते बाहुल्येन निगद्यन्ते । किंभूताः । संकीर्णसंभवाः । तथाप्येते यथास्थिता निगद्यन्त इत्यन्वयः ॥ ये रसान्भावयन्ति ते भावाः । प्राय इति वाक्यालंकृतौ । अनवस्थिते रागादिना चञ्चले । निगद्यन्ते कथ्यन्ते । गद व्यक्तायां वाचि ।

---

81 SamD p. 2.

संकीर्णा विरोधिरसभावास्तेभ्यः संभवन्तीति । एते भावाः । यथा स्थितं स्थितिर्येषां ते ॥४१॥

तानेव यथास्थितान्भावान्स्पष्टयति शङ्केति ।

शङ्कासूया भयं ग्लानिर्व्याधिश्चिन्ता स्मृतिर्धृतिः ।

औत्सुक्यं विस्मयोऽमर्षो व्रीडोन्मादौ मदस्तथा ॥ ३.४२ ॥

विषादो जडता निद्रावहित्था चापलं मतिः ।

इति भावाः प्रयोक्तव्याः [77v] श्रृङ्गारे व्यभिचारिणः ॥ ३.४३ ॥

श्रृङ्गार इति व्यभिचारिणो भावाः प्रयोक्तव्याः । श्रृङ्गारे श्रृङ्गाररस इत्येत औत्सुक्यादयो[82] मत्यन्ताः विंशतिः ॥४२-४३॥

अथ हास्यरसस्य चरभावानाह श्रमेति ।

श्रमश्चपलता निद्रा स्वप्नो ग्लानिस्तथैव च ।

शङ्कासूयावहित्थे च हास्ये भावा भवन्त्यमी ॥ ३.४४ ॥

अमी श्रमादयोऽष्टौ भावा हास्ये हास्यरसे भवन्ति ॥४४॥

अथ करुणरसस्य संचारिभावानाह दैन्यमिति ।

दैन्यं चिन्ता तथा ग्लानिर्निर्वेदो जडता स्मृतिः ।

व्याधिश्च करुणे वाच्या (71v)भावा भावविशारदैः ॥ ३.४५ ॥

भावविशारदैर्भावा दैन्यादयः सप्त करुणे वाच्याः ॥४५॥

इदानीं रौद्ररसस्य चरभावान्दर्शयति हर्ष इति ।

हर्षोऽसूया तथा गर्व उत्साहो मद एव च ।

चापल्यमुग्रता वेगो रौद्रे भावाः प्रकीर्तिताः ॥ ३.४६ ॥

रौद्रे रौद्ररसे भावा हर्षादयोऽष्टौ ॥४६॥

अथ वीररसस्य व्यभिचारिभावानाह ।

अमर्षः प्रतिबोधश्च वितर्कोऽथ मतिर्धृतिः ।

---

82 Sic all mss. (for शङ्कासूयादयो?).

क्रोधोऽसूयातिसंमोह आवेगो रोमहर्षणम् ॥ ३.४७ ॥

गर्वो मदस्तथोग्रत्वं भावा वीरे भवन्त्यमी ॥३.४८ ab॥

वीरेऽमी अमर्षादयस्त्रयोदश भावा भवन्ति ॥४७-४८ ab॥

अथ भयानकरसस्य द्वावेव चरभावौ वदति ।

संत्रासो मरणं चैव वचनीयं भयानके ॥ ३.४८ cd ॥

स्पष्टम् ॥४८॥

बीभत्सरसस्य व्यभिचारिभावानाह ।

अपस्मारो विषादश्च भ्रमो रोगो मतिर्मदः ।

उन्मादश्चेति विज्ञेया भावा बीभत्ससंभवाः ॥ ३.४९ ॥

इत्येते बीभत्ससंभवा अपस्मारादयः सप्त भावा विज्ञेयाः । बीभत्सरसात्संभवन्तीति ते ॥४९॥

अथाद्भुतरससंचारिभावानाह ।

आवेगो जडता मोहो विस्मयो हर्षणं [78r] मतिः ।

इति भावान्निबध्नन्ति रसेऽस्मिन्नद्भुते बुधाः ॥ ३.५० ॥

बुधा अस्मिन्नद्भुते रस इत्यावेगादीन् षड् भावान्निबध्नन्ति । इत्येतान्निबध्नन्ति रचयन्ति ॥५०॥

उपसंहरति एवमिति ।

एवं संचारिणो भावा ज्ञेयाः प्रतिरसं स्थिताः ।

सात्त्विकाश्च भवन्त्येते सर्वे सर्वरसाश्रिताः ॥ ३.५१ ॥

एवं प्रतिरसं स्थिताः संचारिणो भावा ज्ञेयाः । च पुनः सर्व एते सर्वरसाश्रिताः सात्त्विका भवन्तीत्यन्वयः ॥ रसं रसं प्रति प्रतिरसम् । सर्वान्रसान्शृङ्गारादीनाश्रिताः । सात्त्विकाः स्वेदस्तम्भादयः । एतेषां व्यभिचारिभावानां लक्षणानि पूर्वमुक्तानीति विस्तरभीत्या पुनर्नोच्यन्त इति ॥५१॥

अथ चतस्रो वृत्तयः प्रदर्श्यन्ते कैशिकीति ।

कैशिक्यारभटी चैव सात्त्वती भारती तथा ।

चतस्रो वृत्तयो ज्ञेया रसावस्थानसूचिकाः ॥ ३.५२ ॥

चतस्रो कैशिक्यादिवृत्तयो ज्ञेयाः (72r) । किंभूताः । रसावस्थानसूचिकाः ॥ रसानां शृङ्गारादीनां स्थानं स्थितिस्तस्य सूचिकाः प्रकाशिकाः ॥५२॥

तत्र कैशिकीं वृत्तिं दर्शयति येति ।

या गीतनृत्यप्रमदप्रयोग-

देशाङ्गसंकीर्तनचारुबन्धा ।

माधुर्ययुक्ताल्पसमासरम्या

वाणी स्मृतासाविह कैशिकी तु ॥ ३.५३ ॥

असौ वाणी कैशिकी स्मृता या गीतादिबन्धान्ता । पुनर्माधुर्ययुक्ता । तु पुनरल्पसमासरम्येत्यन्वयः ॥ गीतं च नृत्यं च गीतनृत्ये तद्वद्ये प्रमदप्रयोगाः हर्षप्रयोगाः । प्रमदसंमदौ हर्षे । देशश्चाङ्गं च करचरणादि तेषां सं[78v]कीर्तनं वर्णनं तेन चारुर्मनोहरो बन्धः संदर्भरचना यस्यां सा । मधुरस्य भावो माधुर्यं तेन युक्ता ।

मधुरं रसवद्वाचि वस्तुन्यपि रसस्थितिः ।

येन माद्यन्ति धीमन्तो मधुनेव मधुव्रताः ॥

इति दण्डी[83] । तथा च मधुरत्वं द्विविधं शब्दाश्रितमर्थाश्रितं च । तत्र शब्दमधुरत्वं पृथक्पदत्वमर्थमधुरत्वं चोक्तिवैचित्र्यम् ॥५३॥

किं च ।

शृङ्गारहास्यकरुणरसातिशयसिद्धये ।

एषा वृत्तिः प्रयत्नेन प्रयोज्या विबुधैर्यथा ॥ ३.५४ ॥

विबुधैरेषा वृत्तिः शृङ्गारहास्यकरुणरसातिशयसिद्धये प्रयत्नेन प्रयोज्येत्यन्वयः ॥ विबुधैः काव्यालंकारविद्भिः। एषा कैशिकी वृत्तिः । शृङ्गाररसश्च हास्यरसश्च करुणरसश्च तेषामतिशयसिद्धये । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणं पदं प्रत्येकमभिसम्बध्यते । यथेति निदर्शनं पद्यत्रयेण ॥ ५४॥

तत्र शृङ्गारानुगतामङ्गसंकीर्तनरूपां कैशिकीं वृत्तिं दर्शयति ।

सौन्दर्यं शशलाञ्छनस्य कविभिर्मिथ्यैव तद्वर्ण्यते

83 KĀ 1.51.

शोभेयं क्व नु पङ्कजस्य रजनीसंभोगभग्नत्विषः ।

इत्यालोच्य चिराय चारु रुचिरं त्रस्यत्कुरङ्गीदृशो

वीक्षेते नवयौवनोन्नतमुखौ मन्ये स्तनावाननम् ॥ ३.५५ ॥

अहं मन्ये कुरङ्गीदृशः स्तनौ रुचिरं यथा स्यात्तथा चार्वाननं वीक्षेते । किंभूतौ । नवयौवनोन्नतमुखौ । किं कृत्वा । चिरायेत्यालोच्य । इतीति किम् । कविभिः शशलाञ्छनस्य तत्सौन्द(72v)र्यं मिथ्यैव वर्ण्यते । इयं पङ्कजस्य शोभा क्व नु । किंभूतस्य पङ्कजस्य । रजनीसंभोगभग्नत्विष इत्यन्वयः ॥ कुरङ्गीदृशो नवयौवनायाः । चारु मनोहरम् [79r] । नवे नवीने यौवन उन्नते मुखे ययोस्तौ । चिराय चिरम् । आलोच्य विचार्य । शशलाञ्छनस्य शशकलङ्कितस्य चन्द्रस्य । रजनी रात्रिस्तस्याः संभोगभग्नत्विट् शोभा यस्य तस्य ॥५५॥

अथ हास्यरसान्विताङ्गसंकीर्तनरूपा कैशिकी वृत्तिर्यथा हस्तेषुरिति ।

हस्तेषुः कुसुमायुधस्य ललितं रागश्रियो लोचनं

सौभाग्यैकगृहं विलासनिकषो वैदग्ध्यसिद्धिध्वजः ।

साक्षीदं मधुबान्धवस्य निभृतं कस्यापि लीलायितं

स्कन्धान्तर्नखमण्डनं सखि नवं प्रच्छाद्यतां वाससा ॥ ३.५६ ॥

हे सखि कस्यापि स्कन्धान्तर्भवं नखमण्डनं वाससा प्रच्छाद्यताम् । उत्प्रेक्षते । इदं कुसुमायुधस्य हस्तेषुः । पुना रागश्रियो ललितं लोचनम् । पुनः सौभाग्यैकगृहम् । पुनर्विलासनिकषः । पुनर्वैदग्ध्यसिद्धिध्वजः । पुनर्मधुबान्धवस्य साक्षी । पुनर्निभृतं लीलायितमित्यन्वयः ॥ कस्यापि पुण्यात्मनः । स्कन्धयोरन्तर्मध्यं गलप्रदेश एकदेशे वा । नखमण्डनं नखालंकृतिः । कुसुमायुधस्य कामस्य हस्तेषुः हस्तबाणः । रागश्रियोऽनुरागलक्ष्म्याः । सौभाग्यस्य सौन्दर्यस्यैकं मुख्यं गृहम् । एको मुख्यान्यकेवल इति धरणिकोषः। विलासस्य क्रीडाया निकषो कषणपाषाणम् । मधुर्वसन्तस्तस्य बान्धवस्य कामस्य । निभृतं रहः । लीलयाचारितं लीलायितम् ॥५६॥

अथ करुणरसाश्रितदेशकीर्तनरूपा कैशिकी यथा समुल्लसदिति ।

समुल्लसत्काञ्चनकुण्डलोज्ज्वल-

प्रभापि तापाय बभूव येष्वलम् ।

विलासिनीरम्यमुखाम्बुजन्मसु

प्रजज्व[79v]लुस्तेष्वकृशाः कृशानवः ॥ ३.५७ ॥

येषु समुल्लसत्काञ्चनकुण्डलोज्ज्वलप्रभाप्यलं तापाय बभूव तेष्वकृशाः कृशानवः प्रजज्वलुरित्यन्वयः [॥] विलासिनीनां (73r) रम्याणि यानि मुखान्येवाम्बुजन्मानि कमलानि तद्विषये । शुभमुल्लसन्ति यानि काञ्चनकुण्डलानि तेषां योज्ज्वलप्रभा दीप्तिः सापि । अलमत्यर्थम् । तापाय संतापाय । तेषु मुखेषु । अकृशाः बहवः । कृशानवो वह्नयः । प्रजज्वलुः प्रदीप्ताः ॥५७॥

अथारभटी वृत्तिर्येति ।

या चित्रयुद्धभ्रमशस्त्रपात-

मायेन्द्रजालप्लुतलङ्घिताढ्या ।

ओजस्विगुर्वक्षरगाढबन्धा

ज्ञेया बुधैः सारभटीति वृत्तिः ॥ ३.५८ ॥

बुधैरित्यारभटी वृत्तिर्ज्ञेया या चित्रेति पुनरोजस्वीत्यन्वयः ॥ बुधैर्नाट्यशास्त्रज्ञैः । इत्यमुना प्रकारेण । चित्रयुद्धं च भ्रमश्च शस्त्रपातश्च माया चेन्द्रजालं च प्लुतं च लङ्घितं च तैराढ्या संपन्ना । ओजस्वीनि समासबहुलानि यानि गुरूण्यक्षराणि तैर्बन्धो रचना तेन गाढा दृढा ॥५८॥

किं च ।

रौद्रे भयानके चैव बीभत्से च विचक्षणैः ।

काव्यशोभाकरी वृत्तिरियमित्थं निबध्यते ॥ ३.५९ ॥

विचक्षणैरियं वृत्तिरित्थं रौद्रादौ निबध्यते । किंभूता । काव्यशोभाकरी । स्पष्टम् ॥५९॥

तत्र रौद्ररसे चित्रयुद्धान्वितारभटी यथा ।

खड्गोद्दारितकुम्भिकुम्भविगलद्रक्ताक्तमुक्ताफल-

स्फारस्फूर्जितकान्तिकल्पितबृहच्चञ्चचतुष्कायितम् ।

क्रोधाद्धावितधीरधोरणिलसत्खड्गाग्रमुग्धग्रहं

युद्धं सिद्धवधूगृहीतसुभटं जातं तदा दुर्धरम् ॥ ३.६० ॥

स्पष्टोऽन्वयः [॥] तदा तस्मिन्काले युद्धं दुर्धरं दुःसहं जातम् । किंभूतम् । खड्गैरुद्दारिता उदुच्चैर्दारिता विदारिता ये कुम्भिनीनां हस्तिनीनां कुम्भाः कुम्भस्थलानि तेभ्यो विगलन्ति यानि रक्तेनाक्तानि मिलितानि मुक्ताफलानि तेषां स्फारो विस्तारस्तेन स्फूर्जितात्युग्रा

कान्तिः शो[80r]भा तया कल्पितं रचितं बृहद्विस्तीर्णं चञ्चच्चाकचिक्ययुक्तं च यच्चतुष्कं सर्वतोभद्रादिमण्डलं तदिवाचरितम् । पुनः क्रोधाद्धाविता ये धीरास्तेषां धोरणिः पङ्क्तिस्तस्यां लसन्ति यानि खड्गाग्राणि तान्येव मुग्धाः सुन्दरा ग्रहाः सू(73v)र्यादयो यस्मिंस्तत् । पुनः सिद्धवधूभिरप्सरोभिर्गृहीताः सुभटा यस्मिंस्तत् ॥६०॥

अथ भयानकरसे भ्रमा[84]न्वितारभटी यथा नायमिति ।

नायं गर्जिरवो गभीरपरुषं तूर्यं तदीयं त्विदं

नैते भूमिभुजङ्गभोगरुचयो मेघा इमे तद्गजाः ।

इत्थं नाथ नवाम्बुवाहसमये त्वत्सैन्यशङ्काकुला

म्लायद्वक्ररुचो विरोधिवनितास्त्रस्यन्ति नश्यन्ति च ॥ ३.६१ ॥

हे नाथ विरोधिवनिता इत्थं नवाम्बुवाहसमये त्रस्यन्ति च पुनर्नश्यन्ति । किंभूताः । त्वत्सैन्यशङ्काकुलाः पुनर्म्लायद्वक्ररुचः । इत्थं कथम् । अयं गर्जिरवो न । इदं तु तदीयं तूर्यम् । किंभूतम् । गभीरपरुषम् । एते मेघा न । किं त्विमे तद्गजाः । किंभूता मेघा गजा वा । भूमिभुजङ्गभोगरुचय इत्यन्वयः ॥ नाथ स्वामिन् । विरोधीनां शत्रूणां वनिताः स्त्रियः । इत्थं वक्ष्यमाणप्रकारेण । नवा नवीना येऽम्बुवाहास्तेषां समये । त्रस्यन्त्युद्विग्ना भवन्ति । त्रसी उद्वेगे । नश्यन्ति नश अदर्शने । त्वत्सैन्यस्य या शङ्का तयाकुला व्याकुलाः ।

म्लायन्त्यो वक्ररुचो यासां ताः । गर्जेर्गर्जनस्य रवः शब्दो न । तस्येदं तदीयम्। तूर्यं सांग्रामिकवाद्यम् । गभीरं च तत्परुषं चेति । भूमिस्थिता भुजङ्गा भूमिभुजङ्गाः सर्पास्तेषां भोगाः शरीराणि तद्वद्रुचिर्येषां ते । भूमिभुजङ्गा इत्यनेनातीव श्यामत्वं दर्शितम् ॥६१॥

अथ बीभतसरसा[80v]न्वितारभटी यथा पिबन्निति ।

पिबन्नसृक्स्वदन्मांसमाकर्षन्नन्त्रमालिकाम् ।

कबन्धसंकुले क्रोष्टा भ्रमत्येष महारणे ॥ ३.६२ ॥

एष क्रोष्टा महारणे भ्रमति । किंभूते । कबन्धसंकुले । किं कुर्वन् । असृक्पिबन् । पुनर्मांसं स्वदन् । पुनरन्त्रमालिकामाकर्षन् ॥ क्रोशतीति क्रोष्टा श्रृगालः । कबन्धैच्छिन्नशिरोभिः । पुरुषैः संकुले व्याप्ते । असृग्रुधिरम् । सुतरामदन्स्वदन् । अद भक्षणे धातुः । अन्यत्स्पष्टम् ॥६२॥

अथ सात्वती हर्ष इति ।

हर्षप्रधानाधिकसत्त्वभावा

---

84 M उद्भ्रम०.

त्यागोत्तरोदारव(74r)चोमनोज्ञा ।

आश्चर्यसंपत्सुभगा च या स्या-

त्सा सात्वती नाम मतात्र वृत्तिः ॥ ३.६३ ॥

अत्र नाम सात्वती वृत्तिः स्याद्या हर्षप्रधानाधिकसत्त्वभावा पुनस्त्यागोत्तरोदारवचोमनोज्ञा । च पुनराश्चर्यसंपत्सुभगा ॥ अत्र काव्यालंकारे । नामेति प्रसिद्धौ । हर्ष एव प्रधानं यस्मिन्नेतादृग्यदधिकसत्त्वं धैर्यं तेन भूयत इति । पृथक्पदं वा । त्याग एवोत्तर उदर्कं फलं येषु तादृशानि यान्युदारवचांसि तैर्मनोज्ञा रमणीया । आश्चर्यरूपा या संपत्तया सुभगा सुन्दरी ॥६३॥

कुत्रेयं प्रयोजनीयेत्यत आह नेति ।

नातिगूढार्थसंप्राप्तिः श्रव्यशब्दमनोरमा ।

वीरे रौद्रेऽद्भुते शान्ते वृत्तिरेषा मता यथा ॥ ३.६४ ॥

एषा वृत्तिर्वीरादौ मता । किंभूता । नातिगूढार्थसंप्राप्तिः पुनः श्रव्यशब्दमनोरमा ॥ नातिगूढा गोप्यार्थानां संप्राप्तिर्यस्यां सा । नाकादिषु पाठान्न लोपो नञ इति[85] सूत्रेण नलोपाभावः। नातिविस्तरामितिवत् । श्रोतुं योग्याः श्रव्याः ते च ते शब्दाश्च तैर्मनोरमा ॥६४॥

तत्र वीररसाश्रिता सात्वती वृत्तिर्यथा लक्ष्म्या इति ।

लक्ष्म्यास्त्वं जनको निधिश्च पयसां निःशेषरत्नाकरो

मर्यादाभिरतस्त्वमेव जलधे ब्रूतेऽत्र कोऽ[81r]न्यादृशम् ।

किं त्वेकस्य गृहागतस्य बडवावह्नेः सदा तृष्णया-

क्रान्तस्योदरपूरणेऽपि न सहो यत्तन्मनाङ्मध्यमम् ॥ ३.६५ ॥

हे जलधेऽत्रान्यादृशं को ब्रुते । त्वं लक्ष्म्या जनकः । च पुनः पयसां निधिः । पुनर्निःशेषरत्नाकरः । त्वमेव मर्यादाभिरतः । किंतु तन्मनाङ्मध्यमम् । तत्किम् । यदेकस्य बडवावह्नेरुदरपूरणेऽपि न सहः । किंभूतस्य वह्नेः । गृहागतस्य । पुनस्तृष्णया सदाक्रान्तस्येत्यन्वयः ॥ जलानि धीयन्ते यस्मिन्निति जलधिः समुद्रस्तत्संबोधनम् । अत्रास्मिल्लोके । अन्य इव दृश्यत इत्यन्यादृशस्तं त्वाम् । ब्रूते वक्ति । निःशेषरत्नानां समग्ररत्नानामाकरः ख(74v)निः । खनिः स्त्रियामाकरः स्यादित्यमरः[86] । तत्प्रसिद्धम् । न सहो न समर्थः ॥६५॥

---

85 P 6.3.73. *Ref. unclear: *nākādi*? *nīkādi*? he's taking *nāti-* as cpd.

86 AK 2.3.95.

अथ रौद्ररसान्विता सात्वती यथा ।

स्फारितोत्कटकठोरतारकाकीर्णवह्निकणसंततिः क्रुधा ।

दुर्निमित्ततडिदाकृतिर्बभौ दृष्टिरिष्टसमरांशुमालिनः ॥ ३.६६ ॥

अंशुमालिनो दृष्टिर्बभौ । किंभूता । स्फारितोत्कटकठोरतारका । पुनः क्रुधाकीर्णवह्निकणसंततिः । पुनर्दुर्निमित्ततडिदाकृतिः । पुनरिष्टसमरेत्यन्वयः ॥ अंशुमालिनः सूर्यस्य । तारकामयसंग्राम[87] इत्यवगन्तव्यम् । स्फारिता विकाशिता चासावुत्कटा तीक्ष्णा सा चासौ कठोरा तारका नेत्रकनीनिका यस्यां सा । क्रुधा कोपेन । आकीर्णा आ समन्ताद्विक्षिप्ता वह्निकणानां संततिर्विस्तारो यस्यां सा । दुर्निमित्ता विपरितार्थसूचिका या तडिद्विद्युत्तस्या आकृतिरिवाकृतिर्यस्याः सा । इष्टो वाञ्छितः समरः संग्रामो यस्याः सा ॥६६॥

अद्भुतरसाश्रिता सात्वती यथेदमिति ।

इदम[81v]द्भुतं नराधिप तव कीर्तिर्धवलयन्त्यपि जगन्ति ।

रक्तान्करोति सुहृदो मलिनीयतीव वैरिवदनानि ॥ ३.६७॥

हे नराधिप । इदमद्भुतम् । किं तत् । तव कीर्तिर्जगन्त्यपि धवलयन्ती सती सुहृदो रक्तान्करोति । च पुनर्वैरिवदनानि मलिनयतीत्यन्वयः । रक्ताननुरक्तान् । मलिनं करोति मलिनयति । विरोधाभासालंकारः ॥६७॥

अथ शान्तरसे सात्वती यथा ।

निवृत्तविषयासङ्गमधुना सुचिराय मे ।

आत्मन्येव समाधानं मनः केवलमिच्छति ॥ ३.६८ ॥

अधुना मे मनः केवलं सुचिरायात्मन्येव समाधानमिच्छति । किंभूतम् । निवृत्तविषयासङ्गमित्यन्वयः ॥ सुचिराय सुचिरम् । अतति व्याप्नोतीत्यात्मा तस्मिन्नात्मनि ब्रह्मणि । स्पष्टमन्यत् ॥६८॥

अथ भारती वृत्तिः ।

प्रधानपुरुषप्राया सद्वक्रोक्तिनिरन्तरा ।

भारतीयं भवेद्वृत्तिर्वीरहास्याद्भुताश्रया (75r)॥ ३.६९ ॥

इयं भारती वृत्तिर्भवेत् । किंभूता । प्रधानपुरुषप्राया । पुनः सद्वक्रोक्तिनिरन्तरा । पुनर्वीरहास्याद्भुताश्रया ॥ प्रधानपुरुषाणां प्रायो बाहुल्यं यस्यां सा । सतीभिर्वक्रोक्तिभिर्निरन्तरा संपन्ना । वीरहास्याद्भुतान्याश्रयते सा ॥६९॥

---

87 *So all mss. Conj. तारक०?

तत्र वीररसाश्रया भारती यथा ।

जन्मदेहधनबन्धनादिकं

तुल्यमेतदितरैः समं सताम् ।

यत्तथापि विपुलाश्चलाः श्रियः

साहसैकपरमत्र कारणम् ॥ ३.७० ॥

सतामितरैः सममेतत्तुल्यम् । किं तत् । यज्जन्मदेहधनबन्धनादिकम् । तथापि चलाः श्रियो विपुलाः । अत्र कारणं साहसैकपरमित्यन्वयः ॥ सतां महतामुदा[82r]राणाम् । इतरैः कृपणैः । समं सह । तुल्यं समम् । जन्म च देहश्च धनं बन्धनं च तान्यादिर्यस्य तदेतत् । तथापि तेषामेव चलाश्चञ्चलाः श्रियो लक्ष्म्यः विपुलाः । याचकेभ्यःसर्वतो दत्ता इत्यर्थः । साहसमेवैकं मुख्यं परमुत्कृष्टं यस्मिंस्तत् ॥७०॥

अथ हास्यरसाश्रया भारती ।

यशोदाकृतरक्षस्य शासितुर्भुवनद्रुहाम् ।

बाल्ये निभृतगम्भीरो हरेर्हासः पुनातु वः ॥ ३.७१ ॥

बाल्ये हरेर्हासो वः पुनातु । किंभूतो हासः । निभृतगम्भीरः । किंभूतस्य हरेः । यशोदाकृतरक्षस्य पुनर्भुवनद्रुहां शासितुः ॥ बाल्ये बालभावे । नितरां भृतं धृतं गम्भीरं गाम्भीर्यं यस्मिन्सः । यद्वा निभृतं गुप्तं गाम्भीर्यं यस्मिन्बालत्वात् । यशोदया कृता रक्षा यस्य सः । भुवनेभ्यो द्रुह्यन्तीति भुवनद्रुहो दैत्यास्तेषां शासितुर्दण्डकर्तुः । अनेकब्रह्माण्डैकनायककृतयशोदारक्षणमेव हास्यरसहेतुरिति भावः॥ ७१॥

अथाद्भुतरसान्विता भारती ।

निर्भयोऽप्येष भूपालस्तद्ददाति द्विषां युधि ।

असत्तेषु यशः शुभ्रमादत्ते चेदमद्भुतम् ॥ ३.७२ ॥

इदमद्भुतम् । किमिदम् । एष निर्भयोऽपि भूपालो युधि तद्विषां ददाति । च पुनस्तेष्वसदादत्ते । किमेतत् । शुभ्रं यश इत्यन्वयः ॥ निर्गतं भयं (75v) यस्मात्सः । भुवं पालयतीति भुपालो राजा । तद्भयम् । द्विषां शत्रूणाम् । तेषु द्विद्वु । असन्नभवत् । आदत्ते गृह्णाति ॥७२॥

इदानीं कवीनुपशिक्षयति श्रीरुद्रकविरित्यादीति ।

इत्यादि रम्याः प्रविलोक्य वृत्ती-

र्दृष्ट्वा प्रबन्धांश्च महाकवीनाम् ।

आलोच्य वैचित्र्यमिदं विदध्या-

त्काव्यं [82v] कविः सज्जनचित्तचौरम् ॥ ३.७३ ॥

कविः काव्यं विदध्यात् । किंभूतं काव्यम् । सज्जनचित्तचौरम् । किं कृत्वा । इत्यादि रम्या वृत्तीः प्रविलोक्य । च पुनर्महाकवीनां प्रबन्धान्विलोक्य । पुनरिदं वैचित्र्यमालोच्येत्यन्वयः ॥ विदध्यात्कुर्यात् । सज्जनानां रसविशेषभावनाचतुराणां चित्तं चोरयतीति । इत्यादि कैशिक्यादिवृत्तीः । महाकवीनां कालिदासभवभूतिबाणभट्टप्रभृतीनाम् । इदं मद्ग्रन्थस्थम् । आलोच्य विचार्य ॥७३॥

इदानीं काव्यदोषानाह ।

विरसं प्रत्यनीकं च दुःसंधानरसं तथा ।

नीरसं पात्रदुष्टं च काव्यं सद्भिर्न शस्यते ॥ ३.७४ ॥

सद्भिर्विरसादिपञ्चदोषयुक्तं काव्यं न शस्यते ॥ न शस्यते न प्रशस्यते । शंसु स्तुतौ धातुः ॥७४॥

तत्र विरसं यथा ।

विहाय जननीमृत्युशोकं मुग्धे मया सह ।

यौवनं मानय स्पष्टमित्यादि विरसं स्मृतम् ॥ ३.७५ ॥

हे मुग्धे जननीमृत्युशोकं विहाय मया सह यौवनं मानयेत्यादि स्पष्टं विरसं स्मृतमित्यन्वयः ॥ मुग्धे सुन्दरि । जननीमृत्योर्मातृमरणस्य । शोकं दुःखम् । यूनोर्भावो यौवनं तारुण्यम् । विगतो रसो यस्मिंस्तत् । श्रृङ्गारशोकयोर्विरोधित्वात् ॥७५॥

किं च ।

प्रबन्धे नीयते यत्र रस एको निरन्तरम् ।

महतीं वृद्धिमिच्छन्ति विरसं तच्च केचन ॥ ३.७६ ॥

यत्र प्रबन्धे निरन्तरमेको रसो नीयते तत्र महतीं वृद्धिं केचनेच्छन्ति । च पुनः केचन तद्विरसमिच्छन्तीति योज्यम् ॥ स्पष्टम् ॥७६॥

प्रत्यनीकं यथा ।

न[83r]खक्षतोच्छलत्पूतिप्लुतगण्डस्थलं रतौ ।

स्मरा(76r)मि वदनं तस्याः प्रत्यनीकमिदं मतम् ॥ ३.७७ ॥

तस्या रतौ नखक्षतोच्छलत्पूतिप्लुतगण्डस्थलं वदनं स्मरामि । इदं प्रत्यनीकं मतमित्यन्वयः ॥ तस्याः कामिन्याः । रतौ सुरते । नखक्षतेनोच्छलन्त्युद्गच्छन्ती या पूतिस्तया प्लुतं गण्डस्थलं यस्मिंस्तत् । अत्र शृङ्गारबीभत्सयोर्विरोधित्वात् । तथा नखक्षतेनोच्छलत्पूतिप्लुतगण्डस्थलीभावात् । प्रत्यनीकं विरुद्धम् ॥७७॥

दुःसंधानं यथा ।

तामेवानुचितां गच्छ ज्वलिता त्वत्कृते तु या ।

किं ते कृत्यं मया धूर्त दुःसंधानरसं त्विदम् ॥ ३.७८ ॥

हे धूर्त मया ते किं कृत्यम् । अत्र या त्वत्कृते ज्वलिता तामेवानुचितां गच्छ । इदं तु दुःसंधानरसमित्यन्वयः ॥ संधीयतेऽनेनेति संधानं संघटनम् । दुःखेन संधानं दुःसंधानम् । दग्धानुचितयोः संघटनमनुचितमिति स्पष्टार्थः ॥७८॥

नीरसं यथा ।

दुर्जनो दयितः कामं मनोग्लानो[88] मनोभवः ।

कृतो वियोगतप्तायास्तस्या इत्यादि नीरसम् ॥ ३.७९ ॥

वियोगतप्तायास्तस्या दयितः कामं यथा भवति तथा दुर्जनः कृतः । पुनर्मनोभवो मनोग्लान[89] इत्यादि नीरसमित्यन्वयः ॥ वियोगेन विरहेण तप्तायाः संतप्तायाः । दयितो वल्लभः । मनोभवः कामः । मनो ग्लायति हर्षक्षयं करोतीति । तावद्दुर्जनस्याविरहाद्दयितस्यादुर्जनत्वात्कामस्य हर्षक्षयाकारित्वात्सर्वं नीरसमिति ॥७९॥

पात्रदुष्टं यथा ।

मुग्धा व्याजं विना वेश्या क[83v]न्येयं निपुणा रतौ ।

कुलस्त्री सर्वदा धृष्टा पात्रदुष्टमिदं मतम् ॥ ३.८० ॥

वेश्या व्याजं विना मुग्धा । इयं कन्या रतौ निपुणा । सर्वदा कुलस्त्री धृष्टा । इदं पात्रदुष्टं मतम् [॥] पात्राणां वेश्याकन्याकुलस्त्रीणां दुष्टं विरुद्धम् । वेश्याया अव्याजमुग्धत्वं कन्याया रतौ क्रीडायां निपुणत्वं कुलस्त्रियः सर्वकाले धृष्टत्वमनुचितमिति स्पष्टार्थः ॥८०॥

अपि च ।

---

88 So Pu; ०ग्लानी M.

89 See above n.

अन्येष्वपि रसेष्वेते दोषा वर्ज्या मनीषिभिः ।

यत्संपर्कान्न यात्येव काव्यं रसपरम्प(76v)राम् ॥ ३.८१ ॥

मनीषिभिरेते दोषा अन्येष्वपि रसेषु वर्ज्याः यत्संपर्कादेव काव्यं रसपरम्परां न यातीत्यन्वयः [॥] मनीषिभी रसज्ञैः । अन्येष्वपि वीरकरुणादिषु । एते विरसाद्याः येषां संपर्कात्सम्बन्धात् । रसानां परंपरा पङ्क्तिस्ताम् । कविपरंपरामिति पाठे कवीनां परंपरां कविसंप्रदायमित्यर्थः ॥८१॥

कृतं श्रृङ्गारतिलकं निगमयतीति ।

इति मया कथितेन पथामुना

रसविशेषमशेषमुपेयुषी ।

ललितपादपदा सदलंकृतिः

कृतधियामिह वाग्वनितायते ॥ ३.८२ ॥

इह कृतधियां वाग्वनितायते । किंभूता वाक् । मयेति कथितेनामुना पथाशेषं रसविशेषमुपेयुषी । पुनर्ललितपादपदा । पुनः सदलंकृतिरित्यन्वयः [॥] इहास्मिन्काव्ये कृतधियां सरसबुद्धीनां वाग्वाणी वनितेवाचरति वनितायते । इत्युक्तप्रकारेण । पथा रसमार्गेण । अशेषं संपूर्णम् । उपेयुषी प्राप्तवती । ललितानां मनोहराणां पद्यचतुर्थांशानां पदं चिह्नं यस्यां सा । सदलंकृतिः सतामलंकृतिरलंकरणरूपा । यद्वा । सद: सभाया अलंकृतिः । वनितापक्षे रसा हावभावकटाक्षपातादिरूपास्तेषां विशेषमाधिक्यम् । ललि[84r]तयोः पादयोश्चरणयोः पदं चिह्नं यस्यां सा । सत्यः शोभमाना अलंकृतयोऽलंकारास्ते यस्यां सा ॥८२॥

श्रृङ्गारतिलक इति ।

श्रृङ्गारतिलको नाम ग्रन्थोऽयं कथितो मया ।

व्युत्पत्तये निषेवन्तां कवयः कामिनः स्वयम् ॥ ३.८३ ॥

मया नामायं श्रृङ्गारतिलको ग्रन्थो व्युत्पत्तये कथितः । कामिनः कवयः स्वयं निषेवन्ताम् । मया रुद्रकविना । नामेति प्रसिद्धौ । व्युत्पत्तये कवीनां व्युत्पत्त्यर्थम् । कामिनो रसज्ञाः । निषेवन्तां सेवन्ताम् । निपूर्वः षेवृ सेवने धातुः ॥८३॥

अधुना तिलकोत्कर्षमाह कान्येति ।

कान्या काव्यकथा कीदृग्वैदग्धी को रसागमः ।

किं गोष्ठीमण्डनं हन्त श्रृङ्गारतिलकादृते ॥ ३.८४ ॥

हन्त श्रृङ्गारतिलकादृतेऽन्या काव्यकथा का । का वैदग्धी । रसागमः कीदृक् । गोष्ठीमण्डनं [किम] इत्यन्वयः [॥] हन्तेति हर्षे । ऋते विना । रसानामागमः प्राप्तिः । गोष्ठ्या रसिकसभाया मण्डनमलंकृतिः ॥८४॥

ग्रन्थादावपि पार्वतीमहेश्वरस्मरणपूर्वकान्नवरसान्निरूप्येदानीं समाप्तावपि तत्स्मरणं चिकीर्षू रुद्रभट्टः श्रृङ्गारसंपृक्तपद्यं विरचयति त्रिपुरवधादेवेति ।

त्रिपुरवधादेव गतामुल्लासमुमां समस्तविबुधनताम् ।

श्रृङ्गारतिलकविधिना पुनरपि रुद्रः प्रसादयति ॥ ३.८५ ॥

इति श्रृङ्गारतिलके रुद्रभट्टविरचिते तृतीयः परिच्छेदः ॥

रुद्र उमां श्रृङ्गारतिलकविधिना प्रसादयति । किंभूतामुमाम् । त्रिपुरवधादेवोल्लासं गताम् । पुनः समस्तविबुधनतामित्यन्वयः [॥] रुजं दुःखं द्रावयतीति रुद्रः शिवः । उमां पार्वतीम् । श्रृङ्गारार्थं यस्तिलकविधिस्तेन । प्रसादयति प्रसन्नयति[90] । त्रीणि पुराणि यस्य स त्रिपुरो दैत्यस्तस्य । वधादेव हननादेव । उल्लासं हर्षम् । गतां प्राप्ताम् । समस्तविबुधैर्देवैर्नतां प्रणताम् । कविपक्षे स्पष्टम् ॥८५॥

इयं रसतरङ्गिणी रसिकमण्डलीमण्डनी

मनःश्रवणरञ्जनी विजयतां विलासस्थली ।

विचित्रपदयोजना भ्रमसमस्तसंभञ्जनी

जगत्प्रमदसंजनी विगतमत्सराह्लादिनी ॥

श्रृङ्गारतिलकाभ्यासे यदीच्छा भवति ध्रुवम् ।

मनाक्पश्यन्तु सुधियष्टीकां रसतरङ्गिणीम् ॥

श्रीमद्द्राविडनीवृदब्धिरजनीनाथो नृसिंहोऽभवत्

तत्पुत्रो हरिवंश उत्तमगुणग्रामैकरत्नाकरः ।

तत्पुत्रस्य कृतिस्तनोतु सुधियां गोपालनाम्नो मुदं

गोपीनाथपदारविन्दयुगलध्यातुः परं केवलम् ॥

---

90 Conj. प्रसन्नां करोति.

इति श्रीमद्द्राविडहरिवंशभट्टात्मजगोपालभट्टकृतायां श्रृङ्गारतिलकटीकायां रसतरङ्गिण्यां तृतीयः परिच्छेदः समाप्तः॥

[Pu: लेखकपाठकयोः शुभं भवतु ॥ पातिसाहश्रीअक्बरजलालदीनसूर्यसहस्रनामाध्यापक श्रीशत्रुञ्जयतीर्थकरमोचनाद्यनेकसुकृतविधायक महोपाध्याय श्रीभानुचन्द्रगणिशिष्य अष्टोत्तरशतावधानसाधनप्रमुदितपातिसाहि श्रीअक्बरजिहांगीरसाहिप्रदत्तखुसफहमनादिरजमान[91]द्वितीयाभिधान महोपाध्याय श्रीसिद्धिचन्द्रगणिना लिखापितोऽयं ग्रन्थः स्ववाचनकृते । संवत् १७०२ वर्षे अहम्मदावादनगरे ॥]

[M: श्रीसंवत् १८७८ शाके १७४३ शास्त्र ९० भाद्रपदप्रविष्टे १६ भाद्रमासे शुक्लपक्षे द्वितीयाङ्गं(?)वासरे उत्तरारिक्षमध्ये प्रवर्धमानपुनर्वसुप्रथमपादे भौमगेहे कसांसौ (?) लिखितं विप्रमेघराजस्य नाम वसन्तीक्षेत्रे भाभयहरिभुवनमध्ये ॥ भग्नपृष्ठमधोग्रीवा मन्ददृष्टिरधोमुखम् । कष्टेन लिखितं शास्त्रं यत्नेन परिपलयेत् ॥ लिखितमिदं पुस्तकं चञ्चलापुरिनगर कोटमध्येऽ[?]नुगणेते फेलु ए[92] ।

91 I.e., *khūshfahm* (wiseman) and *nadir-i-zaman* (wonder of the age)

92 *A portion of the colophon is unclear to me.